

NO 154593

1/10/15

154593

154593

154593

अथ नौकाटीका सहितारसतरंगिणी प्रारंभः

1/10/15

र. त. १

२ = ग्रंथपक्षे श्रवः प्रवणान्नाः सादरायसां यमुना पक्षे नु प्रासु प्रवणा गंतीत्यर्थ एवमग्रेषु २

१ = कर्णधारानराद्यवच्छिन्ननिनोकासंबंधकर्णधारस्वाहनेन बालतीलास्वरणद्वारा यमुना नोका कर्णधारत्वव्यक्तमप्याविकृतमत्रालंकारइति बोध्यं तदुक्तं शब्दार्थशक्त्या शिष्योपित्यादि नोकाः

श्रीगणेशाय नमः ॥ लीलौ गृहीतगान्नैव - रसपात्रं सुतं यशोदायाः ॥ श्रीभानुतरंगिण्या नोकायाः कर्णधारमहर्माडे ॥ १ ॥ गंगारामेण मया ये
त्वाकोपादिव बलरामेण ॥ प्राक् प्रवणार्थं वाकं प्रवणामौ क्रियते तरंगिणीभानोः ॥ २ ॥ प्रारिषितप्रतिबंधकदुरितविध्वंसपटीयसीमाशिषंशि
ष्यशिक्षायै निबद्धन् श्रीभानुदत्तमिश्रो निरूपणी परसस्योत्तमनायकालंबनतया पुरुषोत्तमं परामृशति ॥ पीतवासाः श्रीकृष्णः ॥ अत्र पीतवा
सः पदमप्युपसर्गकर्मकंतेण धातुनिष्पन्नमपीतान्यपह्नानानि वासांसि परिधानायान्यथा द्रापीनां येन सदृत्यर्थमावेदयत्तस्मिन्नेवमादिना
नाविधक्तीडाविटत्वमवगमयति सोयं शब्दशक्तिमूलध्वनेरैधा ॥ अनयैव दिशा व्युत्पत्तिभेदसहकारेण पीतवासः पदं सर्वरसानुगुणं मत्वा त

॥ ॐ ॥ लक्ष्मीमालोक्य लुभ्यन्निगममुपहसन्गोचयन् यत्तज्जंतूनसन्नं शोणासिपश्यत्समितिदशमुखं वीक्ष्य रोमांचमंचन ॥ हत्वा

हैयंगवीनंचकितमपसरन्लेकुरक्तैर्दिगंतांसि चन्दंतेन भूमितिलमिव तुलयन्यातुवः पीतवासाः ॥ १ ॥ देवोपनिबद्धं ग्रंथरूता ॥ तथा

हि ॥ शृंगारहास्ययोर्पथा प्रतिपत्तिस्तथा व्युत्पत्तिरावेदितैव ॥ तथा पीताय मृतगुरुपुत्रार्थं तमानेतुमिति यावद्वातिगच्छतीति पीतवाः ॥ भागुरिणा
प्युपसर्गकारलोपाक्तेरस्यते क्षिप्यत इत्यस्सुदर्शनचक्रं तेन सहितः सास्योतवाश्चासौ साश्चेति पीतवासा इति व्युत्पत्त्याऽद्भुतरौद्रयोः ॥ त

थावातीति वावापुः पीतोवायेन सपीतवा व्यालरासस इतियावत्तस्यति मारयतीति पीतवासाः ॥ यद्यपि पीतकर्मणीत्यस्यादेच उपदेशऽशि
ई = पायगादीनपिरक्षयितुं समर्थ इत्यर्थे धननात् अथोत्तरेतदानीमेवकंसनोहत्वानुपनयंतीतरे ब्रह्मसह्यन्यथाकारकरतिकर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुंसमर्थस्वसातं न्यादस्य दृष्टण

मिषक्तरमिति चार्थम्यक्तेः ६ ४ = प्रागप्युपसर्गकलोके मूले गोपीतवासा इति संशयेन प्रातिपदिकनिर्देशोत्तरमल्लोपजिज्ञासेत्यभिप्रायेणात्रैतच्छास्त्रप्रदर्शनं ४
४ संतोयं शब्द इति व्युत्पत्तयेन यानुकरणमेतत् ४

तीत्यात्वेन रूपनिष्पत्तावसनेः प्रश्नेषो निरर्थकस्तथाप्यधिकार्थलाभार्थमेव तत्र श्लेषे स्थिते ॥ आसंतादसति समतया वर्तत इत्यासीत्
 वासाश्चासावाश्रेणीतवासा इति व्युत्पत्त्या वीरशांतयोः ॥ तथास्पतेस्थीयतेऽनेनेत्यासोऽकर्त्तरि चकारके संज्ञायामिति स्पृतेः ॥ संज्ञाया
 मित्यस्य प्राधिकत्वात् ॥ कथमन्यथोपदेशेऽनुनासिक इति सूत्रे ॥ नचोपदेशानमुपदेश इति भावप्रत्ययेनेष्टसिद्धिरिति वाच्यं ॥ तथा
 सत्यनन्वयप्रसंगात् ॥ ननुकरणाधिकरणयोश्चेत्यनेन बाधप्रसंग इति चेत् ॥ अस्त्वेवमाप्युक्ततः ॥ पुंसिसंज्ञायां घः प्रायेणेतितदपवादस्यापि
 जागरूकत्वात् ॥ प्रायेणपद्येवोपपत्तौ प्रायेणसंज्ञायामितिव्याख्यानकेशसहिष्णुतायांतुकृत्यल्युटाबहुलमिति बाहुलकाल्युडप्रवृ
 त्तौघप्रसरात् ॥ अतएवोपदिश्यतेऽनेनेत्युपदेशः शास्त्रमिति व्युत्पत्तिमनुमेनिरेमहाभाष्यकृतः ॥ तत्रभगवान्स्त्रकारोपिसमाहारः
 स्वरितइत्यपिसूत्रमसूत्रयत् ॥ अन्यथात्रापि घञो ल्युटाबाधप्रसंगात् ॥ यद्वासनमास इति भावे घञ् ॥ अतएवदेशनदेश उपदेशोयत्रेति
 व्युत्पत्तेः कथंचित्संभवमभिप्रेत्य बाहुलकंत्वगतिकागतिरित्यभिहितवैतोर्वाञ्जोव्याकरणविदइत्यास्तावत् ॥ वातिगच्छत्यासो धेयं स्थिति
 वीययोस्तौवासावित्यर्थादिपञ्चोदेवकीवसुदेवौतौप्रत्यास्तइति वासास्थीतइतिकर्त्तरिक्तोऽर्थात्परकीयदधिदुग्धादिकर्मतयोतिष्ठतेपीतश्रासा
 वासाश्चेतिपीतवासा इति व्युत्पत्त्याभयानककरुणयोः ॥ तथावसैववासाऽनेतः एषोदरादित्वान्मांसप्रकृतिस्तत्रास्तइति वासासूरुधिरं पीतं वासा अ
 र्थात्पूतनायायेनसपीतवासा इति व्युत्पत्त्या वीभत्सस्य च निष्पत्तेरित्यलमनतिरमणीयेन प्रयंचेन ॥ वोयुष्मान्यातुरसत्त्वित्यन्वयः ॥ किंकुर्वन् लक्ष्मीं हरि
 प्रियामालोक्यदृष्टुभ्यन्रज्यन्नेव ॥ एतेन नृसिंहावतारे संजातक्रोधशाल्युपायगवेषकैर्देवैर्लक्ष्म्यापुरस्थापितायां तदासक्तो भूदिति पुराणप्रसि
 द्दार्थः सूचितः ॥ पुनः किंकुर्वन्नेवमग्रेपि ॥ निगमंवेदमुपहसन्प्रत्यक्षस्वरूपप्रमाणांतरविसंवादिनोपि प्रामाण्यमिति प्रसभं हसन् ॥ अतएवपुत्र

४ = आदि दृष्टये प्रभवन्नपि सार्थेण ही प्रसंजकलान्युज्यत इत्यंतत इति ४
 गीकारेऽप्येदं गमुखादि विशेषस्य अर्थनापत्तेः २ =

२ = रिविजयकृतशोभातिशयापायकक्रोधनाथत्तप्रतीतिहेतुनावधारणोपसंदानेनात्रकविनात्ययीने
 ३ = ननिदंभगवन्नविरुद्धमतःपुराणेति ॥ तथावसमवलविरोधोपुगभेदात्परिहर्तव्य इति भावः = ३

र. त.
२

जन्तून् यज्ञोपयुक्तामश्वदीन् शोचयन्त्येवेमेनिह तादृतिप्रतिपादयन् ॥ एताभ्यां बौद्धावतारे वेदनिंदापशुघातनिंदाचरुतेति सूचितं ॥ यदाह जयदे
वः ॥ निंदसियत्र विधेरहह श्रुतिजातंसदयहृदयदर्शितपशुघातकेशवधतबुद्धशरीरेत्यादि ॥ सत्रं सत्रियजातायं शोणासिलोहितासंश्रयाभव
तितथापश्यन्नवलोकयन् ॥ एतेन भार्गवावतारे क्रोधावेशेन सर्वे सत्रिया निरिक्षिता इति सूचितं ॥ समिति संग्राभेदशमुखं रावणं वीक्ष्यावलोक्य
रोमांचं पुलकसंचन्द्रकटयन् ॥ एतेन रामावतारे रणरावणं दृष्ट्वात्साहवत्ता सूचिता ॥ हेयं गवीनं ह्योगो दोहो द्रवं सद्यो एतं हत्वा गृहीत्वा च कितं
व्याकुलांतः करणं यथास्यात्तथाऽपसरन्थावन् ॥ एतेन रुष्णावतारे यशोदायाः स काशाद्रोतिः सूचिता ॥ स्लेरुरक्तेयवनासृग्भिर्दिगंतानाशाभा
गान्सिंचन्प्रोक्षन् ॥ एतेन कृष्णवतारे रुतेन रुधिरसेकेन परनिष्ठो वीभत्सः सूचितः ॥ दंतेन दंष्ट्रया भूमिं पृथ्वां तिलमिव तिलं मन्वानस्तुल्यनुद्धर
न् ॥ एतेन यथाकश्चित्प्राकृतो नायासेन तिलं वहत्येवं वराहावतारे सौ पृथिवीमिति परनिष्ठो विस्मयः सूचितः ॥ रसस्य स्वनिष्ठत्वं परनिष्ठत्वं चेति न क
श्चिद्विशेषः ॥ यद्यपि भस्मं कामरिपोर्धनु रित्यादिवक्ष्यमाणरसशबलोदाहरणरीत्या ॥ शृंगारी गिरिजानने सकरुणोरत्यां प्रवीरः स्मरे बीभत्सो स्थि
भिरुत्फणाचभयकृन्नेत्रत्रयेणाद्रुतः ॥ रोद्रोदक्षविमर्दनेन हसकृन्मनः प्रशांतश्चिरादिध्यं सवैरसाश्रयः पशुपतिर्भूयात्सतांभूतय इति शृंगार
तिलकरीत्या वा एकत्रैव नानारसवत्ता प्रतिपादयितुं शक्यते ॥ तथाप्यनन्यरसप्राधान्यमाविष्कृतं तत्तदवतारेषु तेनेरसादर्शिताः तथा च वाक्यभेदे
नेकेकमात्रप्रतीतो विरोधस्यापि प्रसराभावात् ॥ अन्यथारसशब्दाख्यरसांतरमेव प्रतीयेत वक्ष्यमाणे एकः सिंधुभुवः करे विनूलित इत्यादाविवनतु
विवक्षितानवरसामुख्यतयावभासेरन् ॥ इत्थंचैकस्यैवाप्रतिहते क्वा विनानुपपद्यमानतत्तदवतारप्रतिपादनद्वारांशंतरसोपि प्रतिपादितः ॥ नन्वेक
स्यैवेतिकुतो वगतमिति चेत् ॥ समभिव्याहृतक्रियासमानकालिकतायामनुशिष्टेन शतप्रत्ययेन लोभादिसमानकालिकत्वं पापात्वर्ये न्वेति तच्चैक
स्यनिखिलजगद्रक्षणरूपक्रियासांतत्यश्वघटतेनान्यथेत्येहि ॥ एतेन शत्रादेशिल उर्थवर्तमानत्वान्वयापध्यातइति क्रियांतराध्याहारो न प्र

नोका

रामः
२

५- अंगतमपिनोच्यते नन संस्कारगंधोपि-

३- अस्याः शासविनाभावादित्याशयः

१- चैत्रो गच्छत्यश्वतोऽद्यादौ तिङ्-विषयतया गच्छति पश्यतीति मा भूदिति तद्विषये शब्दान् शनौ विदितौ तथा चात्र साधुत्वाय प्राप्तुं संबन्धेत्यादि मन्त्रिनंतकृत औत्सर्गिकेतीति चे
 ह्ये यः वर्तमानलोभाद्यवच्छिन्नत्वंध्यानकर्मलेविषयतात्मनि बोध्यत इति व्युत्पत्तौ रेमानाभावात् प्रथमासमानाधिकरण इत्यौत्सर्गिक निषेधप्रसं
 गाच्च ॥ परंतुरसस्याभिमुखतावद्वैमुख्यमपि भेदांतरमावेदयितुमसौ विमुख एवोपदर्शितस्तेन च विषयवैमुख्यपरिपोषात्मकतापिशंतरस
 त्यकथंचित्स्मारिता भवतीति नन्यूनताशंकाप्यवतरति ॥ यत्तत्र भूमितिलमिव तुल्यवत्पादेनाक्रामन्निति प्रागुक्तवाक्यैकदेशात्त्यादिना
 वामनाद्यवतारादीनामपि प्रतिपादनमामनंति भवं मातीति भूमिर्मेदरस्त एषे नतिष्ठास्य नित्यर्थकारुत्यंतरेण कर्मस्वनिगमसु पहरन्निति
 पाठान्तरेण च मत्स्यस्य लक्ष्मीमित्यादि नैवाजिताद्यवतारंतरस्य च प्रतिपादनस्य वक्तुं शक्यत्वात्सोयं केशः किमर्थमिति न विद्यः ॥ नहि भगवतो
 दशैवावतारा इति वक्तुं युक्तं ॥ नवाप्रसिद्धि विशेषेपितावतां परामर्शः प्रस्तौति ॥ कतिपयैतत्प्रदर्शनं तु निरूपणीयं सभेदप्रदर्शनं गतये
 वेति ध्येयं ॥ प्रसिद्धावतारक्रममनादत्यरसक्रममनुसरताग्रंथकृतैव स्पष्टीकृतो सावाशयः ॥ यदपि भक्तप्रमास्यदचरणसांनिध्यात्प्राप्तवास
 सः स्मृतिद्वारा निखिलनखशिरवभूषणविशिष्टभगवतात्पर्यकतया पातवासः पदं व्याचक्षते ॥ तदप्येवंविधस्थापितचरणस्थेदं लेनावाक्यार्थत्वे
 स्थिते कथं स्मारकत्वमिति भक्तिभरप्रधानास्त एवदरमुकलिलोचने विदो कुर्वन्तु ॥ १ ॥ प्रकृतग्रंथस्य रसो वै स इति श्रुत्या तत्तच्छास्त्रसिद्ध्यर्थं प्रति
 पादकत्वाविशेषेपिलोकिकाल्हाद्भूयिष्ठतया प्रतिपादनमतिमुकुमाराणां राजकुमाराणां शास्त्रव्याकुलितानः करणानामप्यंतःकरणविनो
 दपुरःसरं निरूपणीयार्थं प्रतिप्रत्येस्यादिति नवीनग्रंथारंभ इत्याह ॥ भानुनारसनरं गिणी क्रियत इत्यन्वयः ॥ रसस्य भूयस्त्ववतरं गाकुलतया
 त्स्त्राह्यण इत्यादेः साधुत्वायेत्यवेदि = १ १ = असावेवनथा किमिति प्रदर्शित इति जिज्ञासाया विनिगमकविधया विषयवैमुख्यस्थापिकत्वस्य स्मरणदित्यर्थः = २
 ४ = पातवासः पदं यदचरणार्थं कृतं तदाचरणं तस्य देस्मारयेद्द्रोहानसंकेतसंबंधात् ॥ चरणो द्रोधकेन स्मारितमपि पदं भगवन्तं स्मारयेन्न चरणमेवा संबंधानुकृतः संबन्धि सं
 बंधिनि मेखलादिः ४

र. त.
३

रसतरंगिणीपदप्रतिपाद्यत्वंसंभवतीत्यतस्तांविशिनष्टि॥भूरिरसेति॥रसस्यजलसाम्यमानंदंशावरणप्रक्लादकलाज्जलंयथास्वावरकं
भूरेषवाद्यधोनयतिनयायमपीतिभावः॥पुनःकीदृशीसाशास्त्रत्यादिशास्त्रमेवकांतारंदुर्गमेवत्मेदुरूहत्वात्तस्मिन्श्रानायाविमनस्कता
प्रयोजकतयाश्रमनुत्यदुरधिगम्यताशालिन्याःशांतिकारिणीगुग्वावगमहेतुः॥२॥अत्रग्रंथेसहृदयानामेवरसोद्धोधाधिकारइत्याह॥
स्वाबुद्धिस्था रसतरंगिणीसमाख्याभानोर्वाणीकमलिनीसरोवरभूमिर्भानुप्रयुक्तविकासवत्तयाकमलत्वारोपविषयपदकदंबवदितत्वात्
कृतधियःसहृदयास्तत्रभूमौहंसारसास्वादकत्वादित्यत्रविषयेयुक्तंप्रतीयतामित्यर्थः॥३॥बलात्प्रवृत्तैःकर्कशांतःकरणैःरसस्याविलत्वम

भारत्याःशास्त्रकांतारश्रानायाःशांतिकारिणी॥क्रियतेभानुनाभूरिरसारसतरंगिणी॥वाणीकमलिनीभानोरेषारसतरंगि
णी॥हंसाःकृतधियस्तत्रयुक्तमत्रप्रतीयतां॥गिरांदेवितरंगिण्यांवारयक्रूरवारणान्॥यद्विष्यतिलोकानामाविलोविरलोर
सः॥हेतोःपूर्ववृत्तित्वनियमादतःपूर्वमेवतस्यापन्यासःसमुचितोरसस्यहेतवोभावाद्यस्तेनरसेभ्यःपूर्वभावाद्यस्येव
निरूप्यते॥

न्यत्वंचमाभृदितिवागपिष्ठात्रींदेवतांप्रार्थयते॥हेगिरांदेविसरस्वतितरंगिण्यांक्रूरवारणान्क्रूराःकर्कशांतःकरणास्तएव
वारणाभधिकारविचारशून्यत्वात्तान्वारयदुर्वोधत्वापादनेनप्रथममेवनिवारय॥यद्यस्माल्लोकानांविवेकवतामपिप्रसभसमाहृतदृषणगणत
याविलःसहृदयनाशून्यतयास्फुटमप्रतिपत्तेर्विरलश्चरसोभविष्यति॥गजोहिजानुमात्रजलसंतुष्टतयातत्रत्यभूरसवाकर्षणेनाविलमतल
सृष्ट्यजलासंसृष्टनयाचात्मरसस्वयमुपभुङ्क्तेततएवप्रतिबंधादन्येपितान्व्यात्रमेवोपभुंजतइतिभावः॥४॥रसनिरूपणस्यैवादिष्टतयाभा
वनिरूपणमप्राप्तकालमित्याशंकासामान्यमुख्यापिप्रदर्शनपुरःसरंतन्नियामकमाह॥हेतोर्हेननिरूपणस्यपूर्ववृत्तित्वनियमात्संगतेरनंतरा

नोका

रामः

३

व्यंजनानुक्रमकाराविशेषपिसस्वरूपप्रापणोन्वमकारातिशयकत्वान् ५

भिधानव्याप्यतयाकार्यत्वलक्षणमंगतिशालिकार्यनिरूपणपूर्वत्वनिपमादित्यर्थः ॥ यद्दानिरूप्यक्रमस्यनिरूपणक्रमनियामकतयापथाश्रु
तएवग्रथः साधुः ॥ भूतः कार्यनिरूपणात् ॥ तस्यहेतोः समुचितद्वयंतेनयोयद्हेतुः सतन्निरूपणात्पूर्वनिरूप्यद्विसामान्यमरुव्याप्तिरुक्ताभ
वतितेनसमुचितद्वयंतः पाठः काल्यनिकृदितनभमित्यंभावादयोभावप्रधानाभावविभावानुभावाः ॥ तेनरसहेतुत्वस्यभावायन्यतमत्वव्याप्य
त्वेन ॥ भावादयएवेति ॥ यथाक्रममिति शेषः ॥ नन्वेवंस्थायिभावविभावानुभावसात्विकभावव्यभिचारिभावनिरूपणानां क्रमो विरुद्धः ॥ कार
णत्वेनसकलनिरूपणप्राप्तौव्यभिचार्यपेक्षयापिसुंदरस्यस्थायिनोभ्यर्हिततयाप्रथमंनिरूपणेपिविभावायपेक्षयासुंदरत्वाद्यभिचारिनिरू
पणस्यतदनंतरंप्रसंगोचित्यादिनिवेत ॥ सत्यं ॥ नुत्ययुक्त्यास्थायिव्यभिचारिणोरपिकारणतयाविभावनिरूपणप्राप्तौवक्ष्यमाणरीत्या

रसानुकूलोविकारोभावोविकारोन्यथाभावः ॥

स्थायिविनिवेद्यविभावपदप्रवृत्तिनिमित्तकस्यविभावस्यस्थायिनिरूपणंविनानिरूपयितुमशक्यत्वाद्दिभावपूर्वस्थायीनिरूपितोनुभा
वस्तुनदिदंयमेवव्यभिचारिव्यंजनसममितिपरिशेषावतारायविभावोत्तरंनिरूपितः ॥ सात्विकभावस्यद्विरूपनासूचनायपरमनुभावव्य
भिचारिणोरंतरासोनिरूपितइति सर्वेचतुरस्रं ॥ भावंलक्षयति ॥ अत्ररसानुकूलोरसानुकूलज्ञानविषयोतएवविकारोऽज्ञायमानस्यज्ञायमान
त्वंतत्वं ॥ तथाचज्ञाननिष्ठरसानुकूलतायांविषयतयावकृदकत्वभावसामान्यलक्षणपयवसन्नं ॥ नन्वेवंहावेधतिव्याप्तिरितिवाच्यं ॥ तेषामपि
भावत्वेनलक्ष्यत्वात् ॥ भावत्वेनलक्षितानामपिहावत्वेनपृथग्द्विरूपणंनुनेवानौचित्यमावहति ॥ एतेनविकारोन्यथाभावइत्युक्तं ॥ नायिकाया
लंबनविभावेषुचंदनाद्युद्दिपनविभावेषुचाभ्याप्रेरितिपरास्तं ॥ यथाक्तविकारत्वस्यतेषपिसंभवात् ॥ नचान्तरभावेषव्याप्तिस्तेषांस्वरूपनएवानु
१= सैसमानाधिकरणत्वात्किंकरमानुकूलतातेननक्ष्यतात्

भावतयापराभिमतमित्यर्थे सुयो जमेवादिपदमत आह = ८

भवतीत्याशङ्कते = ३

र. त. ४

३ = एतस्यापितयोरंगाकारे = ३ ५ = स्वसाध्यभोगहेत्वदृष्टवदात्मत्वं = ५ ६ = इन्द्रः सहसनयन इतिवदिष्टापत्वात् = ६ ३ = विकारत्वस्यैकस्याभावात् नोभयलक्षणत्वं स
 कृलत्वादि तिवाच्यं ॥ ज्ञायमानत्वमित्यत्र ज्ञानस्य साक्षिरिति साधारणस्य विवक्षितत्वादि तिकेचित् ॥ तन्न ॥ सर्वत्र भावपद व्यवहाराभावात् ॥ न च
 विभावो नुभाद इति भावपद व्यवहारस्य योरपीति वाच्यं ॥ तत्र भावपदप्रवृत्तिनिमित्तान्तरस्य विशेषणभावयंति तथानुभावयंतीति न्युत्पत्त्यं
 गीकर्तृभिः सर्वैरेवांगीकृतत्वादन्यथाव्यभिचारिभाव इति वहिभावभाव इति तथानुभावभाव इति च कदाचित्प्रयोजनं ॥ न चानुगमादयं स
 त्विकभावे प्रशरीरेषु पितृन्योन्ययोग इति वाच्यं ॥ विकारपदेन प्राणिप्रयत्नानौपाधिकप्राणिसत्ताकत्वं गायते यदाह विकारो न्यथाभाव इति ॥ अ
 न्यथेत्यस्य यत्नविनेत्यर्थाद्भाव इत्यस्य सत्ताश्रय इत्यर्थात् ॥ प्राणित्वं च शरीरावच्छिन्नात्मत्वं शरीरत्वं च चेष्टाश्रयत्वं चेष्टत्वं च जातिविशेष इति नानु
 गम इति ॥ तदेतद्गृह्यरुदेवाग्रे स्फुटपिष्यति ॥ तच्च तेषामप्यविशिष्टमेवेत्याशयात् ॥ भावादप इत्यभ्यस्तपाठाद्वास्तद्विन्नाश्रसहेतवो निरू
 प्यत इति वदतौ ग्रंथकर्तुः सर्वसाधारणभावत्वस्यानभिप्रेतत्वाच्च ॥ किंचरतिर्देवादि विषयाव्यभिचारितया जित इति सूत्ररतिपदस्य स्थापिभाव
 मात्रोपलक्षकत्ववद्द्व्यभिचारिपदस्यानेकरसानुगुण्यसाधर्म्येण शरीरमात्रोपलक्षकत्वं लक्षणानुरोधायुक्तं न त्वन्येषामपि ग्रंथरुदनभि
 प्रेतस्वकपोलकल्पितलक्षणात्क्रांतानां सर्वेषां ॥ अजित इति तु योग्यतावशादांतरे समन्वेति न शरीरेपि पयसासिंचतीत्यादौ सेक इव द्रवद्रव्ये
 न करकायामिति ॥ तथा च जितस्यैवांतरस्य भावपद व्यवहार्यत्वेपि बाह्यस्यातथाभूतस्यापितथात्वं तेनाभिमतमिति किमतिदूरं गत्वा ॥ विकार
 १ = नन्नजितोव्यभिचारित्यवांतरबोधोपपादनेपिसविशेषणस्येतरान्वयितावच्छेद { ३ भावव्यवहारविवादविषयायेत्येतेषां सर्वेषामिति योजनीयम् = ३
 कंननिर्विशेषितमिति महावाक्यार्थबोधानुपपत्तिर्देवारेवेति शंभुमुपलक्षकतावच्छेदकावच्छिन्नस्य नसविशेषणत्वं किं नु सविशेषितस्यैवोपलक्षकत्वं यथासित्यं कुरा
 दिकंसकर्तृकमित्यत्र स्थितिपदसमभिआह. तां कुरपदस्य जन्यमात्रोपलक्षकनेत्यभिप्रेत्याह तथा येति नस्य तावच्छेदकं चानजितान्तरव्यभिचारिभिन्नत्वमेवानुगतं वाच्यमित्या
 शयः ३

नोका

रामः

४

५= वस्तुनोवानेकरसानुकूलत्वविव

३= ननेतावतानेकरसानुकूलत्वविवसितंतथाचस्यापिन्यव्याप्तिरित्याशंक्याह= ३ २= ज्ञानंतराद्वारकत्वेसत्यनुकूलत्वमात्रं= २ क्षिप्तमितिवक्तुंभूमिकामाह= ५
त्वंयत्नादावपीतिरसानुकूलत्वमुपातं॥ यत्तुरसकायेतिप्रसंगवारणा यज्ञानंतराद्वारकत्वंचर्वणागतानुकूलत्वेविशेषणमिति॥ तन्न॥ स्वरभंगा
न्यशब्दसामान्यस्यैवप्राणिप्रयत्नसाध्यत्वाद्दिकारपदेनैवांगारुष्ट्यादीनामिववारणात्॥ तावन्मात्रं चविभावादावपीतिविकारत्वंविवक्षि
तं॥ मोहापित्ताद्यांतरहावानांतुशृंगारएवानुकूलत्वंनरसांतरइतिनतत्रातिव्याप्तिः स्यापिनोमपिरसांतरेव्यभिचारितयानुकूलतास्येवेतिना
त्राप्यव्याप्तिरिति सर्वसुस्थेतेनरसानुकूलचर्वणाविषयविकारस्यभावे॥ कालगरुद्र वंसाहालाहलवद्विजानतीनितराअपिनीलोत्पल
मालांबालाव्यालावलिकिलामनुतेत्यादौविप्रलेभानुभावभूतप्रकृतभ्रमेतिव्याप्तिरितिब्रुवंतो नव्याः समाहिताः॥ यत्तुरसहयानुकूलज्ञान

विकारश्चद्विविधं आंतरशरीरश्चांतरोपिद्विविधः स्यापीभावोव्यभिचारीभावश्च॥ शरीरास्तुसात्विकभावादयः॥

विषयेनुभावभूतज्ञानेतथाप्यतिव्याप्तिः॥ यथा मम॥ शिविरप्रविष्टमात्रं परोक्षमपिचापरोक्षमिवहितं॥ स्वीयाअपिपरकीयाः पश्यन्तिवनेपि
पत्तनेप्यवलादृत्यत्रविप्रलेभभयानकयोरनुकूलेराजाध्यासदृति॥ तन्न॥ चर्वणायां व्याश्रयगाह्यांतरविषयकान्यत्वस्यविशेषणात्॥ नच
ज्ञानंतथाभूतंयत्नादिवानांतरमितिनैकाप्यतिप्रसंगः॥ नचाप्रतियोगिकोदोव्याश्रयगाहिल्लविशेषणाच्चव्याश्रयनवगाहिल्लचर्वणाविषय
मत्यादावव्याप्तिः॥ रसोवैसदतिश्रुत्याखंडानंदस्वरूपनयाप्रतिपिपादयिपितस्यापिरसस्यानुकूलतारसनिरूपणावसरेवस्यते॥ आंतरभावा
दीनामन्यतमलस्यतावगतिप्रसक्तान्यजातीयातिप्रसंगशंका मपाचिकीर्षुलेश्यताप्रतिपत्युपयुक्तविभागमाह॥ सात्विकभावादयद्व्यादिपदे
तुगणितानंतर्गनजंभायाः परिगणनाभिप्रायं॥ आंतरशरीरनिष्कैधर्ममसंभावयतांमनोविकारमात्रस्यलक्ष्यत्वंवदतांकेषांचिल्लक्षणमाह॥
६= शृंगारवीरप्रकृतिकप्ररुषभेदेनव्यवस्थितेरसदृशेः नुकूलत्वंचर्वणायां व्यवस्थितायामवस्थापिनइववोध्यं= ६ ४= नयाचानेकरसानुकूलत्वंनोपादेयमितिभावः ४

र. त. ५

६=सेतरत्वस्यारोपलागमकत्वान= ६ १=लक्षणलक्ष्यतावच्छेदकयोरैक्यसतिविरहात्तस्यापिलक्ष्यतावच्छेदक

१=आमाडोश्चेति सूत्रे पररूपविधिविषयत्वंसरेस्तिनवेति संदेहे निषेधपरं न च सारो रूपमित्युचितेन च सारो रूपवानिति महाभाष्योक्तेः=१ त्वसंभवतीत्यत आह=१
तुल्यवदिति स्वार्थे म तु प्रयो विधमहाभाष्यप्रयोगात् ॥ तदहंमिति तसोयुज्यतेवतिः ॥ तथा चानैतो भावपदवाच्यत्वस्यैवलक्ष्यतावच्छेदकस्यो
भयसाधारण्यलक्षणस्य विकारपदेन चित्कायविकाराणां अपि प्रागुक्तयुक्त्यानुगमोयुक्त इति भावः ॥ सजातीयैरतिरक्तमूर्तिमान् ॥
आत्मभावं न यत्यन्यान्सस्या यौ लवणाकर इति प्राचीनवाक्यमेकैकभागमात्रस्यैवलक्षणत्वसंभवे तदितर भागवे यथ्या पत्यालक्षणद्वयतात्प
र्यकमिति वक्तुं तदनुवदति ॥ यथा श्रुते तु यथोक्तकामिनी जिज्ञासाघटितसामग्रीसंपन्नग्रहविषयकामिन्या घटित्याप्तिवारकतया सत्यं तस्य
यभिचारिवारकतया कस्मिदिदमिप्रेतस्य विशेष्यस्याप्यर्थवत्वमिति बोध्यं ॥ इतरेति स्वरूपकीर्तनं भावस्यैव विवक्षितं ॥ आत्मभावलोपना

नौका

यत्तु म नो विकारो भावस्ततश्च देहविकारे सेदादौ भावपदप्रयोगो गौण इति ॥ तन्न ॥ तुल्यवदुभयत्रापि भावपदप्रयोगेण विनिर्गतं
मशक्यत्वात् ॥ लक्षणानुरोधेन लक्ष्या व्यवस्थितेः ॥ इतर भावस्यात्मभावलोपनाय कत्वे सति सजातीयविजातीयभावानभिभाव्यः

प्रथमः ॥ सकृत्सेसतीति ॥ आत्मभावत्वस्य स्वरूपत्वस्योपनायकः प्रापको व भासक इति यावत्तत्सेसतीत्यर्थः ॥ सजातीयेत्यादि ॥ स
जातीयारतेरत्यादयो विजातीयारतेर्निर्वेदादयः ॥ तदनभिभाव्यत्वं च तदसाधारणरूपेण तद्दानप्रतिबंधकसामग्रीसंपन्नचर्वणाकत्वं ॥ अ
त्ररूपकमात्रेणानभिभाव्यत्वस्यावगतिर्विशेषोपादानेन त्वात्मभावलोपनायकत्वस्येति चोतपितुं चरमनिदिष्टस्य विशेषणत्वमेवेति वास्य विशेष
णत्वेनोत्प्रेतः ॥ अत्रेदं बोध्यं ॥ समुचितललितसंनिवेशचारुणा यथामदीयेन ॥ दयितं हृदयेन संस्मरंती समयेनाप्रतदर्मिकापि वंती ॥ मुहुरं
न्हितदस्राप्यपाठी निशि चान्तातनुगौरवं वृंहंतीत्यादिना कायेन समर्थिताः पदार्थाः सहृदयहृदयप्रविष्टाः संतः सहृदयतासहकृतेन तदीयभाव

रामः

१=मुद्रिकाशरवाचनंस्थपिनः कार्येयभिचारिणविनाकथमित्युत्पिताकाक्षयानात्रसमाप्रपुनरात्तत्वे=१ २=क्रियाघटितवाक्यार्थत्वात्सर्ववाक्यक्रियायाः ३=आप्यतदनुक्तत्वात्=३

नारूपव्यापारेण स्वस्वासाधारणरूपविनिर्मुक्तेश्च स्फुरन्ति तथा सत्येव तेषां स्त्रीयविभावानुभावव्यभिचारिभावशब्देन व्यपदिश्यंते तैरेते द्वेष्य
 तादिभिरालंबनकारणैः सादरतदुर्मिकावलोकनादिभिरुद्दीपनकारणैर्मुद्रिकाक्षरवाचनादिभिः कार्यैस्तनुमौरवव्यक्तौत्सुक्यादिभिः सह
 कारिभिश्च संभूयकंश्चित्प्रमातृगतैः पुनरलौकिको व्यापारः समुत्पाद्यते तेन चारखडानंदावरकमज्जानमपसार्यते पस्यते चात्मचेतन्यावरणे परि
 मितप्रमातृत्वं यत्राकस्वस्मिन्समारोपितमासीत्तद्वागेवासत्कल्पं भवति ॥ एवं स्थिते स्वप्रकाशेन निजस्वरूपानंदेन सह प्रमात्रापरुषेण र
 त्यादिः स्थायीगोचरीक्रियते तथा च तादृशभग्नावरणविहिंशिष्टोरत्यादीरसद्व्युच्यते ॥ न चात्मचेतन्यस्य स्वप्रकाशतया स्वविषयत्वेऽपिरत्या
 दिविषयत्वे मानाभाव इति वाच्यं ॥ अंतःकरणधर्माणं साक्षिभास्यत्वं स सर्वैरेवाभ्युपगमात् ॥ तथापि विभावादीनां भानं दुर्लभमेवेति चेत् ॥ स्व

इतरानभिभाव्यामनोविकारः ॥

प्रतुरगादीनामिव तेषामपि साक्षिभास्यत्वं मविरुद्धमेवेति सिद्धं तात् ॥ तथा चार्हः ॥ व्यक्तः स तैर्विभावाद्यैः स्थायीभावोरसः स्मृत इति ॥ व्य
 क्तव्यक्तिविषयोरुक्तः ॥ व्यक्तिश्च भग्नावरणाच्चिदेवायथा हि शरावादिनापि हितादीपस्तन्निरुत्तौ सत्यां संनिहितानृपादिपरस्वत्तान्यदार्था
 न्यकाशमतिस्वयंच प्रकाशते ॥ तथेवात्मचेतन्यं विभावादि संवलितान्नत्यादीन्प्रकाशयति स्वयंच प्रकाशते ॥ तत्रायं विशेषः ॥ यथापानकपा
 ने विभिन्नजातीयारसानपृथक्पृथगवभासंते ॥ एवं विभावादयो नरत्यादि व्यतिरेकेण कितुरत्यादिरूपेणेवेति तदभिप्रायकस्वायमौरंभः ॥ तत्र प्र
 कृतलक्षणवाक्यस्य लक्षणद्वयतात्पर्यकत्वेऽपि विशेषदत्ते साजात्यादिघटनाया अर्थतया तामपहासतदुर्लभप्रथमं परिष्करोति ॥ वैश्वानरशुक्रासा
 धारणशुक्रत्वादिना शुक्ररूपग्रहे प्रतिबंधिका सामग्री पृथिवीलौहित्यग्राहिका सामग्री तत्संपन्नग्रहविषये पृथिवीरूपेति प्रसंगवारणाय मनो
 विशिष्टलक्षणनिर्भरभास्यदारभ इत्युक्तं = ३

३= विभावनावच्छेदकादीनां क्वचिदप्रतिपादनात्तदभावः = ३ १= एतेन कामिन्याभिव्यक्तिवारकं सत्यं न मिति व्याचक्षाणाः परस्तावेदित्या इति सूचितं = १

विकार इति चर्चणा प्रापकं ॥ स्यापिभावेतरभावानभिभाव्यत्वमात्माश्रयप्रसंसेतरानभिभाव्यत्वचनोनुगतमतः सत्यं परिष्करोति ॥ सकलेषु मनोवि
कारेषु प्रधानमित्यर्थः ॥ प्राधान्यं च स्वात्मकतयेतरेषां ज्ञापनमेव तच्चान्तरभावविशेष्यकारोपप्रकारत्वं ॥ मनोविकारोवेति ॥ तथाचान्तरभावविशे
ष्यकारोपप्रकारत्वे सति विभावानुभावव्यभिचारिभावान्यतमाभौवसहितोक्तान्यतमसंपन्नचर्चणा कल्पं स्यापिभावसामान्यलक्षणं पर्यवसन्नं ॥ स्या
यीभाव इति ॥ इदं च प्रथमद्वयस्य विवरणं ॥ अतएवलक्षणद्वयेष्याकांक्षावशात् लक्ष्यस्य निर्देश्यत्वेपि परिष्कारयथाश्रुतयोर्विवरणं विद्वीयमा
णभावं परस्परं चोत्पितुं विद्वीयमाणविशिष्टलक्षणवाक्यघटकसकलस्य निर्देशविवरणतामाविष्कर्तुं दलद्वयविवरणविकल्पोत्तरमस्य सं
कल्प इत्युद्धारः कल्पः ॥ अन्यथा प्रथमपदानृत्यैव सामंजस्यादस्योपादानमनुपगं श्रानभिक्तकथैव स्यादिति ॥ तत्र सत्यं तत्र प्रयोजनमाह ॥ तथा

सकलं प्रधानो मनोविकारो वा स्थायीभावः ॥ न च व्यभिचारिणि सात्विकभावे वा व्यभिचारः ॥ तस्येतरभावस्यात्मभावत्वोपनायक
त्वाभावात् ॥ च व्यवहारोपपिके त्रलक्षणे मनोविकार इत्यनेन यथोक्तचर्चणाऽविषयवाह्याभ्यन्तरसामान्यवारणसमर्थतया विधुच

र्चणा क्वचिन्मोक्षो सात्विकभावेति व्याप्तिः ॥ आंतरभावनिष्ठविषयतानिरूपितविषयताश्रयांतरभावत्वमात्रोक्तौ तु व्यभिचारिभावे सति
व्याप्तिरिति विशिष्यविशेष्यताप्रकारताघटितं सत्यं तमुपात्तमिति भावः ॥ भावविशेष्यकारोपप्रकारे घटेति व्याप्तिवारणाय विशेष्यं ॥ तत्रापि
रसेषु तिव्याप्तिवारणाय सहितान्तमन्यतमविशेषणं ॥ चर्चणायामन्यतमसंपन्नत्वानुपादानेपि घटेति व्याप्तितादवस्थमिति तदुपादानं ॥ त
यानशेषवैयर्थ्यात् लक्षणद्वयमित्याशयः ॥ अंग्यांतरन्यायेन व्यभिचारिचर्चणाया अप्यभ्युपगतेः ॥ केचित्तु व्यभिचारिणामपिरसत्यायेन च व्यमा
७= न च सात्विकभावो न मनोविकारः व्यवहारोपपिके त्रलक्षणे तत्साधारणोक्तमनोविकारत्वस्यैव निश्चितत्वात् परंतु ४= प्राधान्ये विशिष्यविशेष्यतादिघटना प्रयोजनं दर्श
यथाश्रुतेनापि सात्विकभाववारणमित्यर्थे धननायेव चरमतस्य निर्देश इत्याह तथा चेति = ७

नोका

रामः

जानाविशेषणकविभानव्यक्तै=ई ई=तथाचतत्रव्यवहारप्रसंगान्नोक्तस्यतथात्वमिति=ई ५=व्यावर्तकस्यैवव्यवहारोपयिकत्वमस्त्वित्याशयः ५
 णतयाविभावविशेष्यकारोपप्रकारत्वंव्यभिचारिविभावोपिकश्चनभावःसंभवत्येवयथासोहस्यभयमसूयायाःक्रोधः॥नन्वेवंसभावका
 व्यसंपन्नचर्चणयाःकोविशेषदुनिचेन्नहितयोर्विभावादीनांतथावभासानवभासाभ्यामेवविशेषब्रूमःकिंतुसंनन्यमानत्वविद्युदुद्योतप्रा
 यत्वाभ्यामितिगहाणेतिवदंति॥तन्मतेव्यभिचारिभावेतिव्याप्तिवारणायसंतन्यमानत्वमार्गोपेदेयमित्याविकुर्वन्स्यापिपदप्रवृत्तिनिमि
 त्तदर्शयति॥आप्रबंधमितियावत्॥नचचित्तवृत्तिरूपाणाममाषामाशुविनाशित्वात्कथंस्थापित्वमितिवान्यं॥मुहुरभिव्यक्तेरेवस्थापित्व
 प्रतिपत्तेः॥तथाचतावनेवव्यभिचारिवारणाद्गुरुतरदलांतरांगभोःनतिप्रयोजनइतिभावः॥रत्याद्यन्यतमत्वंस्थापित्वमितितुनयुक्तं॥रत्या
 दीनांमध्येकस्मिन्त्रैरूढेन्यस्याप्ररूढस्यैव्यभिचारित्वोपगमात्॥यथासम॥विक्लिन्नवाहुंपतितंपुरस्तात्समेत्यभूरिश्रवसंसमीक्ष्य॥प्रेम्णा
 चरमसमपपयंतस्थापित्वात्स्यस्थापित्वव्यपदेशः॥सचाष्टधा॥तत्रभरतः॥रतिर्हामशोकश्चक्रोधोत्साहोभयंतथा॥जग
 त्साविस्मयश्चेतिस्थापिभावाःप्रकीर्तिताः॥तत्रेष्टवस्तुसमीहाजनितामनोविकृतिरपरिपूर्णारनिः॥समालिंगितवाहुखंडंनिर्मुक्तकं
 ठविललापबालेन्यादौप्रेमशब्दमात्रागतारनिःकरुणव्यभिचारिणी॥यदाप्रधानपरिपोषार्थसोपिप्ररूढःक्रियतेतदारसवदलंकारएवा॥यथा॥
 भयंसरशनोक्त्वीपीनस्तनविमर्दनः॥नाभ्यरुजघनस्पर्शनीवीविस्रसनःकरइत्यादौभुजखंडावलोकनोद्दीपितप्रत्यभिज्ञादिसंचारितगम्य
 रोदनीयुजुभाविनरतिरूपःशृंगारःकरुणपोषार्थंप्ररूढःकृतोत्तंकारएवननुभावइतिकृतंपरदषणोद्भावनेन॥तेविभजते॥विभागविषयेभ
 रनोप्याहेत्यर्थः॥एवमग्रेपि॥यद्यपिशान्तरसस्थापिभावोनिर्वेदोप्यत्रैवगणयितुमुचितस्तथापिसंतत्रैच्छुत्वाद्यभिचारिष्वेवगणितइत्याह॥प्रकी
 र्तिताइति॥तथाचनिदर्शनस्यनिदर्शनांतरेपूर्वकत्वप्रतिपादनेनपथास्थितमेवज्यायइतिस्वचित्तभक्त्यादयस्तुभावाएवनरसाभुनिवचोगोरादित्या

चरमसमपपयति॥रतिलक्षयति॥

रत- 9

तत्र तेषु मध्ये ॥ इष्टसाधनवस्त्वालंबनाया समीहात ज्ञान्या मनो विकृतिमनोविवर्त इत्यर्थः ॥ सचापे सात्मकं ज्ञानं तज्जन्यः संस्कारो वेत्यन्यदेतत् ॥ एवमग्रेपि ॥ यत्किं एवस्तु सुखमित्या चक्षते ॥ तद्वस्तुपदानर्थक्या दुपेक्षणीयं ॥ किंच सुखसमीहाजनितमनोविकृतेः सुखाकारतयानरत्यात्मकं ज्ञं तथासति शृंगारे रतिस्थापित्वानापत्तेः ॥ सुखानवभासेपि विप्रलंभशृंगारे स्त्रीपुंसयोरेव समीहाविषयत्वात् ॥ सांनिध्ये सुखेकांत्ववतरंती न वारयामः ॥ प्रतिपत्तिचानुभव रसिकाः ॥ सखिसंचरतु यथेकं मयि वामो वादक्षिणे वास्तु ॥ आसद्भवप्रेषा न्मांगता गतेरेव जीवयति ॥ अत्र तदीययथेकसंचाराशं सया सुखानुद्देश्यत्वमभिधाय आसद्देवत्यादिना परमप्रेमास्पदताप्रेयस्यभिहिता ॥ फलेकाधीनोपायेकातिरिक्तमनो विकृत्यनंगीकारे तु समीहांतेने वोक्तरीत्या विवक्षितार्थलाभशेषवैयर्थ्यमित्यलमाग्रहेण ॥ अपरिपूर्णति ॥ रसभावानापन्नेत्यर्थः ॥ तथा च स्त्री

साच क्वचिद्दर्शनेन क्वचिच्छ्रवणेन क्वचित्स्मरणेन ॥ यथा ॥ चक्षुर्यस्य रूषीवल्लोनिगदितं पीयूषपाथोधरोभ्रसंज्ञापरिचारिकासमजनिस्फोतं स्मितदोहदं ॥ संतापं तरुणार्ककर्कशरुचिं निश्वासवाताहतिकस्मादेषसहिष्यते सखिसच प्रेमद्रुमः कोमलः ॥

पुंसयोरन्योन्यालंबनः प्रेमाख्यश्चित्तरत्तिविशेषोरतिरिति फलितं ॥ अत्र सर्वेषु स्थायिभावलक्षणेषु पृथक्त्वार्थविशेषणाद्रुसेषु नातिव्याप्तिरिति बोध्यं ॥ स्थायिस्वरूपनिष्पत्त्युपायदिशं दर्शयति ॥ न च स्वजनकानुभवेन स्मरणंगतार्थमिति वाच्यं ॥ तदानीं वासनाविशेषाभावेन तदनिष्पत्तेरित्यग्रे व्यक्ता भविष्यति ॥ हे सखिसस्योत्पत्तेोपादेयत्वेनानुभूयमानो तएवकोमलः संभाव्यमानबहुविधः प्रेमद्रुमः प्रेमैवद्रुमः क्रमवर्द्धिष्णुत्वात्तरुणार्ककर्कशरुचिं मथ्यान्हृजंभमाणचंडांशुचंडं संतापं पंचेषु ज्वरं निश्वासवाताहतिं च कस्मात्कस्य बलात्सहिष्यते सोढंशुकुयात्स कोयस्य चक्षुःरूषीवल्लोमनोभ्रस्माकर्षकत्वात्निगदितं वाक्पीयूषपाथोधरः प्रेमवर्धकतया क्रजुतारूपामृतपरिपूर्णत्वाद्द्रुसंज्ञापरिचारिचारि

नोका

रामः 9

का इतरापरिच्छेद्यतयागोपकत्वादेतर्भावप्रकाशकतयास्फोतंरव्यानिकरंस्मितंदोहदमकालेपिस्वेकाविहाररूपफलसंपादकत्वादितिभावः॥ यत्तुपुनरागमनमंथरंप्रियंप्रतिसखींप्रेषयितुकामायानायिकायावचनमिदंनोदाहरणंसंगच्छतेयतःकस्मात्पदगम्यचिंतादिभिःसंचारितोनिःश्वासाद्यनुभावितोनायिकागतोविप्रलंभशृंगारएवप्रतीतिपथमवतरतिनस्थायिभावमात्रं॥ नचतथापिविभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रसनिष्पत्तिरितिस्त्रेमिलितानांभ्यजकत्वोक्त्यानात्ररसप्रतीतिरालंबनस्यनायकस्यानुपादानादितिवाच्यं॥ तस्याशेषादेवलाभात्॥ नचचिंताश्वासादेर्विप्रलंभकरूणभयानसाधारण्येनैकतरालंबनाशेषानियमइतिवाच्यं॥ चक्षुर्यस्यरुषीवलद्वयादिनानायिकाकृतसादरावलोकनाकृष्टमनःप्ररूढप्रेमद्रुमादिप्रतिपत्त्यासहकारिण्यानायकस्यैवाशेषादन्यत्रहास्याभिव्यजकस्मितस्यात्यंतप्रतिकूलत्वात्॥ आशेषादपिरसप्रतीतिरालंकारिकधुर्यैर्ममटभट्टैः॥ वियदलिमलिनांबुगर्भमेघंमधुकरकोकिलकृजितैर्दिशांश्रीः॥ धरणि रभिनवांकुरांकटेकाप्रणतिपरेदयितेप्रसीदमुग्धेइत्यादावालंबनोद्दीपनरूपविभावमात्रस्या॥ तथा॥ परिमृदितमृणालीम्नानमंगंप्रवृत्तिःकथमपिपरिवारप्रार्थनाभिःक्रियासु॥ कलयतिचहिमांशोर्निफलंकस्यलक्ष्मीमभिनवकरिदंतच्छेदपांडःकपोलइत्यादावंगमालिन्याद्यनुभावमात्रस्य॥ तथा॥ दूरादुत्सुकमागतेविलुलितंसंभाषिणिस्फारितंसंश्लिष्यत्यरुणंरहीतवसनेकिंचितभूलतं॥ मानिन्याश्रणानतिव्यतिकरेबाध्यांबुपूणेशणंचक्षुर्जातमहाप्रपंचचतुरंजातागसिप्रेपसीत्यादावुत्सुकादिविशेषणव्यग्यानामोत्सुकवलज्जाहर्षकोपासूयाप्रसादानाव्यभिचारिभावमात्राणामुपादानेष्वभ्यधायिकिंपुनर्दूयोरुपादानेसतीति॥ तन्न॥ प्रकृतेकोमलपदेनानौचित्यप्रतिभानपरःसरमुद्देश्यतयानायकरतिमात्रतात्यर्पनिर्णायकेनाप्याशेषमूलसंतापासह्यत्वरूपविधेयतासर्वान्वथानुपपत्तिशैथिल्यप्रतिपादकेनइदित्याशेषासंभवात्तदेतदभिप्रेत्याह॥ कोमलपदादिति॥ अप्रकषयोतकादित्यादिः ॥

नायिकानिष्ठप्रकृष्टरत्यादेर्व्यक्तिर्हि निरुक्तसामग्रीसमाजाधीनाभवति॥असाधारण्यात्साधारणस्यसातुसाधारणेनैवसंभवंतीनतयेति
 भावः॥एवमप्येपिनचकोमलपदाभावेपिप्रेम्णः स्वशब्दापातत्वाद्मनारव्यदोषेणरसत्वाभावेस्याप्युदाहरणसंगच्छतएवेतिवाच्यं॥स
 त्रेत्रयाणामेवोपादानेनदोषस्यरसत्वविरोधेमानाभावादित्याशयात्॥तस्याच्चत्रासाधारणोक्तान्वतरानुपादानेप्येतादृशोक्तान्यतराक्षेप
 बाधकमप्युपन्यस्तमस्तिदेवस्यापिभावोदाहरणमितिमत्यं॥हासंलक्षयति॥कृतृहलोद्देश्यकंयद्वचनादिवैसादृश्यमित्यर्थः॥कृतृ
 हनेतिविशेषणव्यारुतिंस्पष्टयति॥नचकृतृहलोद्देश्यकादपिवचनवैसादृश्यात्कदाचिद्रयक्रोधयोःसंभवात्तत्रातिव्याप्तिर्द्वीरेव॥कृतृहल

नोका

कोमलपदादपूर्णता॥कृतृहलकृतवचनवेषवैसादृश्यकृतोप्रनोविकारःपरिमितोहासः॥वचनभेदवेषभेदकृतेभयेक्रो =
 धवानातिव्याप्तिस्तत्रकृतृहलकृतत्वाभावात्॥यथातात्पर्याना॥आगच्छन्नगरोपकंठमिलितैरावेष्टितोबालकैःशुद्धातेरुं
 परिचारिकाभिरचिरंसोत्सासमावेदितः॥साकृतंसकृतृहलंबलिवधूर्देपरोदापयत्यन्नेकिंचिदुदंचितस्मितलवःपायात्सवावा

फलोपहितत्वविवक्षयातिव्याप्त्युद्दारेपिकृतृहलपदार्थस्यहासस्यैवस्वल्पक्षणेनिवेशादात्माश्रयोद्वारएव॥मुखविकासाद्यनुभावजनकस्यवै
 सादृश्यस्यान्यसाधारण्येऽतिप्रसंगोऽसाधारण्येऽप्रसंगोदलांतरवैयर्थ्यच॥अन्यसामग्र्याभन्यानुपधायकतयाव्यक्त्यंतराप्रसंगवारकजातिवि
 शेषपरिचयायैवदलांतरमित्यपिनयुक्तं
 निरुक्तविशेषणतात्यरेणवचनविकारदर्शनजन्माविकासोहासइतिफलितं॥इत्थंचहर्षातिव्याप्तिशंकावारणायेवदलांतरमित्येषादिगुत्तरा
 प्यनुसंधेया॥अन्यदीयोदाहरणोपन्यासेऽस्मत्पद्येनेत्यादिग्रंथशेषाविरोधमुपपादयति॥नगरोपकंठमिलितैर्ग्रामसीमनिसमुदितैर्बालकैः

रामः
८

शिशुभिः कौतुकदिदृश्यावेष्टितो बलपित आगच्छन् चिरं दर्शनसमकालमेव परिचारिकाभिः किं करीभिः शृङ्गांते सरलांतः करणांतः परस्यव
 लिवधूं दं विषये सोल्लासं सहर्षमावेदितः कथितस्तथा बलिवधूं देसाकृतं तदी यो दंतपरीक्षागर्भे सकृत् हलंतदाकृतिसमवलोकनजनि
 तकौतुकपरः सरंचयथाभवत्तितथापरः प्रथममन्दापयतिसति किंचिदुद्वेचितस्मितलवः स्वयंबलिप्रदेयत्रैलोक्यभिस्तागृहीतवेषायवेदी
 हाराप्रत्तान्दमात्रेण संभावनादीषदुल्लसितो हासानुभावभूत किंचिदास्यस्यंदोयस्यतादृशः सख्यमनोवोयुष्मान्यायादित्यर्थः ॥ अत्रयद्यपि
 वामनदर्शनजन्मान्दानाद्यनुभावोहासः परिपुष्टोदृश्यते ॥ किंचवामनमुखविकासेनासिद्धविभावादिना च वामनगतोपि हासः परिपूर्णो व
 कुं - शक्यस्तथापिलवपदप्रकाशिता परिपूर्णतेव प्रागुक्तमुक्त्वा वामनगतहासे विश्राम्यतीति भवत्युदाहरणसंगतिरित्याह ॥ एकस्यापू

लवपदादपूर्णता ॥ दृष्टविश्लेषजनितोरत्यनालिंगितः परिमितो मनोविकारः शोकः ॥ नचेष्टविश्लेषजनितविप्रलंभशृंगा
 रस्यकरुणरसत्त्वापत्तिस्तस्य रत्यालिंगितत्वात् ॥ नचरतिः प्रीतिस्तथाविनाशोकोपिनोत्ययते तथाचासंभवइतिवाच्यं ॥

र्णत्वेतात्पर्यग्राह्यता लवपदे न व्यंजकांतराक्षेपमूलशैथिल्ये कृते न्यस्याप्यपरिपूर्णत्वेतात्पर्यग्रहपूर्वकं व्यंजकांतराक्षेपमूलशैथिल्यं तेनैवा
 नुमन्यते चैतर्हितत्रापिनोविहेषइति धनयितुं सामान्यतस्त्वा परिपूर्णता कथिता ॥ शोकं लक्षयति ॥ अत्रापि क्लोपलक्षणं ॥ तेन तदिक्लोभा
 वप्रतिपादकतत्रतत्रेत्याद्यग्रिमग्रंथापिसंगच्छतइति बोध्यं ॥ मनोविकारो वैकल्यास्यः ॥ रत्यनालिंगितइत्यस्य प्रयोजनं शकोत्तरभावेन स्पष्टय
 ति ॥ नहीत्यर्थः ॥ अत्रेकाविशेषणं ॥ तेन नवाधसंशयस्येत्याद्यग्रिमग्रंथविशेषः ॥ प्रीत्यसमानविषयत्वस्य प्रीत्यप्रयोज्यत्वस्य कालानलिंगितपक्षार्थत्वे
 शोच्यमानस्यापि प्रीतिविषयत्वात्तद्वोचरमनोविकृतेस्तस्य योज्यत्वाच्चासंभवइत्याशकते ॥ इष्टसमीहजनितमनोविकृतेरनंगत्वं रत्यनालिंगितत्व

र-त
९

मतएवमृते जीवनाशादशायांतथाविधरत्यां वैकृव्यस्य गुणीभावेन निरुक्तरत्यानालिंगितत्वाभावाद्दिप्रलंभं गारो जीवत्यपि मृतत्वनिश्चयद
शायां निरुक्तवैकृव्यस्य तथाविधरत्यानालिंगितत्वात्कुरुणोपि निर्वहतीत्याशयेनोत्तरयति ॥ अयंभावः ॥ तद्विषये इच्छां प्रति तद्विषये भावी ए
साधनता बुद्धिः कारणं ॥ न च मृते भावी एसाधनता बुद्धिः संभवतीति कुतस्तत्र समीहा कुतस्तरांतज्जन्या मनो विकृतिः कुतस्तमं विशेष
जनितमनो विकृतेरुक्तरत्यालिंगितत्वमिति ॥ कादंबरी महाश्वेताया इति तु चंद्रमंडलाविभूत महापुरुषकृत समाश्वसन संभावितपंड
रीकपुनरुज्जीवनाशाविरहसमानकालिकसंजात महाश्वेताचित्तवैकृत्याभिप्रायेणातएव तादृशपुरुषकृत समाश्वसन समन्तरभाविनि
चंद्रापीडेन राजा सह महाश्वेतायाः संलापे विप्रलंभो न्यैरुदाहृत इति नान्यतराप्रामाण्यं शक्यं ॥ निरुक्ताशयं प्रकटयति ॥ जीविताशा जी
इष्टसमीहाजनितमनो विकृतेरतेरुक्तत्वात् ॥ कुमारसंभवे रत्याः कादंबरी महाश्वेतायारघुवंशे जस्य प्रलापे कुरुण एवर
सः ॥ तत्र तत्र बाधनिश्चयेनेष्टवस्तु समीहाया अभावात् ॥ यत्र च मृतएव जीविताशा तत्र शृगार एवरसः ॥ बाधसंदेहस्य ग्रा
ह्यसंदेहपर्यवसिततया समीहाया अप्रतिबंधकत्वात् ॥ वनसंदेहः ॥ ननु जीवन्संदेहस्य मरणकोटितयामृतत्वेनावगते भावी ए
साधनताग्रहाधीनसमीहाजन्यमनो विकृतिः कथं भवितुमर्हतीत्यत आह ॥ तथा च जीवनाशादशायांतत्र भावी एसाधनताभावनिश्चयोन सं
भवत्येव एसाधनताभावसंदेहश्चेष्टसाधनत्वसंदेहात्मक एवेयांस्तु विशेषो यदकत्रेष्टसाधनत्वत्वेनापरत्रेष्टसाधनताभावाभावत्वेनावगत
भवती एसाधनतासंदेहे त्विच्छा संभवत्येव कथमन्यथायुद्धादौ पुमांसः प्रवर्तते निवर्तते च दावागौरित्यादि ॥ केचित्तु यथा मृतत्वेन निश्चिते स
वकुरुणस्तथा जीवित्वेन निश्चिते एव विप्रलंभः ॥ इतरथा तु तथाविधसंदेहे कुरुणा वांतरभेद एव किं नोरीकृत आयुष्मता तस्मादेकतरावांतर

नोका

शमः
९

भेदत्वस्य विनिगंतुमशक्यत्वात्तत्र करुणविप्रलंभस्य रसांतरमेव समा मनेति ॥ तन्न ॥ यतः शृंगारस्यापि भावभूता यारतेर्वियोगकालीनत्वादि
प्रलंभशृंगारोद्वारः ॥ करुणस्यापि भावस्य रत्यानालिंगितशोकस्यासंभवाच्च करुणोद्वेचइति पुनः सूक्ष्मदृशाविवेक्तव्यं सुधीभिरित्याह ॥ मृ
तेतत्वेन निश्चिते ॥ जीवतोस्तत्त्वेन ज्ञातयोः ॥ उक्तार्थे प्राचीनसंमतिमाह ॥ अन्यथा जीवनाशाविरहपर्यंत प्रतिप्रत्युपयुक्तोत्तरादीनुधावनस्य
नर्थक्यापत्तेः ॥ अथितिहे जीवितनाथ जीवस्य यथोतिदैन्यमभिः जयच्छोकं प्रसातीत्यभिधायोश्चितयातयारत्वापुनरपि सितौ पृथिव्यां प
रुषाकृतिहस्तपादविवेकपुरःसरं हरकोपानलभस्मकेवलं दृशेन तु जीवनाशापीति भावः ॥ यश्च विप्रलंभशृंगारे करुणात्मकत्वव्यपदेशः

तथा च पुनरेकतरस्मिन्मते प्रलापः करुणरसो जीवतोर्विश्लिष्टयोः प्रलापः शृंगाररसः ॥ अतस्वरसरत्नदीपिकायां करुण
रसोदाहरणमपि जीवितनाथ जीवसीत्यभिधायोश्चितयातया पुनः ॥ दृशेपरुषाकृति सितौ हरकोपानलभस्मकेवलं ॥ ननु
विप्रलंभशृंगारस्य पूर्वानुरागमानप्रवासकरुणात्मकत्वाज्जीवतोरपि विप्रलंभस्य करुणरसत्वमायातमिति चेत्सत्यं ॥ तत्र क
रुणरसस्यागत्वेन भासमानत्वात्करुणात्मकत्वव्यपदेशः ॥ सोप्यंगभूतचित्तवैक्यकृतस्य ॥ नचैवं तुल्यपुत्र्यासंदेहस्य नेरतिपृष्ट
वैक्यस्यापि वक्तुं शक्यतया यत्र च जीविताशातत्र शृंगारस्यैव्यवधारणासंगतिरिति वाच्यं ॥ रतिशेकस्य रतेरेव प्राधान्यं वस्तुसंभवादित्याशया
त् ॥ यदितुवथा गुणप्रधाननियमानुमन्यते तर्हि वैक्यपृष्टरतिर्विप्रलंभोरतिपृष्टवैक्यं करुण इति व्यवस्थेवस्येति वक्तुमुपक्रमत
॥ पूर्वानुरागेति ॥ संगमप्राग्भावहेतुकैत्यर्थः ॥ अयमेवाभिलाषहेतुक इत्युच्यते ॥ मानेति ॥ अत्रापि पूर्वतिसंबन्धे तथा वैक्यं प्रणयान्यतरहे
तुकैत्यर्थः ॥ अयमेवैक्यं हेतुक इत्युच्यते ॥ प्रयासेति ॥ प्रवासज्ञानहेतुकैत्यर्थः ॥ अयमेव प्रवासहेतुक इत्युच्यते ॥ करुणात्मकत्वादिति ॥

५ न.
१०

यथे र्था प्रवासहेतुकौ यौ संगमपूर्वकौ विप्रलंभौ तद्देत्वतिरिक्तयत्किंचिदुर्वादि लज्जाप्रभवः संगमपूर्वको विप्रलंभो विरहहेतुको गीयते
तथा तथाविधविप्रलंभद्वयकारणातिरिक्तबलवत्तरकारणप्रभवः संगमपूर्वको विप्रलंभः करुणाशृंगारइत्युच्यते इतिकरुणात्मकतया
व्यवहारादित्यर्थः ॥ एतेषामुदाहरणानि ग्रंथरुदेवाग्रे दर्शयिष्यति ॥ विरहज्वरमूर्च्छया वियोगसंभूतसंतापातिशयप्रयुक्तचित्तवैकल्ये
नपतंतीं लुठंतीं नयनेन कर्त्राश्रुजलेन करणेन सिच्यमानां रतिविनिःश्वसंतीं समवेक्ष्य शंभोः करुणाकुड्यालितसंजातकुड्यासावभूवेत्य
र्थः ॥ अत्र यद्यपि विध्वस्तकामजन्यमश्रुयातगात्रविशेषाद्यनुभाव्यरतिमनोवैकल्यं परिपृष्टं तथापि विध्वस्तकामप्रियाविभावितं शिवचित्त

यथा विरहज्वरमूर्च्छया पतंतीं नयनेनाश्रुजलेन सिच्यमानां ॥ समवेक्ष्य रतिविनिःश्वसंतीं करुणाकुड्यालितसंजातकुड्यासावभूवशंभोः
कुड्यालितपदादपूणेता ॥ अवज्ञादिकृतः प्रमोदप्रतिकूलः परिमितो मनोविकारः क्रोधः ॥ प्रमोदप्रतिकूलइति विशेष
णादशमुखदुर्वचनावमानितस्य रामस्य वीररसेनातिव्याप्तिः ॥ यथा परशुरामवाक्यं ॥ नयारभ्य करामिकामुर्मकलताविन्य
स्तहस्तंबुजः किंचित्साटलभासिलोचनयुगेतावन्निमेषोदयान् ॥ यावत्सायककोटिपाटितरिपुश्यापालमोलिसवलन्यलीमा
ल्यपतस्य रागपटलैर्नामोदिनीमैदिनी ॥ वैकल्यमपरिपूर्णमेव तास्य र्यविषयइत्यवगमः कुड्यालितपदादेवेत्याह ॥ अपूर्णोक्तयुक्तमपू

र्णतेव सर्वत्र ननु कुत्राप्याक्षेपेण पूर्णतापीति भावः ॥ क्रोधं लक्षयति ॥ मनोविकारइति प्रज्वलनाभ्यइत्यर्थः ॥ प्रमोदप्रतिकूलइत्यस्य व्यावर्त्यस्य
यति ॥ दशमुखदुर्वचनावमानितस्येत्येतेनावज्ञादिकृतत्वमात्रमुत्साहेपीति सूचितं ॥ वीररसेनातिव्याप्तिरिति ॥ तथा च वीरव्यभिचारिभावस्य क्रो
धस्यविवेकरूपप्रमोदप्रतिकूल्येपि क्रोधव्यभिचारिभावकस्य वीरस्यस्यापि भावउत्साहे प्रमोदप्रतिकूल्यभावात्तत्रातिव्याप्तिरिति भावः ॥ एतच्च यद्वीर

नैका
स्योदाहरणवसरेत्युक्तिभविष्यति ॥
तत्रैकयोर्माल्याख्यातस्य नामसस्यनेस्य
रामः
१०

स्यात्सामानाधिकरण्यभ्रमः कर्तव्यः स्वातंत्र्याभावादित्युक्तं भवत्येवमग्रेषु ॥ अहमद्यसहस्राज्जनापराधदिवसमारभ्यावधोरुत्थकार्मुकेत्यादि
 कार्मुकमेव लतासुस्वाकर्षणत्वात्त्रविन्वस्तोहस्तोबुजमिव संकोचविकासव्याप्तत्वाद्येन सतथा किंचित्साठलभासीषल्लोहित्यकिर्मीरि
 तधवलद्युतिनिलोचनं युगे उभयोर्लोचनयोस्तावन्निमेषोदयान्यश्माकंचनारंभान्नकरोम्यत्रोदयपदेन हेतुवशसंपन्नकार्यस्थानिवायस्ये
 विकारणविघटनप्रयत्नेनोत्पतिरेव यथानभवति तथा करोमीत्यर्थः करणव्युत्पत्तिसाविव्यात्सूच्यते ॥ चिरकालस्वाप्सु न्येषनिमेषांतरालि
 कत्वाभिमानेन वर्तमानत्वविवक्षया लट् कियत्कालमित्यपेक्षायामाह यावदिति ॥ मेदिनी एषिवीक्ष्यककोटीत्यादिवाणाग्रविदारितशत्रु
 भूतए श्रीपतिशिरोविकर्णमालतीमालाच्युतपुष्परेणुसमूहे रामोदिनागंधवतीत्यध्याहार्येन तु भविष्यतीति यावत्पुरा निपातयोर्ल

किंचित्साठलपदादपूर्णता ॥ शौर्यदानदयान्वतमरुतः परिमितो मनोविकार उक्ताहः ॥ वीरस्तु युद्धदानदयावीरभेदान्निधा ॥

डित्यनुशासनादन्यथाक्रियावश्यंभावप्रत्ययानापत्तेस्तावत्कालपर्यंतमित्यर्थः ॥ अत्रापि गुर्वपराधादिविभावितो विशिष्टप्रतिज्ञाचनुभावि
 तः क्रोधः परिपूर्ण एव तथापि किंचित्साठकेवल एव क्रोधेतास्यैर्ग्राहयति न तु प्रतिज्ञायाकाद्यासेपेण पूर्णेषीत्यह ॥ न च स्मापालत्वेन प्रतिज्ञाया
 कोनिर्दिष्ट एवेति वाच्यं ॥ स्वासाधारणरूपेणानिर्दिष्टत्वात्तस्यैवरसानुगुणत्वाद्यभिचारिणोनुपादानाच्च नूनतायादुवीरत्वाद्यजनायाभतात्य
 र्थाधीनत्वादितिकृतं पल्लवितेन ॥ उक्ताहं लक्षयति ॥ प्रतापसमृद्धाद्रितान्यतमजनित इत्यर्थः ॥ एकमात्रोपादानेन्यत्राव्याप्तिरिति त्रितयोपा
 दानेऽसंभव इत्यन्यतमोपादानं ॥ मनोविकारोऽहंत्यास्यः ॥ कार्यवैचित्र्यादेवकारणवैचित्र्यंगम्यत इत्याह ॥ जगद्दिद्रावणो विश्वविज्ञाचक्रो
 रावणः पौलस्त्योनेत्रस्य च सुषोभिमुखो गौचरो भविष्यतीत्यतः सेनावाहिनां संपटयन्यराम् शन्युतिकान्तिदिगुणयन्वर्धयंश्चापधनुश्चमत्त

र-त-
११

रयन्टणत्कारयन्देवोविजिगीषूरघृणांपतीरामउत्साहेत्याद्युत्साहात्पूर्वविचारेउत्साहपूर्वत्वप्रापणापेवभविष्यतीतिलुट्युक्तायुक्तवि
चारेमुत्थातःकरणःसन्धाविन्यासविधिविनेवप्रत्यंचारोपणप्रकाररहितएवबाणासनेशरशेषकेधनुषिविशिखपतत्रिणन्यस्तवान्यो
जितवानित्यर्थः॥यद्यप्यत्रन्याविन्यासविधिविनाबाणासनेविशिखविन्यासरूपकार्यक्रोधमूलकमोहस्येव।तथापिरावणागमनअवण
नंतरंसेनासंघटनादिरूपेणोत्साहमूलकविवेककार्येणोत्साहोगम्यमानोविचारपदादपरिपूर्णएवगम्यतइतिभवत्युदाहरणमित्याह
॥विचारपदेनानुष्ठयविवेककालोयनत्वनुष्ठानकालइत्यर्थनिवेदनात्तत्पदस्यापरिपूर्णत्वत्तत्पर्यग्राहकतामुख्यतयानिर्दिष्टा॥वस्तुत
स्तुतत्पदघटितसकलविशेषणस्यैवोत्साहावश्यपूर्वभाविक्रोधपर्यवसापिनोपरिपूर्णत्वप्रापकत्वमितिमतम्॥नन्वत्रश्रूयमाणरावण
युद्धवारस्योत्साहोयथा॥सेनासंघटयन्नुतिं द्विगुणयं श्रापंचमत्कारयन्नेत्रस्याभिमुखोभविष्यतिजगद्धिद्रावणोरावणः
इत्युत्साहविचारमूढहृदयोदेवारघृणांपतिर्न्याविन्यासविधिविनेवविशिखबाणासनेन्यस्तवान्॥विचारपदादपूर्णता॥
विभावितःसेनासंघटनाद्यनुभावितःक्रोधसंचारितउत्साहःपरिपूर्णएवगम्यतइतिकथंस्यामुदाहरणतेतिचेत्॥अत्रसांप्रदायिकाः॥
सूत्रेनिर्वदादीनामेवमभिचारिशब्देनोपादानादत्रचतेषामन्यतमस्याप्यभावेनन्यूनतादुष्यतिहरैवेति॥यत्क्रोधोप्यन्यमुदति॥तत्र
उक्तेनमोहासाधारणकार्येणतथाबाणविन्यासादिनागम्यमानस्यतदन्यतमस्यमोहस्यजागरूकत्वात्॥वस्तुतुम्ः॥अत्रश्लोकेपूर्वो
पात्तानिशत्रंतविशेषणानिपूर्वोद्घोषात्तरावणविशेषणान्येवान्यथाचापंचमत्कारयन्नित्यनेनविनेवेत्येतस्यविरोधःस्यात्॥नचोत्साह
न्नित्येवविवक्षितमितिवाच्यं॥तथासतिखड्गमित्यवश्यत्॥तस्मात्परोत्सारणासाधारणकारणस्यानुरणनरूपदणत्कारस्येवचापंचमत्का

नौका

रत्नम्

रामः
११

उत्तरार्द्धे पात्तानि चोत्साहेत्यादिविशेषणान्यतरार्द्धे पात्तरामएवानुयंतीत्यर्थोपिमोहेनेतितद्वारामुख्यक्रियायांतथेवासतेस्तथाचानुभा
वानुपादानान्यूनतावसेया॥ आसेपोपिचविचारपदेनैवप्रतिबद्धइतिविचारपदादित्यपिक्रुज्वेति किमनुपपन्नं॥ भृगुनंदनोभार्गवःश
शांकमंडलंशसुखंशतितनूकरोतिसशशःएषोदरादित्वात्॥ कथमन्यथामुकंमुक्तिंदातीतिमुकुंदइतियुत्यतिः॥ वणसाम्यादितिवि
त्॥ प्रकृतेपितुल्यं॥ शैतिनामैकदेशाहा॥ इत्थंचशरीरार्थकत्वस्यापितत्रवक्तृशक्यत्वात्पुरत्यक्रियाबाधोपि॥ शःसुखेकथ्यतेबुधैरित्ये
काक्षरनिषंदोरितितुक्रुजुःपंथाः॥ सदाभूमौसिंहाद्रीतत्वात्सशशांकोयस्यसशशांकस्तस्यमंडनंमंडोभूषणंविन्दमिति यावत्तत्त्वात्सत्र
चंद्रमतेदानार्थोपिलाभातरुपेक्षायांपर्यवस्यतितेनभूमावाकृष्यमाणंस्वयदिवितिष्ठासुशशंपरित्वजतितन्मंडलंनिकलंकंचंद्रविंन

दानवीरस्योत्साहोयथा॥ आदर्शयशशांकमंडलमिदंहर्म्यायहेमाचलंदीपायद्युमणिंमहीमिवकथंनोभिस्सवेदत्तवान्
दित्सापल्लवितप्रमोदसलिलव्याकीर्णनेत्रांबुजोजानीमोभृगुनंदनस्तदखिलंनप्रायशोदृष्टवान्॥ पल्लवितंनफलितमित्य
पूर्णता॥ मितिफलति॥ केचित्तुभूमंडलेचंद्राकर्षणेभूक्यापापगमान्नैर्मल्यमित्युच्यतेस्तददक्षरत्वादनवगतंसुदनादेयमेवकाव्यवास
नावासितांतःकरणानां॥ आदर्शयमुकरार्थार्थस्वकृत्वादनुपल्लाच्चहेमाचलंसुमेरुहर्म्यायगृहार्थंसमृद्धत्वाद्देपुल्याच्च॥ युमणिंसूर्य
दीपायप्रकाशार्थंमोनाशकत्वादक्षिणत्वाच्चभिसवेपाचकायमहीमिवसुंधरामिवकथंकिमभिप्रेत्यनोदत्तवान्नप्रायकृतं॥ तत्रोत्प्रेसत
प्रायशोबद्धादित्सेत्यादिदानेकृयासंजातपल्लवंधमानंपदानंदसंबंधश्रुतत्संकीर्णलोचनमेवीबुजंपयःपूरनिमग्नत्वाद्यस्यसतदस्ति
लंशशांकमंडलादिकंनदृष्टवान्वलोकिबवानित्यर्थः॥ स्वजनकप्रमोदस्यविषयसंपत्तिरूपफलेनफलसंपन्ननाभूदित्यर्थः॥

र. त. १२ तथा च सकलवस्तुविषयकदिक्षायाविषयसंपत्यपगमप्रतिपादकपल्लवितपदग्रहणमनुभावेनभावकतावैगुण्यप्रतिपत्तिकारकं स नौका
 १२ दपरिपूर्णतायामेवप्रयवस्यतीतिभावः॥जनानांलोकानांदुस्तारेत्यादितर्तुमशक्यःसंसारएवपयोधिपरिकुट्यत्वात्तस्यपारमिवपारं
 परब्रह्मोन्मज्जकत्वात्तस्यप्रापणप्रकारमुपायमालोकयतो गवेषयतःकैटभारेनोरायणस्यवक्षस्यरःस्यलेकोस्तुभकैतवेनमहामणिव्या
 जेनरूपोक्रोदयालेशःसमुत्थितःप्रादुर्बभूवकथमन्यथापरदुःखापहारकत्वकामप्रपूरकत्वादयोधर्मःकोस्तुभेस्यपतेइतिभावः॥अ
 त्रापिसंसार्यालंबनःकोस्तुभान्यकरुपांकरानुभावितःपरिपूर्णउत्साहो नतात्पर्यविषयद्वयंकरपदप्रतिपाद्यमेवेत्याह॥इदंतुवोध्यं॥राज्यमा
 लभ्यतां कस्यविपदःसंतभूयशः॥किंतुसत्यपरित्यक्तं कं पतेमानसंममेत्यत्रकंपतेनतुनिवर्ततइत्यपरिपूर्णःसत्यवीरोत्साहोतिरिच्यते॥

दयावीरस्योत्साहेयथा॥दुस्तारसंसारपयोधिपारप्रकारमालोकयतो जनानां॥समुत्थितो वक्षसिकैटभारेःरुपांकरःकोस्तु
 भकैतवेन॥अंकुरोपन्यासादपूर्णता॥अपराधविकृतरविकृतसत्त्वादिजनितोपरिपूर्णो मनोविकारोभयं॥नचदानवीरांतर्गत

धर्मवीरोत्साहएवापमितिवक्तुंशक्तं॥दयावीरोत्साहस्यापितथात्वापतेः॥एवंबृहस्पतिरसौशुक्रोवाचांवादेवतासयं॥सभायासुपविष्टाचेत्किं
 विदुक्तमुपक्रमइत्यत्रपांडित्यवीरोत्साहोप्यपरिपूर्णःकिंचित्सादादवगम्यते॥युद्धवीरोत्साहेसांतर्भवतीतिचेत्॥निंदंतुकेचिदपरेप्रजल्पं
 तुदुरुत्तरं॥अहंसमांकुरासक्तःप्रतिकर्तुंनशक्यमित्यादौप्रतीयमानंसमावीरोत्साहंकृत्रांतर्भवसि॥दयावीरोत्साहइतिचेत्॥बलवीरोत्सा
 हेकिंसमादध्याः॥सुस्तेषो गृह्यातुक्रमठःसेवतांजलं॥सर्वजगत्ससकोणेगरुत्साभर्तुमिच्छति॥नतुपृथीत्यत्रापरिपूर्णबलवीरोत्साहप्र
 तिपत्तेः॥तस्याच्छृंगारवचनारूपाणांवीराणामप्युत्साहाअपिनानाभवंत्येव॥परंतुप्रकृतग्रथोदिगुपदर्शकइतिननूनतामावहति॥अथलक्ष

नौका

१२
 रामः

हासातिप्रसंगनिवृत्तयेसमासलुप्यं च म्पराधकृतत्वं फलतोरवसत्वे कृत्वे विशेषणमिति न युक्तं ॥ आ प्रादिदर्शनजन्यभयेऽप्ये-
किंतु द्वंद्ववादिपदोत्तानां ॥ विवेचयिष्यते चेदमुपरिष्ठात् ॥ न च विकृतरवकृतहासतिव्याप्तिरिति वाच्यं ॥ परस्मै नर्षविषयकत्वेन मनोवि-
कारस्य विशेषणायत्वात् ॥ तथा च पराधादिजनितो वैकल्याख्यो मनोविकारो भयमिति फलितं ॥ भीतभीतद्वानि शयितभयाक्रान्ता
नुकालियः कालियनामकः सर्पस्तत्र श्रीकृष्णसमीपे मंदमंदमतिमंथरमुपसर्तुमनुसर्तुमपसर्तुमिति पाठे पलापितुमुद्यत उद्युक्तः किं
कृत्वा तास्य पक्षपवनोपसेवितंगरुत्पत्यतत्र निर्मितवातवीजितं ॥ एतच्च श्रीकृष्णायत्तत्वात्तास्य समदपाये स्वतो प्रवर्तनेऽपि मद्पराध-

यथा ॥ तास्य पक्षपवनोपसेवितं वीक्ष्य वीक्ष्य यदुन्दनं परः ॥ भीतभीतद्वत्तत्र कालियो मंदमंदमुपसर्तुमुद्यतः ॥ इवोप-
न्यासाद् पूर्णता ॥ अहं त्वदर्शनस्य शनस्मरणजनितामनोविकृतिरपरिपूर्णा जुगुप्सा ॥ यथा ॥ शार्दूलशावकचटच्चटपाद्य-
मानसारंगशृंगवतिभृभृतिरामचंद्रः ॥ वासंचकार नवभारतथा जुगुप्सा दुःखेषु दुःखमतिरेवन दुःखितानां ॥ प्रभवरोषस्य

कृष्णस्य मद्पायकारकोपायगवेषणविलंबोपि नास्तीति नन्मतिमावेदयद्दयं पृष्ठाति यदुन्दनं यादवं वीक्ष्य वीक्ष्य परीक्षां कृत्वेत्यर्थः ॥ अ-
त्र श्रीकृष्णपराधविभावितं मंदोपसरणाद्यनुभावितं कालियगतं भयं केवलमेव तात्पर्यं विषय इत्यत्रेव पदमेव प्रमाणमित्याह ॥ अशयित-
त्वं पूर्णचर्बणविरुद्धमिव शब्देन गम्यते तेनापरिपूर्णं एव भयेतात्पर्यं गम्यत इति भावः ॥ जुगुप्सालस्यति ॥ विस्मयनिवृत्तये ह्येति ॥ मनोवि-
कृतिरिति ॥ विचिकित्सास्येत्यर्थः ॥ रामचंद्रशार्दूलशावकेत्यादिव्याप्येते अटच्चटदिति शब्दानुकूलं यथा भवति तथोन्मूल्यमानमृगविषा-
णभाजि ॥ यद्यपि न कर्मधारयान्तवर्था यदिति निषेधात्प्राद्यमानसारंगशृंगवतीति न साधु तथापि बहुव्रीहिश्चेत्तदर्थं प्रतिपत्तिकर इत्यनेन न

२-त-
१३

स्यलाघवमूलकत्वप्रतिपादनात्लाघवानादरस्यचासुबतइतिभाष्यप्रयोगसिद्धत्वात्साधुत्वं॥अतएवतज्जन्यजन्यस्यतज्जन्यत्वात्तद्विशिष्ट-
ष्ट्वेशिष्टबुद्धेश्चमुरव्यविशेष्यतद्विशिष्टबुद्धित्वाच्चैकेनैवविवक्षितार्थप्रतिपत्तिसंभवरूपलाघवमूलकत्वचनंमंथरप्रवृत्तौत्यभिसंधा-
पतुल्यवचनतुवंतान्मतुपंप्रयुंजतेभियुक्ताः॥भ्रूतिपर्वतेवासंस्थितिचकारतथापितथाजुगप्सानवभारोक्तमर्थमर्थ्यातरोपन्यासेनद्रु-
पतिदुःखितानांसंजातदुःखानांपसादुःखेषदुःखसाधनवस्तुषदुःखमतिदुःखसाधनत्वप्रकाराधीनैवेत्यर्थः॥अत्रपाठ्यमानसारंगं-
गादिविभाविताजुगप्सापरिपूर्णेवतात्पर्यविषयइतिनतथापदादवगम्यतइत्याह॥यदिपूर्णाजुगप्सातात्पर्यविषयःस्यात्तदातदुक्तंवि-

नतथेतिपदादपूर्णता॥चमत्कारदर्शनस्पर्शनस्मरणजनितोपरिपूर्णोमनोविकारोविस्मयः॥यथा॥युध्यंतमर्जुनंवीक्ष्य
केवादेवानविस्मिताः॥नमेनेबहुगोविंदोदृष्टकणपराक्रमः॥नमेनेबहुतिपदादपूर्णता॥शृंगारादौचमत्कारदर्शना
द्यत्रमनोविकृतिरंगतयाभासतेतत्रशृंगारएवरसः॥

रुधितादृशपर्वतनिवासस्यनिबंधोविरुद्धोनतुजुगप्सास्वरूपएवत
हिरोधइतिविरोधसमाधानशिरस्केननतथेत्यनेनजुगप्सायामपरिपूर्णत्वेनिवेदितेकतोवशिष्टमंजकाक्षेपइतिभावः॥विस्मयं
लक्षयति॥जुगप्सावारणायचमत्कारेति॥मनोविकारआश्चर्यरम्यइतिशेषः॥अर्जुनंयुध्यंतंवीक्ष्यकेवादेवानविस्मिताःसंजातविस्म
याःअभूवन्दृष्टकणपराक्रमो गोविंदस्तुनबहुमेनइतिस्यष्टमर्थः॥अत्रतथाविधादुतशौर्यवीक्षणविभावितोविस्मयःकेवलता
त्पर्यविषयइतिनबहुमेनइत्यस्यैवविषयइतिप्रतिपादयति॥यदिपूर्णाविस्मयःकवितात्पर्यविषयःस्यात्तर्हितदीपचर्वणाबाधकीभू
तोनिबंधोननिबद्धःस्यादितिकेतोवशिष्टमंजकाक्षेपइतिभावः॥अत्रागप्रधानभावेनोदाहरणभेदमुपलक्षणतयाप्रतिपादयति॥शृंगारा

नौका-

यत्रेतस्मर्याज्य॥
इतिविति॥

गमः
१३

आदिनाहास्यादिपरिग्रहः॥ चमत्कारदर्शनादित्यप्युपलक्षणमेवनायकादीनां॥ अतो निरंतरावलोकितजायिकायाः सकाशादधिकम
 न्यद्विधेर्ब्रह्मणश्शिल्पक्रियानैपुण्यं किंकीदृग्दर्शनांस्तूयतां किंत्वसावेवपरमावधिरिति पर्यवसितवाक्यार्थगतया चमत्कारो गम्यते त
 स्यावर्णनायनायिकायां दृशोऽश्रुषोः श्रुतिपंकजादवतंसीरुतकमलाद्वैषम्यविषमभावमानंदनीरमानन्दानुभावभूताश्रुप्रकटय
 त्यनुमितिगोचरतांनयतितस्या अंगश्रियस्तपकाचनसक/शरीरद्युतेः स्वर्णालंकरणात्काचनमयभूषणाद्द्वैषम्यविरुद्धधर्मपुलको
 रोमाचोव्यनक्तपनुमापयतितस्याः पादारविंदश्रियः पादानेवारविंदेविरलांगुलिदलभाक्तादारक्तत्वाच्चतयोः श्रीस्तस्याः नूपुरपद्य
 रागमहसः पादभूषणरवचितपद्यरागकातेः सकाशाद्देदमुत्कर्षसिंजितमेवरणितमेववक्तिसूचयतिव्यतिरेकमुखेनेतिशेषः॥कं

यत्र प्राधान्येन भासते तत्राहुत एवरसः॥ अंगतया यथा॥ वैषम्यं श्रुतिपंकजात्प्रकटयत्यानंदनीरंदृशोः स्वर्णालंकरणा
 द्यनक्तिपुलकोवैषम्यमंगश्रियः॥ तस्यानूपुरपद्यरागमहसः पादारविंदश्रियोभेदसिंजितमेववक्तिकिमतः शिल्पवि
 धेर्वर्णयतां॥ प्राधान्येन यथा॥ भोनपूर्णः प्रकरोतिशब्दमितिन्यायादितिभावः॥ ननुसिंजितमेववक्तौत्यभिधातुः सिंजितादित्ये

वहेतुवाक्यं विवक्षितं ननुसिंजिताभावादित्येवंरूपमितिचेदोसतेर्नाशब्दमित्युत्तरमीमांसाधिकरणस्यकागतिरीक्षणस्यपक्षीभूत
 प्रधानधर्मत्वाभावात्॥ स्वप्रतियोगिकाभावद्वाराप्रधानधर्मतातस्मिन्नपीतिचेन्नासौप्रकृतेपाणिपिहिता॥ पक्षधर्मतामत्यामनुमितिका
 रणताविप्रतिप्रत्यासक्तत्वेवतस्यसाधुत्वायालमितिचेत्केनासौविज्ञयाहयतेहठदृत्यावेतिनकिंचिदेतत्॥ इत्यंचनूपुरपद्यरागमह
 सस्तस्याः पादारविंदश्रियः सकाशाद्देदमपकर्षसिंजितमेववक्तौतिव्याख्यांनंप्रक्रमभंगादुपेक्षणीयं॥ अधिधरणिएथ्यासायविनासंध्याका

ननुसिंजितमेववक्तौत्यभिधातुः सिंजितादित्ये
 वहेतुवाक्यं विवक्षितं ननुसिंजिताभावादित्येवंरूपमितिचेदोसतेर्नाशब्दमित्युत्तरमीमांसाधिकरणस्यकागतिरीक्षणस्यपक्षीभूत
 प्रधानधर्मत्वाभावात्॥ स्वप्रतियोगिकाभावद्वाराप्रधानधर्मतातस्मिन्नपीतिचेन्नासौप्रकृतेपाणिपिहिता॥ पक्षधर्मतामत्यामनुमितिका
 रणताविप्रतिप्रत्यासक्तत्वेवतस्यसाधुत्वायालमितिचेत्केनासौविज्ञयाहयतेहठदृत्यावेतिनकिंचिदेतत्॥ इत्यंचनूपुरपद्यरागमह
 सस्तस्याः पादारविंदश्रियः सकाशाद्देदमपकर्षसिंजितमेववक्तौतिव्याख्यांनंप्रक्रमभंगादुपेक्षणीयं॥ अधिधरणिएथ्यासायविनासंध्याका

र-त- १४

परिवृटो नायक चंद्रो यमदृष्टपूर्वः को पूर्व एव समुदयस्य भिनवतया लोचनगोचरतां प्रतिपद्यत इति च मत्कृते रेवात्र प्राधान्यं कीदृशः सौरभ्य सुभगः पञ्चगंधमनोहरः किं कुर्वन्नकां प्रसन्नां ज्योत्स्नां प्रकाशमानतया तत्त्वेनाध्यवसितमोजः प्रागुण्यकिरन्यकटयन् किंच स्मरं स्मरस्य धनुः कौटिल्यात्तत्त्वेनाध्यवसितं भुकुटियुगलं धत्ते तमसा नीलत्वाद्द्वामोहकत्वाच्च तत्त्वेनाध्यवसितानां कुतलानां विहारं प्रसरणं जगदंभी करणरूपसकृदा चरणात्तत्त्वेनाध्यवसितानि कपोलनिपतनानि नतिरयति नतिरस्करुते समप्राधान्यात्त्वयं यथा प्रकाशते तथा तान्यप्यवभासंत इति भावः ॥ एतेन चंद्राद्यतिरेकेण रूपकातिशयोक्तेः संसृष्टिरुक्ता भवति ॥ निरातंक इति ॥ गह्वरसर्गैरहित इत्यर्थः ॥ एतेन यपरं नतिरस्करुते सपरस्मादपिनतिरो भवतीति निदर्शनाद्यज्यते ॥ व्यतिरेकांतरमाह पंकेरुहेति ॥ एथुमध्यतया तत्त्वेनाध्यवसितं लोचन

विनासायं कोयं समुदयस्य सौरभ्यसुभगः किरन्योत्स्नामकामधिधरणि तारापरिवृटः ॥ धनुर्धत्ते स्मरंतिरयति विहारं नतमसा निरातंकः पंकेरुहयुगलमंकेन टयति ॥ इति स्थायिभाव निरूपणं नाम प्रथमस्तरंगः ॥ युगलमंके मध्येन टयति चंचलय

तिसत्तुकलंकमिति भावः ॥ एतच्च शृंगारहास्ययोरप्यंगंगिभावस्योपलक्षणतया ग्रंथकृतोदाहृतं ॥ यदाह शृंगारादाविति ॥ अत एव प्राधान्येनेत्यत्रापिशृंगाराद्यपेक्षयेतिलभ्यते ॥ चमत्कारदर्शनादित्यादितत्राद्रुत एवेत्यपि चोपलक्षणमेव ॥ एवं स्थितेहास्यशृंगारयोरंगंगिभाव उदाह्रियते ॥ यथा मम ॥ कुंजेराधिक याकृतेन मुरलीनादेन गत्वाद्रुतं कृत्वा स्मस्तामपिके टभीकृतवपुः कृत्वा समाष्टृष्टवान् ॥ न ज्ञातः कृतो धुनेति मदि ते प्रेमातिपात्तादिवस्ताने स्मिन्पुरुषायितातनु समाविष्टातनूराधिका ॥ अन्नहास्यः शृंगारे गुणीभूतः ॥ एवं वै परीत्ये प्यदाहार्यं ॥ अयमेव नायिकारब्धः शृंगार इति कथ्यते ॥ एवं नायिकारब्धमपिशृंगारं वृत्तिकृत उदाजहुः ॥ यथा ॥ तं मुग्धाशिविनैव कंचलिकयाध

नौका रामः १४

त्सेमनोहारिणीं लक्ष्मीमित्यभिधायिनिप्रियतमेतद्वीटिकासंस्थशि॥ तल्योपांतनिविष्टसस्मितसखीनेत्रोत्सवाचंदितोनिर्णीतः
 शनकैरलीकवचनोपन्यासमालीजनइति॥ तेनासौ द्विविधो बोध्यः॥ एतदभिप्रायेण वास्योदाहरणद्वयवस्यति॥ अधिकमग्रे प्रप-
 चयिष्यामद्वयलप्रसक्तानुप्रसक्तचित्तया॥ इति श्रीजड्युपनामकगंगारामविरचितायानौकारव्याख्यानसतरंगिणीव्याख्यायां प्रथ-
 मस्तरंगः॥ १॥ अनंतराभिधाननियामिकांनिर्वाहकत्वारव्यासंगतिसूचयनशिष्यावधानायविभावनिरूपणं प्रतिजानीते॥ ननु नि-
 र्वाहकत्वस्य संगतित्वे किं मानमिति चेत्॥ स्यापि भावनिरूपणानंतरं विभावनिरूपणोपयुक्तयाः किमन्यद्रसचर्वणानिर्वाहकमिति जि-
 ज्ञासायाविषयत्वमवेहि॥ तदुक्तमभियुक्तैः॥ आनंतर्याभिधानप्रयोजकजिज्ञासाजनकज्ञानविषयोत्पत्त्यर्थः संगतिरिति॥ विवेचिते

श्रीः॥ अथविभावनिरूप्यंते॥ विशेषेण भावयंत्युत्पादयंतिते विभावाः॥ ते च द्विविधा आलंबनविभावा उद्दीपनविभा-
 वाश्चेति॥ यमालंब्य रसः प्रवर्तते स आलंबनविभावः॥ चेदं मणिमालायामस्माभिरिति नेह प्रस्तूयते॥ विभावपदप्रवृत्ति

निमित्तं सूचयंस्तं लक्षयति॥ विषयता चरितप्रत्यासत्यालंबनविभावानामिव ज्ञानद्वारकसमानाश्रयताप्रत्यासत्योद्दीपनविभावा-
 नामपि विभावत्वमविशिष्टमितितदन्यतरप्रत्यासत्यवच्छिन्नाज्ञानद्वारकप्रत्यासत्यवच्छिन्नैव वायास्यापि भावनिष्ठाकार्यतातन्निरू-
 पितकारणत्वविभावसामान्यलक्षणमन्वानस्तं विभजते॥ पदप्रवृत्तिनिमित्तप्रदर्शनपुरःसरमालंबनविभावलक्षयति॥ सर्वैवाक्य-
 सावधारणमितिन्यायाद्यमालंब्यैवेत्यर्थः॥ तेन कदाचिद्रतिविषयत्वेऽप्युद्दीपनविभावेनातिव्याप्तिः॥ तथापि नायिकाभूषणादीनाम-
 पिकेषां चिन्मिमतोरतिविषयत्वात्तत्रातिव्याप्तिर्यदेतद्गुणालकारादिसंभिन्नेत्याद्यतोरसः प्रवर्ततइति॥ यद्विषयकत्वेनैव रसपद-

रत्न-
१५

प्रवृत्तिनिमित्तवांश्चित्तवृत्तिविषयरूपोरत्यादिः स्याद्योभवतिस आलंबनविभावः ॥ नहिकेवलभूषणादिविषयिणीरतीरसपदव्यवहा
र्या ॥ नायिकाविषयत्वेनतस्यास्तथात्वंतुसर्वसंमतमितिभावः ॥ अनेनतथेवादीपनविभावो लक्षितः ॥ यद्यपिरसजनकनायिकाज्ञान
विषयत्वंनायिकायामतिप्रसक्तं ॥ तथापिप्रकृष्टरसजनकज्ञानविषयत्वमनेनोक्तमिति नकोपिदोषः ॥ विशेष्यतासंबंधेनयत्ररसस्त
त्रतादात्म्येनालंबनविभावः ॥ प्रकृष्टरसजनकज्ञानविषयत्वसंबंधेनयत्रप्रकृष्टरसस्तत्रतादात्म्येनोदीपनविभावइतिदिगुत्तरत्रापि
सर्वत्रसुधीभिरूह्या ॥ तत्कालप्रवृत्तचक्षुरागयोः कालमसहमानयोर्नायकयोर्घटनायेअगणितमहिमालंघितगुरुजनवचनस्तनं
धयविरोधी ॥ इष्टकीर्तिस्तस्यास्त्वयिरागः प्राणनिरपेक्षइत्यादिभिर्वचनेनायिकायाः प्रेमदाह्यमावेदयंतीं सर्वाप्रतिनायकस्यैषो

योरसमुदीपयति स उदीपनविभावः ॥ तत्रालंबनविभावो यथा ॥ प्राणस्य प्रतिमूर्तिः प्रत्यात्मा पुण्यलतिकायाः ॥ अधि
दैवतं नयनयोः साममया कापिसासैव ॥

क्तिः ॥ प्राणस्य प्रतिमूर्तिः सदृङ्गिरतिशयप्रेमास्यदत्तात् ॥ पुण्यलतिकायाः पुण्यमेवल
तानुकं पाविषयत्वात्तस्याः प्रत्यात्मा प्रतिकृतिः स्वर्गाधिकसुखजनकत्वात् ॥ नयनयोरधिदैवतं सौंदर्यसागरताप्रयुक्तदिदृशाविषय
त्वादधिकृतमुद्दिष्टदर्शनवितरणशीलत्वाच्चदैवतंचयाकापिप्राणप्रतिमूर्तितयावापुण्यप्रत्यात्मत्वेनवानयनाधिदैवतत्वेनवाव्यव
हायौममसासैवमदीयतत्तदात्मिकैवसोद्दिष्टनायिकानतुयत्किंचिदुक्तान्यतमानात्मिकापिनिरुक्तसकलप्रत्येकासाधारणधर्माणां
सर्वेषामेवतस्यासमावेशादित्यर्थः ॥ एतेनसेतिपदत्रयेणन्यामुग्धातः करणाः साममसैवसासैवकैवयोक्तान्यतमेतिदिशान्वयाय
क्लिश्यंतः समाहिताः ॥ प्रत्येकंसकलतादात्म्यप्रत्यायकवीक्षायामेवसामंजस्यात् ॥ विधेयकोटावधिकार्थावगाहिबोधस्याभ्युपगमेतुल्य

नौका

रामः

१५

युक्तोद्देश्यकोटावधिकार्यावगाहिबोधस्याप्यादरणीयत्वापत्तेश्च॥दंडेरक्ताभेदस्योद्देश्यपदादवगमेषिविधेयीभूतदंडाभेदस्यरक्तेन
वगमात्समानसंवित्सवेद्यत्वेमानाभावादित्यल्पल्लवितेन॥शृंगारस्योद्दीपनविभावान्प्रमाणपुरःसरमाह॥प्रियजनआलंबनसंबंधि
सस्यादिःवस्तुतस्तुप्रियजनोनायकाद्यालंबनमेवभरतसूत्रस्यद्विविधविभावसाधारण्यात्त्वयंत्वस्यैवविवेचनावसरेणालंबनविभां
वस्यप्रदर्शनादुद्दीपनेत्युक्तमिति विभावनीयं॥सुधादीधितिश्चंद्रसूत्रधारःप्रख्यापनद्वारानटोद्दिष्टार्थप्रकर्षकत्वात्पुष्पकेतोर्नृत्य
तयाध्यवसिततत्तद्विषयालंबनालंबनादिशीलतयानटस्यमदनस्यनृत्यारंभविषयांतरानालंबनपुरःसरंनान्यि

शृंगारस्योद्दीपनविभावाः॥तत्रभरतः॥ऋतुमाल्यालंकारैःप्रियजनगंधर्वकाव्यसेवाभिः॥उपवनगमनविहारैः
शृंगाररसःसमुद्भवति॥चंद्रचंद्रनादयऊहनीयाः॥यथा॥संध्याशोणाबरजवनिकाकामिनोःप्रेमनाद्यनादीभ्याम्य
द्रुमरविरुतंमारिषःकोपिकालः॥तारापुष्याजलिमिवकिरन्सूचयन्पुष्पकेतोर्नृत्यारंभप्रविशतिसुधादीधितिःसूत्र
धारः॥हास्यस्यविभावाः॥तत्रभरतः॥

काद्यालंबनालंबनं सूचयन्नुभावयन्प्रविशतिरंगभूमिगोचरोभवतिकिंकुर्वन्निवता
रापुष्याजलिं नक्षत्राण्येवपुष्याणि स्वकृत्वात्यरिक्त्वापरिमाणवत्तयाप्रकाशमानत्वाच्चतेषामंजलिं विरलंजवनिकाप्राप्तप्रयातेन
किरन्निवेत्युत्प्रेक्षा॥संध्येति॥संध्याकालताम्राभ्रमेवजवनिकाकूटनपटःपात्रप्रादुर्भावकत्वात्॥यद्वासंध्येवशोणाबरस्यजवनिका
तेननैकप्रसरताभंगोपि॥एतद्व्याख्यानेकोपीत्यस्यवसंतादिरित्यर्थः॥कामिनोःप्रेमनाद्यनटप्रकटनीयंवस्तुनटायत्तत्वात्॥भ्याम्यद्रु
मरविरुतं तत्कालमिलन्नलिननिर्मतमधुकररुणितनादीप्रारंभनियतपूर्ववृत्तित्वात्कोपिचंद्रादयोपलक्षितःकालःसमयोमारिषःसूत्रधा

रसधर्मोपुरुषश्रंद्धकार्यप्रकर्षयोषकलादित्यर्थः॥

रत्न
१६

विपरीतालंकारैर्बोहादिभूषणानां पादादावलंकरणैः ॥ विकृताचारोग्रीषेवन्दिसेवनादिः ॥ विकृताभिधानं किं नरेति वक्तव्ये किं न लेख्ये
भिधानं ॥ विकृतवेषः परिधानीयप्रावरणतैः विकृतैरर्थविशेषैः कुञ्जवामनपादाद्यैः ॥ हसतीति ॥ अनेनेति शेषः ॥ यद्वा तभो वितण्य
र्थमिदं हास्यतीत्यर्थः ॥ एतेन विकृतैरर्थविशेषैरित्यस्योदाहरणमपश्यंत एतैरिति पदपूरणेनोक्तार्थतात्पर्यकृतस्तत्पदं व्याचक्षाणाः
परास्ताः ॥ अंगवैकृत्यखंजत्वादिकं ॥ नटो मायाशिशुकायांबालमुकुंदमूर्तिनटपत्यवस्कंदति ॥ किं कुर्वन् ॥ केयूरं बाहूभूषणं घर्घरयन्
कणतः कणनव्यापारं कुर्वन् ॥ अनेन विपरीताचार आवेदितः ॥ यद्वा घर्घरः पादभूषणं तत्करोतीति घर्घरयन् ॥ तेन विपरीतालंकरणम्

विपरीतालंकारैर्विकृताचाराभिधानवेषैश्च ॥ विकृतैरर्थविशेषैर्हसतीति रसः स्मृतो हास्यः ॥ अंगवैकृत्यादय ऊहनीयाः ॥ य
था ॥ केयूरं घर्घरयन् भ्रमयन् मौलिं विवर्तयन्वाह ॥ नेत्राचलंचपलयन् नटयति मायाशिशुकाया ॥ करुणस्य विभावाः ॥ तत्र
भरतः ॥ दृष्टजनस्य विनाशाच्छायात्केशाच्चवधनाद्यसनात् ॥ अस्मादर्थविशेषात् करुणरसारव्यः समुद्रवति ॥ वधदादिद्रा
दय ऊहनीयाः ॥ यथा ॥ त्वापश्यतो भुजगपाशनिबद्धदेहमद्यापि मेयदसवो न बहिः प्रयाति ॥ नेत्रे निमालयसि पश्यसि नेव
तावदास्यं मदीयमितिलक्षणयुक्तमेव ॥ कंभवति ॥ मौलिं मस्तकं भ्रमयन् पूर्णयन्वाह विवर्तयन्नितस्ततः क्षिपन्नेत्रांचलंचलु

रावरणपश्चपलयन् विवलयन्नित्यर्थः ॥ अत्र क्वचित्पुस्तके मायाशिशुरिति प्रथमांतपाठो दृश्यते सकेयूरं घर्घरयन्निति विशेषणासाम
जस्यादुपेक्षणीयः ॥ दृष्टजनस्येति सर्वत्रपंचम्यं तेनेति ॥ केशोज्वरादिः ॥ न्यसनं राजोपद्रवादि ॥ अत्र करुणरसारव्योस्मादर्थविशेषात् समुद्रवतीति
तिसामान्यवाक्यार्थबोधोत्तरं विशेषात्सायां विशेषवाक्यार्थबोधवमग्रेपि बोध्यं ॥ हे लक्षणभुजगपाशनिबद्धदेहं त्वापश्यतो मेऽसवो यद्वहि

नेका

यमः
१६

ने प्रयांति तस्माद्देतोस्त्वं ने त्रे निमीलयसि पिथत्से ममास्यं ने व पश्यसि तद्युक्तमेवेति रामस्योक्तिः ॥ न च खड्गो पादानं व्यर्थं ॥ आयुधाना
 मुक्तं षांपकृषकृताभिभवादीर्ष्याया इव रोद्रानुसत्तेः ॥ न चैव मायुधपदोपादानं व्यर्थं ॥ प्रमादपतितस्वङ्गाभिभवात्तदनुत्पत्तेः ॥ अभिभ
 वश्च पराभवमात्रेण वस्यमाणविदारणे न नपौ नरुक्त्यं ॥ वैकृतभेदो नादरचेष्टा ॥ विदारणं निरुतनं ॥ संग्रामसंभवार्यं आक्रमणादिः ॥
 भार्गवप्रतिकस्य विदुक्तिः ॥ हे भार्गवेषातावकीलदीयानिस्त्रिशधारा निशाखड्गधारा लक्षणा रात्रिर्विजयते सर्वोत्कर्षेण वर्तते ॥ धारा

रोद्रस्य विभावाः ॥ तत्र भरतः ॥ आयुधस्वङ्गाभिभवाद्द्वैकृतभेदाद्द्विदारणाच्चैव ॥ संग्रामसंभवार्यादेभ्यः संजायते रोद्रः
 ॥ वैरिदर्शननिर्भर्त्सनादय ऊहनीयाः ॥ यथा ॥ तन्वतीति मिमर्युतिरुतवती प्रत्यर्थिचक्रव्यथामेषा भार्गवतावकी वि
 जयते निस्त्रिशधारा निशा ॥ युद्धकृद्द्विपक्षपक्षविदलकं भौद्रकं भस्यलीभश्यन्मोक्तिकैतवेन परितस्तारावलि व
 र्षति ॥ वीरस्य विभावाः ॥ तत्र भरतः ॥ उत्साहाध्यवसायादविषादित्वादविस्मयान्मोहात् ॥ विविधादर्थविशेषाद्दीररसो ना
 मसंभवति ॥ विजयवलादय ऊहनीयाः ॥

यानिशासाम्यप्रतिपादकसाधारणधर्मप्रतिपादनाय तां विशिनष्टि ॥ तिमिरयुतिं त
 न्वतीति ॥ योतमानं तिमिरमंधकारकार्यकारिनेत्रपटलंतन्वती परेषां विस्तारयती पुनः कीदृशी प्रत्यर्थीत्यादिप्रतिकूलमर्थयंति ते प्र
 त्यर्थिनस्तेषां चक्राण्येव चक्रवाकास्तेषां व्यथाकृतवती प्राणप्रियवियोगसंपादकत्वात् ॥ कैषेत्याकाशायां युद्धेत्यादि ॥ या संग्रामेषु भ्रान्त
 शत्रूणां सैन्ये विदीर्ष्याभ्योगजमुखगंडस्थलीभ्योनिःपततां मोक्तिकानां व्याजेन परितः समंततस्तारावलिमोक्तिकपंक्तिवर्षति वि कि
 रतीत्यर्थः ॥ उत्साहयुक्ततामतेर्विषादाभावाद्द्विस्मयाभावान्मोहाकारणक्रोधाच्चेत्यर्थः ॥ विविधादुत्साहजनकत्वेन लोकशास्त्रावगतवि वि

धपद्यथा ॥

र.त.
१७

सषरामोजंभारिदंभापहबाहुवीर्यदंद्रुगर्वापहारकबाहुवलोलंकाधियोरावणः संयतिसंग्रामेशंकनीयोबलवदनर्यहेतुतयासंभाव
नीयदत्यमुनाप्रकारेणालपंतहनुमंतस्मितेरुत्साहसभवेरुत्तरयाचकारेत्यर्थः ॥ केचिद्व्यवहारमात्रदशावपुषाकापेनविनयंपरा
पसर्पणंवहंतिप्राप्नुवंतिकेपिकेचिच्छास्त्रनिस्सातबुद्धयोवचसास्त्रेणचारुचर्याशिष्टाचारचरंतिसंपादयतिकेपिसंतोमहामहि
मपुण्यशीलाअतिथोयाचकेसमुपागतेप्राप्तेसतिपलकैः रोमांचैः सपर्यापूजापल्लवयंत्यारभते ॥ मुरारिः श्रीरुसः समुदंचतीप्रका
शमानादीपरेखाभिरामादीपकलिकासदृशाद्युतिर्यस्यतंकोस्तुभंसंबभारतदविरलजाग्रदृक्तिभाजोनिरंतरोद्यद्जनप्रियाः प्रा

युद्धवीरविभावोयथा ॥ लंकाधिपः संयतिशंकनीयोजंभारिदंभापहबाहुवीर्यः ॥ इत्यालपंतहनुमंतमेषरामः स्मितेरुत्त
रयाचकार ॥ दानवीरविभावोयथा ॥ वपुषाविनयंवहंतिकेचिद्वचसाकेपिचरंतिचारुचर्या ॥ अतिथोसमुपागतेसपर्याप
लकैः पल्लवयंतिकेपिसंतः ॥ दयावीरविभावोयथा ॥ कथमविरलजाग्रदृक्तिभाजोनिशायांतमसिदुश्वगाहेप्राणिनोवीक्ष
णायाः ॥ इतिकिसमुदंचदीपरेखाभिरामद्युतिमुरसिमुरारिः कोस्तुभंसंबभार ॥ ननुस्वनिष्ठउत्साहः कथमुद्दीपनविभा
वइतिचेत् ॥

णिनोलोका निशायांराश्रौदुरवगाहेतमसिसतिकथंवीक्षणायाद्रष्टव्याइतिमत्वाकिम्विति सिद्धविषयाहेतूत्प्रेक्षानि
रुपाधिपरदुःखप्रहारणेकारुपादयापुष्पाति ॥ ननुत्साहाध्यवसायादित्यनेनोत्साहस्योद्दीपनविभावत्वमभिमत्तमाहोस्विदुत्साह
युक्ततामतेरध्यवसायपदार्थस्यानाद्यः ॥ स्वस्यस्वानुद्दीपकत्वात् ॥ नात्यः ॥ उत्साहयुक्ततामतेरुत्साहसमानाधिकरणत्वात्पसवृत्तित्व
नियमेनस्वजन्यत्वेनचानुमापकताध्रौव्येनभावतायाएवौचित्यादित्यभिप्रायेणशंकते ॥ स्वनिष्ठइत्यनेनानुभावकतायोग्यत्वमादर्शितं ॥

नोका

रामः

१७

उत्साह इत्युपलक्षणं ॥ तद्युक्तता मतिरित्यपि बोध्यं ॥ कथमिति ॥ स्वस्य कार्यात्मकानुभावभूतोत्साहयुक्ततामते श्रवणकारणत्वासंभवादि
 त्याशयः ॥ न ह्युत्साहयुक्ततामतेः सर्वस्या एवोत्साहजन्यत्वनियमः किंतूत्साहांशे लौकिक्या एव भाव्युत्साहकर्तव्यतामतिरूत्साहांशे
 लौकिकीतेन विनैव जायमानोत्साहमुद्दीपयितुं प्रभवत्येवेति तथाभूतमतिविषयउत्साहउद्दीपनविभावोयुक्तएव ॥ अतएव स्वस्य
 स्वजनकत्वमत्यपरिहारयैवाध्यवसायपर्यंतं सूत्रितवंतो भरताचार्यौ इत्यभिप्रायेणोत्तरयति ॥ ज्ञायमान एवेत्येवकारेण ज्ञाने स्वज
 न्यत्वस्यापि पक्षधर्मत्वावगाहितस्य चानुमापकतापयिकस्य व्यवच्छेदः ॥ इति न विशेष एतत्कृतो न विशेषः ॥ तथा च पश्चात्तरिव प
 श्चत्तेरप्युद्दीपनविभावत्वमविशिष्टमेवेति भावः ॥ तस्य च नानुभावकता संभवति स्वजन्यत्वस्य स्वस्मिन्नसंभवात् ॥ अतएवोत्सा

सत्यं ॥ उद्दीपनविभावो ज्ञायमान एव गमकः स च स्वनिष्ठः परनिष्ठो वेति न विशेषः ॥ अनुभावस्तु स्वनिष्ठ एव गमक
 स्तस्यानुमापकत्वेन पश्चत्तित्वनियमादिति ॥

होपनीतभानात्मकोत्साहयुक्ततामतेरपि न तथा त्वं स्वोपनीतभानस्य स्वाजन्य
 त्वात्स्वजन्याया उत्साहलौकिकज्ञानात्मिकाया उत्साहयुक्ततामते श्रुतत्वात्संभविष्यति विशिष्टे पक्षधर्मताज्ञानाभावात्तदेतदभि
 प्रत्याह ॥ स्वनिष्ठ एवेति पक्षधर्मताज्ञानकारणत्वे विप्रतिपन्नस्य मतं व्यच्छेत्तमेवकारः ॥ न नूत्साह व्याप्योत्साहयुक्ततामतिमानह मि
 त्वापि विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानसंभवत्येवेत्यत आह ॥ तस्येति ॥ अनुमापकत्वेनानुमितिजनकज्ञानविषयत्वेन ॥ पश्चत्तित्वेति ॥ पश्
 चत्तितया ज्ञायमानत्वावश्यभावादित्यर्थः ॥ अयं भावः ॥ भवति ह्युत्साहव्याप्योत्साहयुक्ततामतिमानहमित्तूत्साहांशे लौकिकज्ञानस
 स्मिन्नूत्साहवत्त्वावगाहितकृतः सिद्धो सत्यापक्षत्वेन च पक्षत्वविनापक्षत्वविशिष्टधर्मतया ज्ञानसंभवतीति ॥ परबुद्धेः प्रत्यक्षत्वादुत्साह

प्रकृतत्वात्पुनरुक्तिरिति

र-त-
१८

तुल्यसामग्रीकत्वात्तद्वेतोरेवास्तु किंतेनेतिन्यायात्पुरुषांतरोयानुमापकज्ञानविषयतयापिनोत्साहप्रकृतमतिरनुभावइत्यास्तांतावत्
॥ननुनिरुपाधिपरदुःखप्रहाणेच्छादयासाचदुःखद्विष्टसाधनताग्रहेसत्येवत्प्रहाणेच्छात्मिकासंजायतेतथाचतत्कृतोत्साहकालेव
शंदिष्टसाधनताज्ञानजन्यद्वेषविषयीभूतंकिंचिदिष्टजनसंबंधितयाज्ञातमस्यवेतितज्जन्यचित्तवैकृत्यस्याप्यवश्यभावेकिंदया
याःपार्यकोनेतिशंकेते॥करुणएवदयावीरेकिंनान्तर्भवतीतिवैमल्यंपरिहरति॥साचेति॥परकीयदुःखद्विष्टसाधनताग्रहाधीने
छारूपादयाचेत्यर्थः॥तथाचकेवलकरुणयाअतिरिक्तत्वावश्यभावेविनाभूतदयायाःकरुणेतर्भावोपकृतइत्याशयः॥उत्तरयति॥

ननुदयावीरःकरुणएवकथंनान्तर्भवतिनिरुपाधिपरदुःखप्रहाणेच्छादयासाचकरुणयाविनानसंभवतीतिचेत्॥
करुणस्यस्थायिभावःशोकोदयावीरस्यस्थायिभावउत्साहइतिस्थायिभावभेदेनभेदात्॥ननुदयावीरेकरुणरस
प्रतीतेःकागतिरितिचेत्सत्यं॥करुणयाविनादयावीरस्याननुभावात्तत्रकरुणयाअनुभावकत्वाभ्युपगमादिति॥भया
नकस्यविभावाः॥

स्थायिभावभेदेनभेदेसतिविविक्तदयावीररसप्रतीतिःकिंनेत्याशंकेते॥इच्छासामग्र्यबलवत्त्वेनप्रथमंदयावीरोत्प
त्तौसत्यामेवतदनंतरभाविद्वेषविषयीभूतकिंचित्संबंधित्वप्रकारकज्ञानोत्पत्त्यावैकृत्यस्यत्तेरित्यर्थः॥तथाचलिंगोपहितलैंगिकभान
वादेनसकरुणदयावीररसप्रतीतिनियमोपपन्नइतिभावः॥यत्रचवैकृत्यानंतरभाविनापरदुःखप्रहाणविषयकरुणिसाध्यताज्ञानेनदयाजनि
नातत्राप्यसौनवैकृत्यकार्यमन्यथासिद्धत्वात्॥दयासामग्रीकालेवैकृत्यसामग्र्याअनपायेनावश्यंभाविनिवैकृत्येतुदयानन्यथासिद्धत्वमेवाध्यवसीय
तइतिनिगर्वस्तदेतदभिप्रत्याक्तकरुणयाविनेत्यादि॥आस्तावान्यथासिद्धिर्नैतावतापचीयतेकिंचिद्वाप्रावितिवस्तुतस्वनुभावकत्वाभ्युपगमाद्यज

नौका

ननुदयावीरःकरुणएवकथंनान्तर्भवतीतिचेत्॥
करुणस्यस्थायिभावःशोकोदयावीरस्यस्थायिभावउत्साहइतिस्थायिभावभेदेनभेदात्॥ननुदयावीरेकरुणरस
प्रतीतेःकागतिरितिचेत्सत्यं॥करुणयाविनादयावीरस्याननुभावात्तत्रकरुणयाअनुभावकत्वाभ्युपगमादिति॥भया
नकस्यविभावाः॥

१८

दर्शनं ज्ञानमात्रं ॥ कृतकदृतिस्वार्थकः ॥ लोकैर्मायाहरिर्नृसिंहो व्यालोकिदृष्टः कीदृशउद्यदित्यादि ॥ उद्यत्कांतयः प्रकाशमानाः कठोरा
 स्तीक्ष्णा ये के सराः सदास्तेर्दलंतः स्फुरिताये पाथो धरमेघास्तेभ्यः प्रस्रवलंत्यः प्रादुर्भवंत्यो या विद्युत्तस्तासां दीधितिभिः कांतिभिरकांचनाः
 कांचनाः संपद्यंते तथा कृताजगत्संबन्धिनो नत्वेकदिग्वर्तिनो निःशेषाः सर्वे महीधरा येन सदृत्यर्थः ॥ तेषामेवायुच्चतया प्रथमप्रकाशेन प्र
 धानतया निर्देश्यत्वमभिमतं ॥ जगच्च निःशेषभूमिधराश्चेति गोवलीवर्दन्यायेन भूमिधरग्रहणसमर्थं नंतु निःशेषविशेषणाप्युपार्थत्वा
 पत्यानादरणीयं ॥ पुनः कीदृशः स्फूर्जदित्यादि ॥ स्फूर्जन्वृद्धो यः कंठनिनदो गर्जनंतेन भिन्नाविदीर्णायावसुधातस्यास्तेनैव विवरेण प्रवि

नत्र भरतः ॥ विकृतरवसत्त्वदर्शनसंग्रामारण्यशून्यगृहगमनात् ॥ गुरुनृपयोरपराधात्कृतकः सभयानको ज्ञेयः ॥ बंधुवं
 धनश्रवणशमशानदर्शनादय ऊहनीयाः ॥ यथा ॥ उद्यत्कांतिकठोरके सरदलत्पाथो धरप्रस्रवलद्विद्युदीधितिकांचनीक
 नजगन्निःशेषभूमिधरः ॥ स्फूर्जत्कंठनिनादभिन्नवसुधामार्गप्रविष्टद्विजप्रादाशीर्वचनप्रहर्षितबलिन्यां लोकिमायाहरिः
 ॥ वीभत्सस्य विभावाः ॥ तत्र भरतः ॥ अनभिमतदर्शनेन च गंधरसस्य शशब्दोपेयः ॥ उद्देजने श्रवणभिरवीभत्सरसः समुद्रवति
 ॥ अहृद्यवस्तुनाश्रवणस्मरणादय ऊहनीयाः ॥

ष्टाः पतिताये द्विजा ब्राह्मणास्तेषां प्रौढान्योजसीनियान्याशीर्वचनान्यभयतात्यर्येणोच्च
 रितानितैः प्रहर्षितोद्दृष्टजनसंपर्किनो बलिर्नामग्रहणेनामेकदेशग्रहणाद्वलिसद्ययेन सदृत्यर्थः ॥ एतेन नृसिंहावतारे बलेरसत्वमुद्रा
 न्यंतः समाहिताः ॥ केचित्तुकल्यांतरायबले श्रिरंजीविनः सत्तामादाय समादधति ॥ परेतु लोकोत्तरसंस्थानशब्दात्पर्यकमसंबंधसं
 बंधातिशयोक्तिरूपप्रकृतविशेषणद्वयनेपथ्यात्मनिमायाहरो प्रकृतवाक्यार्थकर्मभूते योजयति ॥ अत्र पुरुषविशेषेन नृहो द्वि

प्राह्यदेशदृष्टितार्थविषयज्ञानं जगत्संग्रामकारण

रत-
१९

नसर्वस्यसर्वमिति विशेष प्रतिपादनाय प्रथमगुक्तिः ॥ इदमुपलक्षणमित्याहो द्वे जनैरिति ॥ न्यूनतां परिहरति ॥ अवणेत्यादि ॥ करिणार
कैरवसिक्तान्यालिप्यान्यतएवकुस्मितान्यंगान्येवांगकानियेषांतेः प्रेतानांबटभिः पुरभिः शिवस्यपुरायेनृत्यंनर्तनं समाभ्यते क्रिय
तेकिंकृत्वायोधानांभदानामधरैरेवाशोककुसुमैरक्तत्वान्नेत्रैरेवसितैरंबुजैः पुंडरीकैर्नीरक्तत्वादेतैरेककुंदलैः कुंदकुसुमपत्रैः स्व
रुसमानाकृतित्वात्करैरेवसरसिजैः संकुचितांगुलिदलभाक्त्वात्पुष्पांजलिं संपाद्यदत्त्वापनः किंकृत्वाश्चिंत्नीवर्षासुरदंतद्विदोरीति प्रा
च्यभाषया प्रसिद्धं प्राणिनमवकर्णयुगमुभयपार्श्वस्थिते वाद्यविशेषद्वयं विधाय ॥ यद्वा करिणां कर्णयुगंश्चिंत्नीं वाद्यविशेषं विधायैत्यर्थः

यथा ॥ योधानामधरैरेवाशोककुसुमैर्नेत्रैः सितैरंबुजैर्दंतैः कुंदलैः करैः सरसिजैः संपाद्यपुष्पांजलिं ॥ चिंत्नीं कर्णयुगं विधा
यु करिणारक्तावसिक्तांगकैः प्रेतानांबटभिः पुरः पुरभिदो नृत्यं समाभ्यते ॥ अद्भुतस्य विभावाः ॥ तत्र भरतः ॥ यत्त्वतिशया
र्थयुक्तं वाक्यं शिल्पचकर्मरूपं च ॥ तत्संबद्धैरर्थैस्मोद्धतानामसंभवति ॥ मोषद्वजालादय ऊहनीयाः ॥ यथा ॥ उद्दामोद्दाम
माद्यत्प्रतिभटदलनोद्ग्रजाग्रत्प्रभावः सोयदेवो मुदेवो भवतु नरहरिस्तारिताशेषविश्वः ॥

॥ यत्त्वित्यादितः कार्यगतविशेष

स्यैवोक्त्वा कारणगतविशेषासंग्रहः ॥ एवं तत्संबद्धैरर्थैरित्यनेन वास्तविकपदार्थविवक्षया भासहेतुतया सर्वसंमते द्रजालादेरसंग्र
हश्चेति प्राप्ते पूर्यति ॥ मायातपःसौम्यप्रभावातिशयः ॥ स यथा ॥ शोभकेन चिदिंदुषोडुतरुणामागत्यमाविष्कृतं निश्चुतश्चरणोपभोग
सुलभोलाक्षारसः केनचित् ॥ अन्येभ्यो वनदेवनाकरतलेगपर्वभागोस्थिते दत्तान्याभरणानित्तुक्तिसलयोद्देष्टप्रतिद्वंद्विभिरित्याद्यभिज्ञान
शाकंतलीये ॥ तारिताशेषविश्वः सकलपरमानर्थविनाशकत्वात् ॥ उद्दामेत्यादि ॥ परमोद्दामात्मतिशये द्विरुक्तिमीद्यतां प्रतिभदानादलने

नौका

रामः

१९

नोदग्रंसातिशयंजाग्रदनुभूयमानः प्रभावः प्रतापोयस्यसतथासोयंनरहरिर्देवोवोमुदेसंतोषायभवतुसकोयस्यप्रौढैः प्रतापैरोजोभिरे
 वोद्ग्राभिर्देर्निशेष्यभिर्विकटाभिः करालाभिः सटाकोटिभिः केसरागैः पाटितानांविदारितानामंभोधराणांमेघानामंत्राणावविद्युतां
 कैतवेनमिषेणबहिर्निरगुर्निःसृतानीत्यर्थः ॥ इंद्रजालंमंत्रशक्तिः ॥ पंचाशुगोरविंदमशोकंचचृतंचनवमल्लिका ॥ नीलोत्पलंचपंचैते
 पंचबाणस्यसायकाइत्युक्तबाणपंचकक्षेत्राकारः सएवमायिकोमायाप्रधानामंत्रप्रयोक्तेतियावत् ॥ अग्निगगनसवंप्रांगणसीम्विचतु
 ष्यथेसांध्यकिरणसंध्याकालीनंकिंचिल्लोहिर्किरणविरलतयाक्वचिदृश्यंतदेवचेलांचलमाच्छादकंकंयारूपयिस्तार्यप्रसार्य

यस्यप्रौढप्रतापोद्गटविकटसटाकोटिभिः पाटितानामंत्राण्यंभोधराणांबहिरिवनिरगुर्विद्युतांकैतवेन ॥ इंद्रजालंय
 था ॥ अग्निप्रांगणसीम्विसांध्यकिरणविस्तार्यचेलांचलधातैः कर्मण्यंशुभिस्त्रिजगतीनेत्राणिसंमोहयन् ॥ तारा
 शौक्तिकमौक्तिकानिविहगश्रेणारवकृच्चनासिंशीकृत्यबहिः करोतिवदनास्यंचाशुगोमायिकः ॥ ॥ इतिविभावनिरूप
 णंनानामद्वितीयस्तरंगः ॥ अथानुभावानिरूप्यते ॥

अथैतन्मोभिरेवकर्मण्यंशुभिर्दृष्टिवंधार्यविकीर्णधूलिभिः कृत्वात्रिजगती
 नेत्राणित्रिलोकीवासिनयनानिसंमोहयन्तत्वावगमापटनिकुर्वन्विहगासौविहायसागच्छतांपक्षिणांसमुदायस्यसंघस्यशब्दव्याजेनसिं
 शीकृत्यसिंशीनिमायिकशब्दानुकरणमायिकशब्दमुच्चार्येत्यर्थः ॥ ताराशौक्तिकमौक्तिकानितारासवस्वकृत्वाच्छौक्तिकमौक्तिकानिशुक्ति
 संभूतमौक्तिकानिननुगजमौक्तिकानिनेपापटलत्वाहदनान्मखाहृदिः करोतिमंत्रशक्तिप्रभावतयालोकांन्यदर्शयतीत्यर्थः ॥ ॥ इतिश्रीजड्यु
 पनामकगंगारामविरचितायानौकारख्यायोरसंतरंगिणांआख्यायांद्वितीयस्तरंगः ॥ तथैवानुभावनिरूपणंप्रतिजानीते ॥ ननुविभावेनापिसाध्य

प्रतिजानीते ॥ ननुविभावेनापिसाध्य

र. न.
२०

ज्ञानद्वारास्यापि भावजनकत्वस्यापि तत्र सर्वसंमतत्वात्स्यापि भावानुमिति जनकज्ञानविषयत्वस्याप्युक्तरीत्या तत्र संभवादत आह ॥ अनुभा
वकतानुभवजनकता ॥ प्रकृते विवक्षितेति शेषः ॥ व्यापारवत्कारणत्वं करणत्वं च ज्ञानद्वारके तत्रास्त्येवेत्यत आह ॥ अनुभवेन कदाचिदप्येव
नुभावेऽप्यस्ति ननु भावज्ञानमात्रं चरमकारणं सर्वदा फलायोगस्तु विभावेऽपि नास्तीत्यतिव्याप्तिस्तदवस्थेव ॥ मैवं ॥ व्याप्तिपक्षधर्मत्वावगाहिय
द्विषयकयथार्थज्ञानसामान्यमन्यवहितपूर्वत्वसंबंधेन रसानुगुणानुमित्युपहितं तत्त्वमेवानेन विवक्षितं ॥ तादात्म्येन व्याप्त्यनंगीकाराच्च ना
लंबनविभावेति व्याप्तिः ॥ यथार्थपदेन चोद्दीपविभाववारणं ॥ प्रतिबंधकासमानकालिकत्वस्य ज्ञानसामान्यविशेषणत्वाच्चानुभावेनाव्याप्तिः
विभावनुभावविषयसमूहालंबनस्याप्यनुभावेऽप्यपक्षधर्मतांशे यथार्थत्वादिभावेति व्याप्तिवारणाय सामान्यपदं ॥ किंचिद्विवक्षितज्ञानसामा

येरसानुभावयंत्यनुभवगोचरतां नयंतितेनुभावाः कटाक्षादयः ॥ करणत्वेन चानुभावकता ॥ करणत्वं च फलायोगव्य
वच्छिन्नकारणत्वं ॥

अनुभावसमूहालंबनात्मकमेवेति ननु नास्ति येन तादृशविभावेति व्याप्तिः स्यात् ॥ एवमपि तद्व्यक्तित्वादावा लंब
नगतेति व्याप्यारसानुगुणेत्यनुमितिविशेषणमित्यास्तां तावत् ॥ इदं च दोषविशेषमहिम्नास्वात्मनिशकुंतलाविषयकरतिमदुष्यताभेदाव
गाहीकाव्यार्थभावनाजन्माविलक्षणविषयताशालीबोधोरसद्वृत्तिवक्ष्यमाणमताभिप्रायेणानुभावलक्षणपरिष्कृतं ॥ तदेतदुष्यभिप्रे
त्यैवोक्तं कथं ज्ञानमिति ॥ यथा चैतन्मतेन भावलिङ्गकस्याप्यनुमितेरसपूर्वसत्ताया आवश्यकत्वं तथा तत्रैव प्रपंचयिष्यत इति बोध्यं ॥ वस्तु
तस्त्वनुपश्चाद्भवंतीति व्युत्पत्त्यावच्छेदकतासमवायान्यतरसंबंधावच्छिन्नस्यापि भावनिष्ठकारणतानिरूपितसमवायसंबंधावच्छिन्नकार्यत्व
मनुभावसामान्यलक्षणंबोध्यं ॥ ननु व्याप्तितावदन्यान्यत्वमनुभावव्यवहारविषयत्वं संकेतसंबंधेनानुभावपदवत्त्वं वा तल्लक्षणमेषारीतिरेवान्य

नोका

॥ संकृते ॥

संकेतप्रसंगः ॥

संकेतप्रसंगः ॥

संकेतप्रसंगः ॥

संकेतप्रसंगः ॥

२०

भावमानविभावस्यैवरसत्वेनतस्वचप्रत्यक्षसिद्धत्वादित्याशयः॥विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रसनिष्पत्तिरितिसूत्रेमिलितानांत्र
याणामुपादानान्नप्रत्येकंतेषामध्येकस्यापिरसत्वमिति सिद्धंताभिप्रायेणसमाधत्ते॥कथंज्ञानमिति॥बालस्यरसाभिव्यक्तेरभावेनलि
गजलैंगिकबुद्धेर्वीसनाद्वाररसाभिव्यक्तावुपयोगित्वादितिवक्ष्यते॥चंद्रादिवक्त्राशादीनामपिमनोविकृत्युक्तर्षकत्वस्यादौरक्ताभ
वेन्नाशेषुमान्यश्चात्तदिगितैरित्यादिनाशृंगारतिलकादावभिधानादनुभवसिद्धत्वाच्चविभावत्वमेवयुक्तमित्याशंकते॥स्वानुभवंप्राची

ननुरसेकथमनुभावकापेक्षेतिचेत्॥यतःस्यापिभावःपरिपूर्णोरसस्तस्यचांतरत्वाज्जापकेनविनाकथंज्ञानमित्यनुभा
वकस्यापेक्षणीयत्वात्॥ननुकटाशादेयःकथमुदीपनविभावानभवंतिदृष्टकटाशादीनामिनोमनोविकारःपरिपूर्णोभ
वत्यनुभवसिद्धत्वेनापहोतुमशक्यत्वात्॥किंचप्राचीनसंमतिरपि॥इषद्विक्रितपश्मपंक्तिभिरनाकृतस्मितैर्वीक्षितैरेतैरे
वतवाद्यसुंदरिकरक्रोडेजगदृत्ते॥अंतःपांशुलहेमकेतकदलद्रोणीदुरापश्रियोदोर्मूलस्यविभावनादिहपुनःऋरेकिमा
कांक्षसीत्यादिरितिचेत्॥

ज्ञानुभवसंवादेनप्रमाणयति॥हेसुंदर्यनवद्योगि॥इषदित्यादि॥किंचिद्वलितानांनेत्रपत्राणांश्रेणीभि
रनाकृतस्मितैःकिंचिदाकृतगर्भितहास्यैर्नज्जोल्पार्थत्वाद्दीप्तितैर्वीक्षणैर्नपुंसकेभावेत्तद्व्यनुशासनादेतैरेवानायाससाधनेस्तवाद्यसंप्रति
करक्रोडेहस्तपंजरेजगदृसिकःपुरुषोवर्ततेत्वदायत्तंभवतीतिभावः॥हेऋरेकिंचित्कालवियोगमात्रेणैवातिशयितसंतापाधायिनोहेति
पयीत्यर्थोतरित्याद्यभ्यंतरेधूलिधूसरंहेमकेतकमित्यभूतोपमानिरुपमत्वद्यातनाय॥यद्वाहेमकेतकगंधफली॥वस्तुतोहेमकेतकमिति
पंक्तिरथपदन्यायेनस्वर्णकेतकमितिप्रसिद्धंविजातीयमेवकेतकमत्राभिधिसितमितिबोध्यं॥तस्यादलद्रोणीद्रोण्याकारंदलंतयादुरापश

र.न.
२१

क्यासादनाश्रीः शोभायस्यताहशस्यदोर्मूलस्यकशायाविभावनाहसनांचलसंस्थापनव्याजेनप्रकाशनात्युनरधिकंकिमाकांशसिसिषाध
विषसिसाध्यातरानालोचनादितिभनः॥सव्यधिकरणरसपरिपोषकतयोदीपनविभावानामपिकटाशादीनांस्वसमानाधिकरणरसानु
मापकत्वादनुभावंतापिसंभवतीत्यभिप्रायेणलक्षणहयंयोजयन्निष्ठापत्यासमाधत्ते॥करणत्वेनेति॥व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मनाज्ञा
नविषयत्वेनेत्यर्थः॥विषयत्वेनेति॥प्रकृष्टरसजनकज्ञानविषयत्वेनेत्यर्थः इतीतिपर्यवसन्नमित्यर्थः॥तदप्युक्तमनुभक्वसिकैः॥ग
र्जतिवारिदपटलेवर्षतिनयनारविंदमबलायाः॥भुजवल्लीमूलसेकविरहलतापल्लवंसूतइति॥अत्रावलायाविरहंप्रतिवारिदप

नोका

सत्यं॥कटाशादीनांकरणत्वेनानुभावत्वंविषयत्वेनोदीपनविभावत्वं॥तथाचनायिकात्मनिरसावभासकत्वेननायिकांप्रति
कटाशादयोनुभावास्तिचदृष्टिगोचरीभूताःकामिनोमनोविकारंकारयंतोविषयत्वेनोदीपनविभावाइति॥सचानुभावःकापि
कमानसाहार्यसात्विकभेदाच्चतुर्धा॥कायिकाभुजाक्षेपादयामानसाःप्रमोदादयोनाद्येचतुर्भुजत्वज्ञानमाहार्यःसात्विकारोमा
चादयः॥

दलगर्जनस्वेवतक्तामुकस्यविरहंप्रतितस्याभुजवल्लीमूलसेकस्यपूर्वाद्धेतांप्रत्यनुभावतयोपात्तस्याप्युदीपकत्वमभिमतमि
तिस्मदृशांपरामर्शः॥तंविभजते॥उदाहरति॥विकारत्वालिंगिताच्चरमभेदाहिकारत्वानालिंगितत्वादस्यष्टयम्भेदतेत्यभिप्रेत्याहभुजाक्षेपा
दयइत्यादि॥प्रमोदादपइति॥यथाचांतरस्याप्यनुभावत्वंतथाग्रेग्रंथरुदेवस्फटयिष्यति॥चतुर्भुजत्वज्ञानमिति॥चतुर्भुजत्वरोपइत्यर्थः॥लो
कप्रसिद्धबुद्धिचतुर्कवेलक्षण्यमेवास्यहितीयभेदवेलक्षणेबौजमितिदर्शयितुंनद्यइत्युक्तं॥यत्तुचतुर्भुजत्वमेवाहायोनुभावोज्ञानमिति
तुज्ञायमानस्यैवगमकत्वाभिप्रायेणोतिकेभिदुक्तं॥तत्सकलग्रंथविरोधादुपपत्तिविरोधाद्ग्रंथकृतोनभिप्रेतत्वाच्चाणादेयं॥तथाहि ॥ ॥

रामः
२१

४= तथाचभुजवल्लीयत्रावलायाइत्यनुवर्गविरहलतेत्यत्रास्माकमित्यध्याहारं चपश्यतामित्यर्थः

कारणान्यथाकार्याणि सहकारीणियानि च ॥ रत्यादेः स्यापिनो लोके तानि चेन्नाद्युकाव्ययोः ॥ विभावा अनुभावास्तकथं ते व्यभिचारिण इत्यालंका
 रिकैः सर्वैरभ्यधापिन च चतुर्भुजत्वस्य तत्कार्यत्वं ॥ चतुर्भुजत्वमिव सरस्वतीं दिदृशो विधेरिव लक्ष्मीमालिङ्गिषो विस्मो अतुर्भुजत्वं प्रत्यापयं
 त्यागममूलास्यतिरुपलभ्यते किं येन अद्भीमहि ॥ यच्च ज्ञायमानस्य गमकत्वमुक्तमायुष्यतातत्कृत्रपक्ष इति विवेक्तव्येन नावच्चतुर्भु
 जेदेवेदेवदत्तत्वादि लिंगकानुमितेरिव रसाननुगुणत्वापातात् ॥ न तावन्नायिकादौ द्रष्टरिपक्षावृत्तित्वात् सवृत्तित्वात् अत्र मविषयस्याप्य
 नुभावत्वे विभावतथात्वं दुर्वारं तल्लक्षणे यथार्थपदपरित्यागस्य सहस्तितात् ॥ सोयमुपपत्तिविरोधः ॥ ग्रंथकृतारसमंजयासखीपरि

शृंगारस्यानुभावाः ॥ तत्र भरतः ॥ नयनवदनप्रसादैः स्मितमधुरवचः प्रमोदैश्च ॥ विविधैरंगविकारैस्तस्याभिनयः प्रयोक्त
 यः ॥ कटाक्षभ्रुजस्येपादय ऊहनीयाः ॥ यथा ॥ मुक्ताहारस्तनकलशयोः कर्णयोः कर्णिकारं मौलामालापरिभवभयाद्
 रएव न्यवारि ॥ दृष्टेभीष्टे समजनिपुनः सुभ्रुवोभूषणाय प्रातर्वातोत्तरलकमलद्रोहदक्षः कटाक्षः ॥ हासउदाहृतः ॥ आगा

रभितिलिखितासुनिवेद्यस्वकः सप्रमोदशसुमूर्तिषु लोकभर्तुः ॥ इत्यं सर्वा जनवचः प्रतिपद्यस्यः सीतास्मितयुतिभिरुत्तरयांच
 कारेति ॥ तत्र सीतायाश्चित्रे रामारोपं विजानतीसखातेनेत्रारोपेण रतिमनुमापसादरावलोकनाशयो ज्ञात इति वक्तुं दृक्कृत्सीताप्यनु
 कस्तलार्थो ज्ञात इति हसतीत्यर्थः ॥ अन्यथावेदग्यहान्यापत्तेस्तस्माद्यथास्थितमेव ज्यायः ॥ विविधैरंगविकारैश्चुवनयाञ्चाबोधको
 ष्टपदाकुचनप्रभृतिभिः सात्विकभावेश्च ॥ प्रातरित्यादि ॥ ईषट्टिकसितत्वादि तरजनभीत्या चंचलत्वाच्चसूर्योदयकालिकस्य वातचंच
 नस्य कमलस्य द्रोहेदक्षः समर्थः सदृश इति यावत्कटाक्षः पुनः कटाक्ष एवाभीष्टे प्रियनमेदृष्टे सति सुभ्रुवोभूषणाय सर्वातिशयमाधानुंस

प्रतिपत्तिः

२-त-
२२

एवकारव्यवहृत्यमुपपादयतिमुक्तेत्यादिना॥स्वनावेवकलशोरत्युद्रेकोन्मुखतात्तयोर्मुक्ताहारःकर्णयोःकर्णिकारंपुष्पमौलौधस्मिल्ले
मालास्वल्पपरिभवभयान्मालिन्यसंभावनायाउद्देगाद्वाद्दूरएवव्यवारित्यक्त्यर्थः॥हास्यंमुसविकासंयस्याज्जनयेत्तस्यादेवहेतोहीस्य
पदवाच्योरसोविकृताकारैर्वाक्यैर्लुप्तगद्गदासरैरंगविकारैःशैथिल्यादिभिर्विकृतवेषैर्वदनलोहित्यादिभिर्ज्ञेयोजुमेयः॥मंदमीषद्दसं
स्याविकसदास्यातयापार्वत्याशिशोगजास्येषडास्येवाकिंचिदिति॥ईषन्मिलन्नयनप्रांतरचनावक्रादृष्टिश्चक्षुःसमारोपितास्यापि
तं॥कीदृशेशिशो॥इदंस्वसमीपवृत्तिशिवाविनाभूत॥इदंचलितगविपरिणामेनमणिकलयोरप्यन्वेति॥कपालमंडलमंडलाकारंकपा

हास्यस्यानुभावाः॥तत्रभरतः॥विकृताकारैर्वाक्यैरंगविकारैश्चविकृतवेषैश्च॥हास्यंजनयेद्यस्यात्तस्याज्जेयोरसोहास्यः
॥आस्थाधरविवरणकपालस्यदृष्ट्याकंचनादयऊहनीयाः॥यथा॥पात्रीकृत्यकपालमंडलमिदंपीयूषभानोःकलावती
कृत्यफणामणिफणियतेःसंपद्यतस्मिन्निखां॥सायंदीपविधिवितन्वतिशिशोमंदहसंत्यातयाकिंचिक्चदपांगभंगकुरिता
दृष्टिःसमारोपिता॥

लंपात्रीकृत्याःशरावःशरावःसंपद्यतेतथाकृत्वेतिपात्रीकृत्यतस्मिन्पीयूषभानोश्चंद्रस्यकलां॥वतीकृत्येत्यपि
प्राग्वत्॥तस्यांफणियतेःफणामणिमेवशिखादीपकलिकांसंपद्यसायंसंध्याकालेदीपविधिंदीपोयोजनप्रकारंवितन्वतिप्रकाशयतीत्यर्थः
॥यत्तुतयायशोदयेत्यर्थयित्वातच्छब्दस्यप्रकृतार्थबोधकत्वमुक्तिरुपोद्वलकतयोपन्यस्ता॥तत्रविवदंतेबहवःकृतोज्ञापकेनयशोदायाः
प्रकृतत्वंनिरणायि॥श्रीकृष्णस्यमंगलाचरणेमुख्यतयानिर्देशादितिचेत्॥अत्रपार्वत्यर्थकतयातत्पदंकेपिमामंसतेतियशोदापरतयाप्रकृ
तपदंवाचक्षणेनभवतायत्प्रागुदाहृतेप्राणस्यप्रतिमूर्तिरितिपद्येपितत्पदंयशोदापरतयातद्योग्यतासंपत्तयेचममेतिनंदपरतयानवा

नौका

ख्यातंतेन्यूनताभावहति॥

रामः
२२

तत्र पार्वती तात्पर्यग्राहकाभावात्प्रायः प्रसक्तिरिति न तथा व्याख्यातमिति वचनं पुनरन्यतात्पर्यग्राहके दृढतरे जाग्रति तथा स्वविवक्षितार्थतात्पर्यग्राहकमनुपन्यस्य स्वविवक्षितार्थपरत्वेन तत्पदं व्याख्यातवतोऽतात्पर्यविषयार्थव्यापकत्वमभिव्यंजयद्वाग्राहमेवानुरणनयति ॥ तद्वाक्ये मुख्यतया निर्देशस्तु तद्वाक्ये गिलेगमकानवाक्यान्तरे ॥ नापि नैषधादाविवाप्रबंधं महातात्पर्यं श्रीकृष्णस्ति सकलश्लोकानामुदाहरणमात्रपरत्वान् ॥ तस्मात्कृष्णस्यैव वाक्यतात्पर्यविषयत्वं दुर्लभं प्रागेव तु यशोदायाः ॥ अत्रापि रसे महातात्पर्यं रसश्रीकृष्णत्मारसो वै स इति श्रुतेरिति चेत् ॥ ३० ॥ रसत्वेन तात्पर्यविषयत्वं कथं यशोदायास्तथात्वं ॥ रसचर्वणाविर्भावकत्वसाधर्म्यादिति चेत् ॥ वस्तु

करुणस्यानुभावाः ॥ तत्र भरतः ॥ श्वसनैरुदितैर्मोहैः प्रलापपरिदेवनूप्रलयैः ॥ अभिनेयः करुणरसो देहाघातादिभिश्चैव ॥ मुखशोषणवेषण्यदयऊहनीयाः ॥ यथा ॥ ताते निर्गच्छति गणपतौ नाकमद्यापितस्यावाचां देव्यास्त्यजति शिथिलकंकणैर्वदोसोः ॥

मात्रस्यैव विभावानुभावव्यभिचार्यन्यतमत्वेन तथात्वमविशिष्टमेवेति विरमत्वायुष्मानिति ॥ तदपरे न संमते ॥ दृगोचरे यशोदाया गोविंदस्य शिवः स्वयं ॥ निवसनगोकुले तत्रपालया मासतं विभूमितिपुणाल्त्वदभिमतेदं पदादिसमभिव्याहाररूपगमकस्यापि साधारण्यं दुभयतात्पर्यपिसामंजस्य तत्पदस्य संभवतीत्यलमप्रकृतेन ॥ पुणालोचयतां द्राग्वुद्भ्युपासूढः पुणालोचनोत्तरमप्यवाध्यमानः सर्वेषामविप्रतिपन्नार्थस्त्यदार्थोः साधारण्यशोदापरत्वगमकानालोचनेन पार्वतीरूपतयेव पर्यवस्यन्नसतिबलवत्तरबांधकेदुरपन्हवसवेतियुक्तमुत्पश्यामः ॥ मोहादिपरीतमतिकार्यं ॥ प्रलापोऽसंबद्धानर्थकोक्तिः ॥ परिदेवनंदुःखकथा ॥ प्रलयो नवभासकार्यं ॥ अत्र गणपतौ गणपतिनामके तातेपितरि नाकं सर्गं निर्गच्छति सति तस्याः पतिव्रतायावाचां देव्याः ॥

र.त. २३ इदं च स्वबोध्यवाचकसरस्वतीपदवाच्यत्वरूपपरंपरासंबंधात्मकलक्षितलक्षणायाकविमात्रार्थकं ॥ यथा ॥ अद्यापितिष्ठतिदृशोरि नौका
 दमुत्तरीयंधर्तुंपरः स्तनतटात्यतिते प्रवृत्ते ॥ वाचंनिशम्यनयनंनयनंममेतिकिंचित्तदापदकरोत्स्मितमायताक्षीत्यत्रममनयनंनयन
 मितिवाचमर्थानदीयांनिशम्यस्तनतटात्यतितमुत्तरीयंधर्तुंप्रवृत्तेसतिमयीतियोग्यतावशात्त्रभ्येततदायदितिक्रियाविशेषणंआयता
 क्षीस्मितमकरोदित्मद्यापिदृशोरत्रापिममेत्यनुषज्यतेपरस्तिष्ठतीत्यर्थेनयनपदेनस्ववाच्यचक्षुर्याचकनेत्रपदवाच्यवस्त्रमुच्यते ॥ केचि
 तुप्रवृत्तेतिप्रथमांतेपाठंकल्पयंतःस्तनतटात्यतितमुत्तरीयंधर्तुंयथास्थानंप्रापितुंप्रवृत्तायताक्षीममनयनंनयनमितिममवाचंपयो
 धरप्रविष्टंमदीयंचक्षुःपयोधरपिधानेनपिहितंमाकर्तित्यर्थिकांनिशम्ययत्स्मितमकरोदित्ममदृशाःपरस्तिष्ठतीतिवाक्यार्थवर्णयंतो

अद्याप्यार्द्धीभवतिकचयोर्नापिपाटीरपंकोनेत्रेनिर्यस्यसिनपुनःकज्जलंस्थैर्यमेति ॥

नयनपदंमुस्वार्थपरतयेवतत्रयोजयति ॥ दृश्यंतेचैवंविधानिबहून्यदाहरणानि ॥ यथामम ॥ तत्ररिपुशिरःपयोजैर्नदीगतैर्वायुकृतनि
 जनलैः ॥ बाणप्रपातरुधिरैः किमनंतःपद्मनाभोभूत् ॥ अत्रवाहिन्याशुगशिलामुखपदपर्यायेर्नदीवायुबाणशब्दैःसेनाशरभ्रमरा
 विवक्षिताः ॥ बाणप्रपातरुधिरैरित्यनेनकृतनोत्तरमपिबाणसंबंधबोधकेनत्रयदृश्यशिरसद्वोदधिपर्यंतप्रापणद्वाराजुनोपमाध
 यत ॥ तथा मधुपदपर्यायशरसपदस्यपर्यायेणकीलालपदेनसमानार्थकेरुधिरपदलक्षितलक्षणायाःपरंपरासंबंधःस्ववाच्यवा
 चककीलालपदवाच्यवाचकसपदवाच्यवाचकमधुपदवाच्यत्वमित्यन्येवसरणिः ॥ एवंक्वचित्स्वघटकपूर्वपदवाच्यवाचकपदपूर्व
 पदकस्वघटकोत्तरपदघटितसमुदायवाच्यत्वमपिलक्षणायाःपरंपरासंबंधोदृश्यतेयथापंक्तिरथपदस्यदशरथादावित्येषैकादि

रामः २३

दोस्रोहस्तयोः कंकणमद्यापि पुत्रादेर्हयत्वनिश्रयेपिशिथिलं सत्तेन पुत्रादिविषयाचिंताद्योतितानत्यजति न मुंचत्यर्थान्तद्वस्तमितिल
 भ्यते तेनाखंडितसौभाग्यमुद्गीर्णं ॥ तथा तस्याः कचयोः पाटीरपंकः सर्ताभूषणाय कल्पितश्च दनद्रवोद्यापितकालनिर्वर्तितोपि नाट्टी भव
 तिताकालिकपुत्रादिदुःखविमर्शसंजातदुःखज्वरेण श्रुष्यतीत्यर्थः ॥ निर्यस्यस्यनेन पुत्रादिकेशेषसह्यताद्योतितानेने चक्षुषि पुनरि
 तित्वर्थकज्जलं स्थैर्येनेति प्राप्नोत्यश्रुसरसुतत्वादित्यर्थः ॥ नचैवमालंबनस्य पुत्रादेरनुक्तत्वात्कथं सप्रतीतिरिति वाच्यं ॥ अनुपदं वस्यमाण
 येयदत्युदाहरणद्वयाक्षेप्यत्वादितिकश्चिद्विचरणे ॥ तत्काव्यविदामनादरणीयमेव ॥ नहि जीवदालंबनो मृतनिष्ठः शाकः कैश्चिदभ्युपगतः ॥
 एतेन सह गमना व्यवहितप्राक्कालीनोपवृत्तानस्तथा च भर्त्रालंबनो भार्यानिष्ठः स इति प्रजल्प्य तोपि निरस्ताः ॥ असामंजस्यात् ॥ अतस्वनिर्य
 स्यसिनेत्रे सत्यपि नाट्टी भवतीति योजनाया तथाऽनिर्यस्यस्य सात्यकारं प्रश्लिष्यतस्योष्यहर्षपोषिकानक्ता कुर्वीत्यर्थे वा न्यथैव सामंजस्या
 तया हि ॥ गणपतौ ताते अत्र भर्तृगीत्युक्ते वस्यमाणलक्षणलक्षितः स्वनिष्ठः शाकोनुचित एव प्रतीयेतेति तातदत्युक्तं ॥ तेन च वस्यमाणल
 क्षणलक्षितः कविमातृगतः परनिष्ठः शाकः कविगतप्रधानाभूतस्वनिष्ठकुरुणागतयेव प्रतीयतामिति नानौचित्यमिति सूचितं ॥ नाकं निर्ग
 ष्टिवत्मानार्थककृत्समभिव्याहृतसतिसप्रथ्यर्थनिर्गमसमानकालीनत्वशेषित्यकल्पननिर्योणेष्वनेति तस्यावाचोदेव्याः सरस्वत्याः
 ॥ एतेनालंबनविभावः प्रदर्शितः दोस्रोहस्तयोः शिथिलमिति ॥ इदं च तत्त्वाख्यानपरं सच्छब्दशक्तिमलानुरणन्यापारेणोक्तं ठितोक्तं ठा
 पूरणमथरमित्यर्थमावेदयत्सर्वदावश्यभाविस्वगोचरस्मृतिरूपव्यापारघटनया स्वममभिव्याहृतेनैवत्यजतीत्यनेन गम्यस्य स्वस
 माश्लिष्टापरित्यागनियमरूपस्य लोकोत्तरनदीयकंकणस्वभावस्य चर्येमातृस्मरणरूपे व्यभिचारिभावे साहाय्यमाचरति ॥ कंकणमद्या
 पि बहुकाले व्यतीतेपि नैवत्यजतिमा मित्यार्थिकं ॥ माभित्यध्याहृतकर्मविशेषणमवशिथिलमिति मंदस्मृतिर्यथैकमित्यन्ये ॥ एवं तस्याः

र.त.
२४

कचयोः पाटीरपंकोद्यापिमयिदुस्तरविपद्विपन्नप्रायेपिसतिनाद्रीभवतिनप्रसीदतिपुनर्देशनपथंनयातीतिभावः ॥ नार्द्रोभवतीत्यंतवाक्ये
नपाटीरपंकस्याद्रत्वमुचितमित्यर्थशक्त्यागम्यतेनेनचमातुरेवंदुःस्थेपत्रेप्रसादःसमुचितइत्यर्थो नार्द्रोभवतीतिपदशक्त्याद्योत्य
तेनेनचार्थशक्त्याथापिनप्रसीदतीतिद्विषयेआर्द्रताभिव्यज्यते ॥ तथा नेत्रेनियस्यस्यस्मद्विषयकवात्सल्यसंभूताश्रुणियदा
कदाचिदपिसति ॥ एतदभिप्रत्येवाद्यापीत्यत्रनावर्तितंकज्जलंजडत्वात्लोकतःसुभगापाविहितत्वाच्चशास्त्रतोपिपुक्तस्यमपुनरि
तिकैमुतिकन्यायंद्योतयति ॥ ममनुपयोनिर्याणनिदानकलनसमकालसमुचितप्राणनिर्याणस्यप्राणिनोद्यापिकृतःस्थमेति ॥ ए
तेनोदीपनविभावउक्तः ॥ स्थैर्येनेति ॥ अत्रैतीत्यनेनापरोक्षवन्निर्देशेनमोहकृतविपरीतमतिकार्यमावेदितमिति ॥ मम ॥ गतमपरिहा

रोद्रस्यानुभावाः ॥ तत्रभरतः ॥ नानाप्रहरणसंकुलशिरःप्रकंपैःकराग्रनिषेधैः ॥ घोरेरर्थविशेषेस्तस्याभिन्नयःप्रयोक्त
व्यः ॥ भुकृटिदंतोष्ठपीडनादयऊहनीयाः ॥ यथा ॥ येयेभोमेनबद्धभुकृटिघनरवंदंतनिष्पीडितोष्ठविक्षिप्राव्याम्निविंध्या
चलचटलचमकारभाजः करींद्राः ॥ तेषामेषाकपोलादिवभयविधुताकाविदुद्गीयलग्नाविवेपीयूषभानोर्मधुकरपटलोलाक
नस्यकूलेन ॥

यमर्थेकिंत्वमशोचस्यजत्यजव्यसनं ॥ त्वामनुसीदतिबंधावाद्रोभावंभजभजचस्थैर्यमिति समाधित्स्त्वतिमात्त्वत्सल
स्यकवेर्वात्सल्योक्तिरियमित्यन्यैरपरिशालितासरणिः ॥ नानाप्रहरणसंकुलःसंग्रामः ॥ प्रकंपोघूर्णनं ॥ अर्थविशेषउद्दकर्म ॥ भीमनय
येकरींद्रादुर्योधनसेनामत्तमातंगाः विंध्याद्यादि ॥ विंध्यनामकगिरेः सणिकमत्युच्चैः प्रपतनेभजेतः संतः स्तिमितभूलतंनिविडध्वनिदं
तरशपर्यथास्यात्तथायोम्युस्त्रिप्रास्तेषाकपोलाद्रडाद्रयविधुताभयकंपितोद्गीयोत्सुत्यलाकूनस्यकूलेनमिषेणामृतद्युतेर्मंडलेलग्ना

नौका

रामः
२४

काचित्युनर्भयभोते षाध्यसाभ्रमरपंक्तिरिवेत्युत्प्रेक्षा॥अत्रदुर्योधनआलंबनंसचगम्यएवरसचर्वणाहेतुरितिस्मर्तव्यं॥शौर्यैःशरैः
भिः॥वीर्यैर्बलविशेषैः॥पराक्रमःपरबंधनादिः॥प्रभावामारणादिः॥आक्षेपस्तिरस्कारः॥विस्मृत्यशंकते॥गूढाभिसंधिःसमाधुते॥
आशयमुद्घाटयस्मारयति॥चतुर्विधइतिप्रागुक्तइतिशेषः॥सचेति॥मानसस्त्वित्यर्थः॥ज्ञायमानएवेति॥ननुसाक्षान्क्रियमाणइत्यर्थः॥ग

वीरस्यानुभावाः॥तत्रभरतः॥धैर्यैःशौर्यैर्वीर्यैरुत्साहपराक्रमप्रभावैश्च॥वाक्यैराक्षेपकृतैर्वीररसःसंम्यगभिनेयः॥नन्वतो
द्रियस्वरसस्यज्ञापकाःशरीरधर्माभिविभुमर्हति तएवसर्वत्रोक्तास्तथाचधैर्योत्साहोनशरीरधर्मावितिचेत्॥सत्यधैर्यपदेन
चाचल्याभावउत्साहपदेनाश्रुपुलकादयोलसिताः॥यद्दानुभावश्चतुर्विधस्तत्रमानसोप्यनुभावउक्तस्तच्चज्ञायमानएवमम
कःसचमानसैर्द्रियकश्चेतिनविशेषः॥विनयबलादयऊहनीयाः॥पुद्गुवीरानुभावोयथा॥अग्रेवासवजित्समग्रसमरव्या
पारदीक्षागुरुःपार्श्वे तस्यविपक्षदलनक्रीडाधनोरावणः॥इत्यंजल्यतिसर्वतःपरिजनेसंध्यास्मृतिकुर्वन्तःश्रीरामस्वन
कुंभकस्यपवनेसुसप्तःसकोपिक्रमः॥

मकइति॥यतइतिशेषः॥सचेति॥ज्ञायमानोप्यनुभावइत्यर्थः॥मानसइतिलैंगिकोवेत्यपिबोध्यं॥
नविशेषइति॥गंमकत्वे शरीरत्वस्याप्रयोजकत्वान्दृष्टितयथाश्रुतलक्षणस्यतत्रापिसंभवात्॥समग्रस्यसमरव्यापारस्वदीक्षाया
मन्यप्रत्युपदेशनेगुरुःपदीयान्वासवजिदिद्रजिदग्रेतिष्ठतीतिशेषः॥सेनाग्रणार्भवतीतिभावः॥तस्यैन्द्रजितःपार्श्वे॥विपक्षेत्यादि॥श
त्रभटानोदलनंखंडनमेवक्रीडानायाससंपन्नप्रियंतदेवधनमवश्यसंग्राह्यस्येदंशोरावणस्तिष्ठतीत्यत्रापिशेषोबोध्यः॥इत्यममुनाप्र
कारेणसर्वतश्चतुर्दिशुपरिजनेवानरसमुद्घातेजल्यतिवदतिसतिसंध्यास्मृतिसंध्यावंदनंकुर्वन्तआचरन्तःश्रीरामस्यकुंभकस्यपूरकुंभक

रेचक्रइतिपारणदीनंनान्नापि॥

र-त-
२५

यद्वाकुंभकादिशब्दाः क्रियाविशेषविशिष्टवाच्यार्थकास्तथा चतन्नामकेपवनेवायावभेदे षष्ठीनचाभेदोनसंबंध इति प्राचां प्रवादा
कथंशेष षष्ठ्यवसर इति वाच्यं ॥ नसंबंध इत्यस्य सरूपयोगकोशित इत्यादिपूरितार्थेनात्यर्थादतएवावयवावयविभावेनान्वय प्र
तियोगिनोर्वैरूप्यसंमर्यितं भगवता महाभाष्यकृताराहोः शिर इत्यत्र ॥ सक्रमो यथोक्तरोतिरूपः कोपी षट्पिनसुण्णानविधितः ॥ एते
नचांचल्याभाव उक्तः ॥ हेकोत्समृद्राजनंमार्तिकं पात्रं संवीक्ष्य विचार पूर्वकं दृष्ट्वा दास्यं वै तस्य न विधेहि माकुरु गहान्मदीयादित्यादिर्न ग
च्छुमागाः किंत्वेतदखिलं सम्यतां न विचारणीयमिति भवंतं क्षणमित्यनुष्ठेय शौच्यं गमयति पाचेवेद्यद्यहं दासः किं करोस्मि निश्चितं चेह

नौका

दानवीरानुभावो यथा ॥ औदास्यं न विधेहि गच्छ न गृह्णात्संवीक्ष्य मृद्राजनं याचे किंतु भवंतमेतदखिलं कोत्सक्षणं सम्यतां
॥ दासश्च दहमस्मि चेह सुमती सर्वे वसा गृह्यतां स्वर्णं चेद्गुरुदक्षिणा धनपते गनीयसे प्राद्यते ॥ दयावीरानुभावो यथा ॥ ध्या
तस्तोमधरे जगद्रयकरे पाथो धरे वर्षति क्रोशद्वाकुलवत्सगोकुल दयादीनेक्षणः केशवः ॥ हस्तन्यस्तमही धरच्यति भयान्ने
वागुलीपल्लवैः सस्तवणु मुरीकरातिनतनाः सस्तहरत्यशुकं ॥ सुमतीरोचयेस्तर्हि सर्वे वसा गृह्यतां फललाभस्तवेवास्तुचेत्स

र्णोरोचयेस्तर्हि गुरुदक्षिणा धनपतेः कुबेरादानीयाहृत्यसंप्राद्यते मयेत्यर्थः ॥ दीयत इत्यनुक्त्वा यदेवं विविधसोष्टवनाभिधानतन्मयासं
पादितेयः र्थिनास्वाकृत्यमस्त्यवेत्यर्थमभिव्यज्यदुत्साहं प्रस्माति ॥ गाढाधकारसमूहधारकेतएवजगद्रयकरे पाथो धरे जलधरे व
र्षति सति क्रोशदिति ॥ हवारवकरव्याकुले भयभीते वत्सानां तदतिरिक्तगवाचके चित्तु क्रोशतोः तएव व्याकुलास्तथावगतावत्सायासा
तासागवामिति विक्रि शुकः क्रोडव्याकुलेतिका चित्तुः पाठो युक्ततरस्तत्र क्रोडभुजांतरे व्याकुलावत्सायासामिति गवां विशेषणस्योदीप

रामः
२५

नातिशयार्थत्वादित्यवधेयंकुलेसमुदायेदययाकृपयादीनं तत्वाभिञ्जनचतुरमीक्षणं चक्षुर्यस्य तादृशः केशवो हस्तेति ॥ करकलिन
स्य गोवर्धनगिरिः पतनशंकायां गलीषल्लवैरकांगलीभिः कृत्वास्त्रस्तगलितं वंशिकां नैवारीकरोति तनोः सकाशात्कस्तं च्युतमंशुकं
प्रावरणचनहरत्याहरतीत्यर्थः ॥ करचरणनेत्रमस्तकप्रधानानां सर्वाङ्गानामित्यर्थः ॥ शुक्लोष्ठतालुकंठैरोष्ठतालुकंठशोषेरिति भावः ॥ कृष्ण
स्य गावः विस्तीर्णं आयते भुजगस्य व्यालराक्षसस्य वक्रकृहरे मुखविलेव्यानेत्यादि ॥ व्याते भयप्रसारितैः न स्वव्यस्तृणानामवलीढमवलेहो
येन तादृशे ॥ व्यस्तस्त्रस्तेति पाठे व्यस्तानि खंडानि स्त्रस्तानि गलितानि येषां तादृशैस्त्वेरवलीढेयुक्तइत्यर्थः ॥ तादृशे वदने व्याकीर्णा व्याप्तः के

भयान्नकस्यानुभावाः ॥ तत्र भरतः ॥ करचरणनेत्रमस्तकसर्वाङ्गानां प्रकंपने श्रैव ॥ शुक्लोष्ठतालुकंठैर्भयानकोनित्यमभिनेयः
॥ रोमाञ्चवदनवैवर्ण्यस्वेदादय ऊहनीयाः ॥ यथा ॥ व्यात्तन्यस्तृणावलीढवदनव्याकीर्णफेनोच्चयकाकव्याकुलघोरघर्ष
रवंस्फारीभवल्लोचनं ॥ कंपप्रसवलदंघ्रिवामनतनुश्वासोभिर्नुन्नाधरं विस्तीर्णं भुजगस्य वक्रकृहरे कृष्णस्य गावः स्थिताः ॥ वी
भत्सस्यानुभावाः ॥ तत्र भरतः ॥ आनननेत्रविघूर्णनलोचननासापिधाने ॥ अभ्यक्तवाटपतनेर्बीभत्सः सम्यगभिनेयः ॥ सर्वा
गसंहारनिष्ठीवनादय ऊहनीयाः ॥ यथा ॥ कपेटहरेर्मुखकृहरे विवृते संवैश्य दिनकरं लक्ष्मीः ॥ नोच्चयः फेनसमुदायो पस्मिन्क

र्मणियथा भवति तथा ॥ काकितिकाकः स्वरविशेषस्तया व्याकुलोपुक्तो घोर उग्रो घर्षरो घर्षरानुकृतोरवः शब्दो यत्र स्फारी भवति स्तारं भजल्लो
चनं चक्षुर्यत्र कंपेन प्रसवलनं घ्रिश्चरणो यत्र वामनासंकुचं नीतनुर्षत्रश्वासपरंपराभिर्नुन्नः कंपमानोधरो बत्र तथा स्थिता इत्यर्थः ॥ अभ्यक्तवा
टपतनेस्तं मनस्वलनेरिति यावत् ॥ लक्ष्मीर्मायाविनः श्रीनृसिंहस्य विवृते व्याते विवृत इति पाठे भयंकर इत्यर्थः ॥ मुखकृहरे मुखरंध्रे दिनकरं

संवेष्टी एव तस्यै तस्य हिरण्यकशिपुः पर
लस्य मासस्य कवलोग्रासस्तदाशुसुख ॥

र. त.
२६

अंशुकैरिति बहुवचनेनावर्तनाभिप्रायेणैव बोधस्तः योष्यतेपि दधे आकादितवतीत्यर्थः ॥ परुषग्रहणोल्लासैर्दुःश्रायोद्वेः ॥ इदं
च हाहाकारविशेषणं ॥ स्पशग्रहणोल्लासैरिति पाठे तत्तुल्यस्कंधं ॥ तत्र स्पशो धरंगुलिस्पर्शं तजिह्वाग्रपीडनादिः ॥ ग्रहणं गलग्रह
णकरतालिकादि ॥ उल्लासः शिरोप्राणचुंबनादिरित्यथो बोध्यः ॥ स्वरभेदेरुदात्तादिभिः ॥ अर्जुनं दोरिति दीर्घबाहुबलविधंसितशत्रु
बलं वीक्ष्य नाकिनां स्वर्वासिनां नेत्रे जात्यभिप्रायेणैकवचनं निमेषाः पश्चात्कुंचनानि ॥ अद्यापीदानोमपि नेव जाग्रति नेवोद्वंति दृढं निर्निम

हतेत्यपललकवलभ्रात्यामुखमंशुकैः पिदधे ॥ अद्भुतस्यानुभावाः ॥ तत्र भरतः ॥ परुषग्रहणोल्लासैर्हाहाकारे असाधु
वादे ॥ वेपथुगद्वेदवचनेः स्वरभेदेरभिनयस्तस्या ॥ निर्निमेषप्रेक्षणरोमाचादय ऊहनीयाः ॥ यथा ॥ पांडुवं वीक्ष्य दौर्दंडस्व
डितारातिमंडलं ॥ अद्यापि नाकिनां नेत्रे निमेषानेव जाग्रति ॥ इत्यनुभावनिरूपणं नाम तृतीयस्तरंगः ॥ अथ सात्विकभावानि
रूप्यंते ॥ तत्र भरतः ॥ स्तभः स्वदोशरोमाचः स्वरभंगोथवेपथुः ॥ वैवर्ण्यमश्रुप्रलयइत्यष्टौ सात्विकामताः ॥ नन्वस्य सात्विकत्वं क
थं ॥ व्यभिचारित्वं न कुतः सकलरससाधारण्यादिति चेत् ॥

षप्रेक्षणाभ्यासादिति भावः ॥ ॥ इति श्री जड्युपनामक गंगारामविरचितायां नौ
कारव्यासोरसतरंगिणी व्याख्यायां तृतीयस्तरंगः ॥ श्रीः ॥ तथैव सात्विकभावनिरूपणं प्रतिजानीते ॥ केवलयोगस्यानतिप्रसक्तस्याभावाद्बुद्धेः श्रानिर्धार
णात्तानुद्दिशति ॥ शंकते ॥ सात्विकत्वं सात्विकपदव्यपदेश्यत्वं ॥ कथमिति ॥ सत्त्वजीवस्तदीयत्वं निबंधनस्तथाव्यपदेशइत्युक्तं ॥ व्यभिचारिणामपि
जोवाश्रितत्वादिति भावः ॥ प्रत्युत विशेषणाभितश्चारयंतिते व्यभिचारिण इति व्युत्पत्त्या कर्मभूतरसविशेषानुपन्यासात्सामान्यतोरसमात्रचारकत्वे
व्यभिचारिपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वमध्यवसीयते तच्च सात्विकभावे षपीतितत्रापि व्यभिचारित्वव्यपदेशः कुतो नेत्याह ॥ सत्त्वेन जीवमात्रेण युक्तादुःख

नौका
रहा
इति सुस
माना इति सुस
रहा
रामः
२६

स्वपरसाधारणदुःखभावनायामनुकूलत्वं तस्य दप्रवृत्तिनिमित्तं गम्यते तच्चानुकूलत्वमयमनुकूलोयंचप्रतिकूलइतिप्रतीतिसाक्षिकः
 स्वरूपसंबंधविशेषः सचेतेषामेवेतिव्यभिचारित्वेपितेषां एथगुक्तिरितिमतंदपयितुमुपन्यस्यति॥ सत्वंनामेति॥ सत्वपदप्रकृतिक
 ठकूप्रत्ययार्थसंबंधित्वेचेत्यर्थः॥ एतेननिरुक्तप्रकृतेरुक्तार्थलक्षणायां तात्पर्यग्राहकाभावेनानाश्वासापत्तिः॥ सत्वशब्दस्यप्राणिवा
 चकत्वादित्यग्रिमग्रंथविरोधापत्तिश्चेत्यपास्तं॥ सर्वसाधारणदुःखभावनायामनुकूलत्वस्यविवक्षितत्वंतत्कत्वगमकस्वावगतयेकैमु
 तिकन्यायेनसीयदुःखभावनायामनुकूलत्वंप्रतिपादयितुंपरकीयेति॥ जीवपर्यायसत्वपदप्रकृत्यास्वार्थव्यभिचारिणोदुःखस्यैवोपस्थि
 तेस्तत्समभिवाहृतप्रत्ययप्रतिपाद्येदुःखमेवघटयति॥ दुःखभावनायामिति॥ यथाश्रुतप्रत्ययार्थावर्तमानत्वंतच्चनिरुक्तप्रकृतिसमभिवा

अत्रकेचित्॥ सत्वंनामपरकीयदुःखभावनायामत्यंतानुकूलत्वंतेनधनाः सात्विकाइतिव्यभिचारित्वमनादृत्यसात्विकव्यपदे
 शइति॥ तन्न॥ निर्वेदस्मृतिधृतिप्रभृतीनामपिसात्विकव्यपदेशापत्तेः॥ नचपरदुःखभावनायामष्टावेवोत्पद्यंतइत्यनुकूलशब्दा
 र्थोत्तरवसात्विकत्वमेषामितिवाच्यं॥

हारादुक्तदुःखभावनाकालीनत्वरूपमप्यतिप्रसक्तमित्युक्तमेवातोत्यंतेति॥ आत्यंतिकत्वंचसर्वसिद्ध
 प्रतीतिसात्विकत्वमेवेतिनातिप्रसंगः॥ तेनतदात्मकेनसंबंधेन॥ धृताअधिष्ठिताः॥ इतीति॥ व्यत्यन्निविशेषमादत्तेतिशेषः॥ व्यभिचारित्वमिति॥ सा
 मान्यतयेतिशेषः॥ तथाचनिरुक्तविशेषमभिप्रेत्यसात्विकभावानां एथकरणेतेषामेवोत्पन्नतयाप्रथमंनिरूपणमुचितमितिभावः॥ तादृशनिर्वेदा
 दियोरुत्तस्तंभादिसाधारणस्वरूपसंबंधरूपानुकूलत्वेप्रमाणाभावएव॥ साक्षात्क्रियमाणत्वस्यगमकनायांनप्रयोजकत्वंकिंतविनाभावस्यसचाचज
 न्यत्वंवागमकत्वंवायथाश्रुतमन्येषामपीत्यभिप्रेत्येतन्मतंदूषयति॥ तथाचपरदुःखभावनायामत्यतिरूपमेवानुकूलत्वंवाच्यतच्चज्ञापमाननिर्वेदादिसा

अत्रमेवेतिभावः॥ अत्रमेवेतिभावः॥ अत्रमेवेतिभावः॥ अत्रमेवेतिभावः॥

इतिहेतौ॥अनुकूलशब्दार्थइतियथाश्रुतएवविवक्षितइतिशेषः॥अतएवनिर्वेदादीनांतत्रानुत्यत्तेरेवा॥अपिरनुकूलशब्दार्थत्वसमुच्चा
यकः॥एषामग्रानामेव॥वेमत्यंपरिहरति॥उत्पत्तिरितिशब्दो नवेत्यत्रहेतुः॥प्राणीजानातिप्राणीचेष्टइतिप्रतीत्योरविशेषणश
रीरावच्छिन्नात्मप्रतिपादकप्राणिपदपर्यायीभूतस्यापिसत्त्वशब्दस्यप्रकृतेशरीरमात्रपरत्वमेवतस्यधर्माइतिव्युत्पत्त्याशरीरधर्माःसात्विका
शब्देनमुख्ययार्थोच्यंतेतेह्यशवेवेतितत्कारणीभूतामानसाविकारास्तेनैवशब्देनगोण्यारथ्योच्यंतेनतुकार्याभूताःशरीरधर्मोएवात्र
सात्विकभावशब्देनविवक्षिताः॥नचेवमांतराबाह्याश्चेतिप्रागुक्तविभागोसंगतइतिवाच्यं॥बाह्याइत्यस्यबाह्याविकारजनकीभूताइत्य
थेकत्वात्॥अतएवविकारोमानसोभावइतिकोशःसंगच्छतइतिनकोपिदोषइतिप्राञ्चः॥तन्न॥त्वदभिमतमानसविकारकारणका
निर्वेदादेरपिपरदुःखभावनायामप्युत्पत्तिरिति॥अत्रेदंप्रतिभाति॥सत्त्वशब्दस्यप्राणिवाचकत्वादत्रसत्त्वंजीवशरीरंतस्यध
र्माःसात्विकाः॥इत्येवशरीराभावास्तभादयःसात्विकभावाइत्यभिधीयंते॥स्थापिनोव्यभिचारिणश्चेतिभावांतरतयानशरी
रधर्माइति॥
नांशरीराणामेवतथात्वोपपत्तौतादृशमानसविकारेमानाभावात्॥नचविनिगमनाविरहइतिवाच्यं॥शरीराणांतेषांप्रत्यक्ष
सिद्धतयोभयसंमतत्वात्॥अस्मन्मतेचतत्कारणंक्रुप्रएवमानसविकारो नतुकल्प्यइतितेषामेकमात्रसिद्धत्वात्तावतेवतेषांधूमादिसंभूता
शुप्रभृतिवेलक्षणमपिसर्वसंमतेसमायाति॥नचैवंविकारोमानसोभावइतिकोशासंगतिरितिवाच्यं॥तत्रमानसपदेनमनोधोनस्थितिक
त्वविवक्षणात्॥अधोनत्वेचसाक्षादांतराणांपरंपरयाचबाह्यानामविशिष्टमेवेत्यभिप्रायेणात्तरयति॥इत्यंवेति॥शरीरत्वेसतिस्थापिभावप्रकार
कारोपविशेषीभूतभावत्वंसात्विकभावसामान्यलक्षणमित्यर्थः॥इतिभावाइति॥इतिव्यपदेश्याभावाइत्यर्थः॥नशरीरधर्माइति॥तथाचसत्त्वेन

नौका
संभ्रंशयति॥
संभ्रंशयति॥
समः
२७

गतीति गतिसामान्यत्यर्थः ॥ सत्यंतप्रयोजनमाह ॥ सामान्यपदकृत्यमाह ॥ चेशानिरोधश्चेष्टामात्रनिरोधः ॥ नगतीति न गतिसामान्यत्यर्थः ॥ वस्तुतस्तु गतिनिरोधः पादप्रक्षेपनिरोधः ॥ चेशानिरोधः शरीरक्रियासामान्यनिरोधः ॥ न गतिनिरोधः न पादप्रक्षेपरूपशरीरक्रियाविशेषस्यैव निरोध इत्यर्थः ॥ अतएव सर्वथाः पदत्वएव प्रलयपदव्यवहारः सांप्रदायिकानामिति ॥ अस्य स्तंभस्य ॥ क्वचिदस्य तिस्थानेऽयेति पाठस्तत्रास्येति प्रकरणात्तमेवेति बोध्यमेव मग्रेपि ॥ रमणीयपक्ष्मसंबंधिनादृग्दृष्टिर्यस्यास्तया गोविंदं श्रीकृष्णं समुदीक्ष्य जातः स्तंभो हेमांतरितिसखीं प्रति सानुकं पोक्तिरप्रतार्यत्वप्रकटनायममेत्यर्थिकं श्रोणीकटिपश्चाद्भागः पीनतरतिशयेन पीनातनुर्मध्यादिरूपा कृशतरतिस्समाव

शरीरधर्मत्वे सति गतिनिरोधः स्तंभः ॥ न च निद्रापस्मारादावतिव्याप्तिः ॥ शरीरधर्मपदेन तेषां वारणात् ॥ प्रलयभावे तु चेशानिरोधो न गतिनिरोधः ॥ अस्य विभावाः ॥ हर्षरागभयदुःखविषादविस्मयक्रोधाः ॥ यथा ॥ श्रोणीपीनतरातनुः कृशतराभूमीधराडंबरावशोजस्य तटीकृतो निजकृटीमातर्मयागम्यतां ॥ इत्युद्गाव्यकदंबकुज निकटे विश्रम्य मंदस्मितं गोविंदं समुदीक्ष्य पक्ष्मलदृशा स्तंभस्तिरोधीयते ॥ वपुषिसलिलोद्गमः स्वदः ॥

सो जस्येत्येकवचनेन भेदग्रहप्रतिबंधकात्संश्लेषो ध्वन्यते तटी प्रावाररूपा भूमीधराडंबरोच्चेस्तरत्वेन पर्वतसादृश्यवतीनेनातिकृशमध्यस्थातिष्ठुलोभयभागस्य च शरीरस्योद्दहनानभिरूपता प्रतिपादिता तर्हि मया कृतः कृतोपायेन निजकृटी स्यापणशालागम्यतां प्राप्यतामित्युद्गाव्यबोधपित्वाकदंबकुज निकटे समुदितकदंबग्रहसमीपे विश्रम्य श्रोणीकृष्णवलीकनार्थसमसमुपविश्यापितिरोधीयते कारणंतरप्रभूतत्वबुद्धितत्रोत्पादयत्यागोपाय्यत इत्यर्थः ॥ स्वदं लक्षयति ॥ नारिकेलादावपिसलिलोद्गमाहपुष्पीति ॥ तत्रनेत्रभिन्नशरीरावयवपरं ॥ तेनाश्रुव्यदासः ॥ धर्मसंभूतस्वेदेसात्किञ्चन्यपदेशाभावाहपुःपदसमभिव्याहृतोदपसर्गो विकारस

भवाभिप्रायः ॥ एवमग्रेपि ॥

रुत-
२८

अस्य भावाभावसाधारणस्य सेदस्य विभावाः कारणानि ॥ एवमग्रेपि ॥ विपरीतरतिश्रान्तां नायिकां प्रति सखी प्राह ॥ कांते सुंदरि सेदविंदवस्तवकुचप्रांतेराजंते शोभते ॥ उदाहरण योजयितुं तत्रोच्यते ॥ हृष्यताः घटितघटनासंजाततोषेण मदनै न मनोभुवाकृतामौक्तिकवृष्टयद्वेवेत्यस्य निमग्नरस्यर्षः ॥ क्वचिसुस्तके मदनैवेत्येवकारघटितः पाठोदृश्यते स तु क्रजरेव ॥ तत्रैवं व्याख्येयं ॥ स्त्रीयानुरागंगोपायंतीं नायिकां प्रति नायकः साकृतमाह ॥ कांत इति ॥ हे कांतेः भिलाषवतिये सेदविंदवस्तवकुचप्रांतेराजंते वर्तेते त एत इत्यध्याहृत्य योज्यं ॥ मौक्तिकवृष्टयो मौक्तिकीकाराः एषद्रूपा ननु धरारूपास्तेन श्रमसंभूतेभ्यो वैषम्यमाविष्कृतं ॥ मदिति पंचम्यंतमस्मदोरूपं मत्तद्व्यर्थः ॥ हृष्यताविपुली भवताः नेनाभिलाषेण कातापदार्थे कदेशस्यापि तस्य तात्पर्या नुरोधात्परा मशौन विरुद्ध इति भावः ॥ कृताएवेत्यनेन तया पहुते

नोका

अस्य विभावाः ॥ मनस्तापहर्षलज्जाक्रोधभयश्रमपीडाधर्ममूर्च्छादयः ॥ यथा ॥ कांते तवकुचप्रांतेराजंते सेदविंदवः ॥ हृष्यतामदनैनेवकृतामौक्तिकवृष्टयः ॥ विकारसमुत्परोमोत्यानरोमांचः ॥ अस्य विभावाः ॥ शीतालिंगनहर्षभयक्रोधाः ॥

अभिलाषेस्वासाधारणकर्मणसौ प्रकृष्ट एवेति पुनराकृतमावेदितं ॥ रोमांचं लक्षयति ॥ शीतसंभूतरोमोत्याने सात्विकव्यपदेशाभावाद्दिकारेत्युक्तं ॥ नचैवं सात्विकभावविभावे शुशान्तपदानर्थक्यमिति वाच्यं ॥ विकारपदव्यावर्त्यसद्भावप्रदर्शनायैव तदुपादानादेवमग्रेपि ॥ नचैवंपदांतरप्रक्षेपेणाहत्यतहारणेकः पुरुषार्थ इति वाच्यं ॥ रसानुकूलत्वं तदननुकूलत्वरूपवैलक्षण्यप्रतिपत्तेरेव तत्त्वात् ॥ भावसामान्यलक्षणस्यैव तदर्थत्वमित्युमांशं किष्ठाः ॥ सामान्यलक्षणाक्रांतमेव हि विशेषलक्षणलक्ष्यं ॥ सात्विकभावानामेतदाक्रांतत्वं ह्यनुभावतयारसानुकूलत्वादेव ॥ नचशीतोत्परोमोत्यानस्थापिनः कार्ये तद्विलीनमेव तज्ज्ञापकत्वप्रत्याशयापीत्यन्यत्र विस्तरः ॥

रामः
२८

हे आलिसस्त्रिस्त्रितसुभगो हास्यमनोहरो नंदसुनुवंकुलेत्यादिवकुलनामकरशाणांकलिकात्मनः कोशाद्रांडारगहात्कोशलोत्प्रेक्षीप
 कलातिशयद्यौतनायालिश्रेणीषुकपाणत्वव्यज्यते॥सायंयंजनामूलध्वनेरुधा॥रुपाणत्वयोग्यश्रेणीरूपतापैरोषस्तेषामभिहितः॥
 भवत्येवहितुल्यापराधजनितशेषाणामेकवाक्यता॥नचासोपरस्यानुसरणविनापरस्यैकवाक्यतेतितया सर्वेषांपरानुसरणरूपश्रे
 णीनिवेद्यते॥तदृशतुल्यापराधतात्ययमेवहिमुकुलेतिपदमनर्थिप्रत्तमकरंदतामभिव्यनक्ति॥रोषेणनिर्गच्छंतोयमधुकरास्ते
 षांकूजितसेविन्यांकुंजभूमौलतामंडपेकपोलपालिंगडनटी॥अद्येतिलोकोत्पन्नकृतिः॥कथमनिर्वचनीयेनकारणेनपुलकयतिसंजा
 तपुलकां करोतीत्यर्थः॥स्वरभंगलस्यति॥स्वरस्वभाववैलक्षण्यंस्वलिताउकरणेष्यस्यतोभूतांतं॥तावन्मात्रंचकृत्यासंभूतेतत्रैवगतम

यथा॥बकुलमुकुलकोशरोषनिर्यन्मधुकरकूजितभाजिकुंजभूमौ॥पुलकयतिकपोलपालिमालिस्त्रितसुभगःकथमद्य
 नंदसुनुः॥गद्गदत्वप्रयोजकोभूतस्वरस्वभाववैलक्षण्यंस्वरभंगः॥अथविभावाः॥क्रोधमयहर्षमदाः॥यथा॥व्यक्तिःस्यात्स्वर
 भंगस्यकोषदुक्तिःक्रियेतचेत्॥इतिपत्युःपुरोराधामौनमाधायतिष्ठति॥

दभिन्नमतिप्रसक्तमेवेतिस्वभावेतिविकाराप्रभूतभेदस्फोरणाय॥तच्चवैलक्षण्यमुक्तरुत्याकार्यव्यावृत्तमनुभवसिद्धमेवविपश्चितामिति
 मधुपानसंभूतमदकृत्यासाधारणविभावितेस्वरवैवर्ण्यसामान्यमेवलक्ष्यमित्यभिप्रेत्येवविकारोद्भूतत्वमत्रपरिव्यक्तमित्यपिकेचित्॥वे
 दुक्तिःएषस्योत्तरंक्रियेताभिधीयेतर्हि कोपात्कोपवशात्कोपमनुमापयितुमिति यावत्॥स्वरभंगस्यवैवर्ण्यस्यव्यक्तिःप्रकाशःस्याद्देदि
 तिसामाभवत्वितिरुत्वाव्यक्तौसत्याहितेननाचाटुकारैर्बलात्कोपेपनीतेदासिण्याहृतःपुनरनेनसहसलापःप्रसज्येनैवेतिमत्वेतियावनेन

कोपाधिकं चोचितं॥

पत्यर्नायकधुरीणस्यश्रीरुसस्यपरोग्रैराधेतिराधोतिस्वाभिलषितमित्यर्थोराधापदशक्तिमूलानुरणनविषयोमौनंवाङ्मि. यमव्याजमा
 धायालंघ्यतिष्ठतात्यर्थः॥वेपथुलक्षयति॥शरीरस्यदशशरीररूपांस्यावयविकंपः॥सूचकस्यदादाविति॥अन्यथाभासहेतुपरप्रयोज्य
 स्वाक्षेपणापक्षेपणरूपावयविकर्मणीत्यर्थः॥नातिव्याप्तिरिति॥मनोविकारजन्यत्वप्रयुक्तभावत्वंचनतत्रेतिद्वारणमितिभावः॥चे
 शश्रयमात्रपरं चेष्टावदंत्यावयवपरमित्यर्थः॥शरीरावयवकंपेदासोद्गताधरस्यदादावितिभावः॥नातिव्याप्तिरिति॥तत्रविकारसंभूत
 त्वेपिशरीररूपावयविक्रियात्वाभावादितिभावः॥नचासाशरीरक्रियेवेतिवाच्यं॥क्रियायाव्याप्यवृत्तित्वेनशरीरक्रियायाःसर्ववयवाव

भावत्वेसतिशरीरस्यदोवेपथुः॥भावत्वेसतीतिविशेषणात्सूचकस्यदादौनातिव्याप्तिः॥शरीरपदं चेष्टाश्रयमात्रपरं॥
 तेनशरीरावयवकंपेनातिव्याप्तिः॥अस्यविभावाआलिंगनहर्षभोत्यादयः॥तथा॥कथयकथयमुरोजदामहेतोयेदुपतिरे
 षचिनोतुचंपकानि॥भवतिकरतलेयदस्यकंपःप्रियसखिमत्सृतिरेवमत्सपत्नी॥

भूतपलायनेतिव्याप्तिरितिवाच्यं॥पलायनस्यापिपादाद्यवयवक्रियारूपत्वात्॥युग्यक्रिययारथक्रियावदेकावयवक्रिययाऽन्यत्रावयवेषु
 क्रियाकलापाभ्युपगमात्॥वेपथुस्तुसर्वशरीरावकृदेनेवापलभ्यतइतिभवत्येवशरीरक्रियारूपद्वयाशयात्॥वस्तुतस्तु॥सूचकस्य
 दादौवाहस्फुरणादौ॥चेष्टाश्रयमात्रेति॥मात्रपदकृत्त्वार्थकं॥शरीरावयवकंपेदुपदशितार्थकमेव॥नातिव्याप्तिरिति॥प्रकृतलक्षण
 स्यादिः॥तस्यव्याप्तिपदार्थसंबन्धेन्ययः॥व्यापनंसंबन्धःसैवव्याप्तिरिति क्रांताप्रकृतेशरीरावयवकंपेनवर्ततइत्यतिव्याप्तिस्तथाचप्रकृत
 लक्षणसंबन्धःशरीरावयवकंपेनिरुक्तेनेत्युक्तिभंग्याव्याप्तिरेवपर्यवस्यति॥नाव्याप्तिरितिकाचित्कःपाठस्तत्रजुरेव॥हेप्रियसखिसुखदुःख

सदानिकटवर्तीयदुपतिश्रंपकानिचंपकपुष्याण्युरोजदामहेतोर्वक्षोजरामणीयकसाधनमालानिमित्तंकथंकेनप्रकारेणचिनेतु
संगृह्णातु॥कथयेत्यत्रवाक्यार्थस्यैवकर्मत्वंकथयेत्यनेनश्रीरुस्सेस्वविषयकानुरागवत्वप्रतिपादनपुरःसरंनिजस्मृतौसपत्नीका
र्थकारकत्वंदृढयतीकविनिबद्धवक्त्रोत्तदीयानुरागातिशयमभिधत्ते॥यद्यस्मात्कारणादस्यकरतलेकरतलस्यैवसंग्रहसाधनत
यातस्यैवैकल्यदर्शितं॥तेनसर्वशरीरकंपोनविरुद्धदिव्याख्याद्वयेप्युदाहरणसंगतिः॥कंपोभवतितत्तस्मात्कारणादहमेवजा
नेयन्मत्स्यतिरेवचंपकपुष्यात्मकसदृशावलोकनसभूताममस्मतिरेवनान्याकाचित्तथासतितथाप्रतिज्ञातथासंप्रवृत्तिश्चेत्येतद

विकारप्रभववर्णान्यथाभावोवैवर्ण्यं॥अस्यविभावाः॥मोहभयक्रोधशीततापश्रमाः॥यथाकुंकुटेकुर्वतिक्वाणमाननंश्लिष्ट
योस्तयोः॥दिवाकरकराक्रांतशशिकांतिमिवादधो॥विकारजनितमक्षिसलिलमश्रु॥अस्यविभावाः॥हर्षामबंधूमभ
यशोकजंभाशीतनिर्निमेषप्रेक्षणानि॥

रिवलमाकुलीभवेन्मत्स्यपत्नीमत्समीहिनविप्रकारिणीजातेत्यर्थः॥वैवर्ण्यलक्षयति॥ज्व
रातपादिरुतवैवर्ण्यव्यावर्तनायप्रभवांतं॥श्लिष्टयोरसभरानाकलितप्रभातवेलंसमालिंगनासक्तयोःकयोश्चिर्त्नापंसयोराननंकुंकुरेनाम्र
चूडेकाणप्रभातधनिकुर्वतिसति॥दिवाकरेति॥सूर्यकिरणपरिभूतचंद्रद्युतिमादधाविवेत्युत्पेक्षा॥उत्कंठापूर्त्यभावेनहीयमानोप्रस्कम
भूदितिभावः॥अश्रुलक्षयति॥धूमाद्युत्थाश्रुव्यावर्तनायजनितान्तं॥पद्मलेरमणीयपद्मयुक्तंआयतेविस्तीर्णंवाक्षिणीयस्यास्तस्यानायि
कायाअश्रुविंदुर्नवोदिसमश्रु॥अस्त्रोःसकाशाहससिनिपततितत्रोत्प्रेक्षते॥हेचित्तत्वमित्यध्याहार्यतथासत्येवमध्यमपुरुषस्यसाधु
त्वादित्येके॥नाध्याहार्यमित्यन्ये॥नचाध्याहारभावेमध्यमपुरुषस्यसाधुतानस्यादितिवाच्यं॥मध्यमपुरुषप्रयोगेहियुष्मदस्ति३.पस्याप्ये

शरीरधर्मत्वेसतीत्यर्थः॥चेष्टानिरोधश्चेष्टानुत्पत्तिप्रयोजकोयमेवचकरणायादवशब्देनशैथिल्यशब्देनचव्यपदिश्यते॥सस्यंतदलप्र
योजनमाह॥ननुचेष्टाक्रियामात्रमनःक्रियानिरोधसाधारण्येनार्थप्रत्यायकप्रलयपदसमभिव्याहारात्॥तथाचयत्किंचिच्चेष्टानिरो
धोतिप्रसक्तोयथाप्रागुक्तेवेपथूदाहरणेएववेपथोपुष्यावचयानुत्पत्तिप्रयोजकता॥एवंस्तंभेपीतिचेष्टासामान्यनिरोधोवाच्यस्तथा
वासंभवःप्रकृतोदाहरणएवमनःक्रियोत्पत्तेरुक्तत्वादित्याशंकावारयति॥साहचर्यकथनेनेतिवतीयातत्परुषःसाचतीयाविशेषणे॥

शरीरत्वेसतिचेष्टानिरोधःप्रलयः॥शरीरत्वेसतीतिविशेषणान्निद्रादौनातिव्याप्तिः॥स्तंभादयःशरीरधर्मस्तेषांसाहच
र्यकथनेनप्रलयोपिशरीरधर्मएवविवक्षितः॥तेनात्रचेष्टापदेनशरीरचेष्टैवाभिमता॥मनसस्तुकर्मभवतिननुचेष्टा॥अत
एवचेष्टाश्रयःशरीरमितिशास्त्रीयंलक्षणं॥अस्यविभावाशङ्कोक्त्यादयः॥यथा॥नोवक्त्रंनमितंधुतंनचशिरोव्यावर्तितंनो
वपुवोसौनश्यमाहतेनिगदितंनोवानिषेधाक्षरं॥शोणनापिविलोचनंविरचितंक्रोडाकलाकातरंचेतःकेवलमाननेम
धुरिपोर्जापारितंराधया॥

प्रलयोपिप्रकृतेप्रलयपदार्थोपि॥शरीरधर्मएवेत्येवकारेणमनःक्रियानिरोधकमनोधर्मव्यवच्छेदः॥
तेनशरीरधर्मविवक्षणेन॥शरीरचेष्टैवहिताहितप्राप्तिपरिहारार्थाक्रियैवअत्रैवकारोमनःक्रियाव्यवच्छिनत्ति॥तथाचतादृशक्रियात्वाव
च्छिन्ननिरोधो लक्षणेविवक्षितइतिनकोपिदोषइत्याह॥चेष्टापदप्रयोगेनिहतार्थत्वपरिहरन्नेवचेष्टापदार्थस्यतादृशशरीरमात्रधर्मत्वेस
मतिमाह॥अन्यथातिप्रसंगादितिभावः॥अत्रमानातिशयप्रगुणोक्तविप्रलंभाजितदुःसहज्वरदुःखखिन्नयाशठतानुसंधानसंभूत
रोषप्रकर्षग्रहिलयाप्यवितर्किततत्कालवृत्तदुर्घटसमागमसंजातोत्कंठाभरतरलातःकरणयागधयातन्मुखानवलोकनस्यहानुवर्तनेपि

रत-
३१

वक्रं मुखं नो नमितं न नस्त्राकृतं तथा च चक्रपरा मर्शे शिरश्च न धृतं निषेधाय न कं पितं आश्लेषे वपुः शरीरं नो व्यावर्तितं न विपरीतं किंचिद्वलि
तं श्लथं गलितं वा सो वस्त्रं स्वयं नाहृतं धृतं तेन परामर्शे निषेधाक्षरं नेति वा नो निगदितमुक्तं विलोचनमपिशोणमारक्तं न विरचितं भाक्त्यं भु
क्तमतः परं किं रोषेणेति मत्त्वा न कृतं किंतु क्रीडा कला सुक्रीडा विशेषविषये कातरं दीनं श्रेयांसि बह्विघ्ना नीतिन्यायाच्चेतो नः करणं केवल
मित्यवधारणे तेनोदाहरणसंगतिः ॥ मधुरिपोः श्रीरुसस्य परदुःखप्रहाणशीलस्येति पदधनिः ॥ आनने मुखे व्यापारितं प्रेरितमिति पुन
रप्यव्याख्यानं ॥ तथा सति गुणा भूतरोषवितर्ककरणं मुख्यकातर्यनिर्देशमात्रमित्यनुदाहरणताशंका कलुषितत्वाद्द्रोषकातर्ययो
रेकविषययोरेकदासंभावितयोर्वर्णने कविसंभाना धायकतया हयोर्मुख्यताया असंभवात् ॥ अन्यथा कविकुलशुण्णसरणिप्रच्य

जंभाचनवमः सात्विकभावइति प्रतिभाति ॥

वापत्तेः ॥ किंतु न वित्यादिनिषेधघटितवाक्यार्थषट्कं स्त्रीजातिस्वभावेन प्रसक्तप्रतियोगिसत्ताकं निरुक्तप्रलयात्मनेवोपपन्नं न रोषपरं ॥
वैवर्ण्यसात्विकभावरूपशोणताप्यनिवार्याषाष्टं वाक्यार्थप्रबाधमाना स्त्रीजातिस्वभावसुलभबलाकृष्टनिमित्तांतरसंभूतवैवर्ण्यमपि मि
य्याभूतरोषप्रभवतया श्रीरुससायनप्रदर्शितमिति रूपे विश्राम्यति ॥ जंभायाः सात्विकभावत्वं वक्तुं युक्तं ॥ तस्यारसानुकूलत्वाद्दिकाररूपत्वाच्च ॥
नचलज्जासंभूतांगसंकोचस्यापितथात्वापत्तिरिति वाच्यं ॥ लज्जाद्यव्यजकस्य तस्य रसानुगुणत्वात् ॥ प्रागुक्तविकारत्वस्यात्यंतवाधितत्वाच्च
॥ नच स्वतः सुंदरत्वं जंभाया अपि नास्तीति वाच्यं ॥ प्रामाणिकैस्तथात्वेनाभिधानात् ॥ वातप्रभूतजंभाया अतथात्वेपि विकारसंभूतायास्तस्यास्त
थात्वात् ॥ यथातवधूमाद्युत्थाश्रुणाः तथात्वेपि मनोविकारसंभूताश्रुणस्तथात्वमित्यभिप्रेत्याह ॥ वायुपरिपोषश्चेत्यर्थः ॥ नवमइति ॥

नोका

रामः
३१

नचतुल्ययुक्तानिःश्वासापिदशमः सात्विकभावोवक्तुमुचिनइतिवाच्यं॥सुखाविर्भूतवायुपरिपोषोजंभानासाविर्भूतवायुपरिपो
 षानिःश्वासः॥इत्यंचजंभालेनविभागनिःश्वासादशमःसात्विकभावोयुज्यतएव॥वायुपरिपोषत्वेनविभागेतुनवमएकएवाधिकोभेद
 इत्येतदाशयात्॥अतएवजंभानिःश्वाससाधारण्येननवमसात्विकभावत्वप्रापणायैवोभयचरितानौज्वल्यसमर्पकमालस्य॥
 भेदावाचिदशजंभलकुचतदेखेदःप्रकपोधरेपांडुर्गंडतटीवपुःपुलकितंलानंमनस्तिष्ठति॥आलस्यनयनश्रियश्चरणयोःस्तभःसमुज्ज
 भतेतकिंराजपथेनिजामधरणापालोयमानोकिंतइतिरसमंजयोजंभास्थानेभ्यवेचि॥अन्यथाजंभावक्रसरोरुहइत्येवप्रक्रमानुरोधा
 सप्रितुंयुक्तमित्युत्पश्यामः॥एवंस्थितेयद्यप्यनयैवप्रणाल्यास्वेदाश्रुणोरपिसलिलोद्गमत्वेनैकविभागत्वंकुशक्यतथापिगणनायाः

ऊर्जन्माननमुल्लसक्तुचयुगंस्वित्कपोलस्यलंकुंचत्वक्ष्मगलहुकूलमुदयन्नाभिभ्रमद्वूलतं॥बालाग्रांगुलिबद्धबाहुपरि
 धिन्यंचद्विरत्तत्रिकंनुद्यक्तुचकसधिदर्शितलसदोर्मूलमुज्जभतइत्यादौ॥पमिहामात्रनियंत्रितत्वादनुद्वायमेवतदित्यवधे
 य॥तत्रसंमतिमाह॥बालोज्जंभतइत्युत्तरगर्होपात्ताभ्यासाद्यंताभ्यापदाभ्यामन्वयोवशिष्टान्येकादशक्रियाविशेषणानि॥ऊर्जन्माननं॥ऊ
 र्जननःप्राणोयत्रतथाननंयत्रेतित्युत्पत्याधिकश्वाससंचारिवदनंयत्र॥ऊर्जवस्तुद्विज्ञाननमितिपठंति॥उल्लसक्तुचयुगं॥उत्तुञ्जैस्त
 रतापन्नलसत्प्रकाशमानंस्तनहयंयत्र॥स्वित्कपोलस्यलं॥धर्मजालयुक्तोगल्लदशोयत्र॥एतेनजंभायाःसंदसात्विकभावसामानाधि
 करण्यमुक्तंभवति॥कुंचत्वक्ष्म॥मिलनेत्रपत्रंयत्र॥गलहुकूलं॥खलनीवीबंधोयत्र॥उदयन्नाभि॥ऊर्ध्वगच्छतीनाभिर्यत्र॥भ्रमद्वूलतं॥
 मंतीभुग्नाभवंतीभूलतालताकाराभूयंत्र॥अग्रांगुलिबद्धबाहुपरिधि॥अंगुल्यग्रेर्बद्धोबाहोःपरिधिःपरिवेषोयत्र॥एतेनतदेहितस्यान

भस्यंचद्वलंभयते॥

र. त.
३२

स्यं च हिरत्तत्रिकं ॥ स्यं च दधोगच्छहिरत्तं भुग्नं त्रिकं एष्टवंशाधोभागो यत्र ॥ त्रुद्यत्कं च कसंधि ॥ त्रुद्यत्तज्यमानः कंचकस्य कंचुलिकायाः संधिः
संधानं यत्र ॥ दर्शितलसदोर्मूलं ॥ दर्शितकामुकलोचनातिथीकृतं लसत्त्वतः प्रकाशं दोर्मूलं कृष्णप्रदेशो यत्र कर्मणि यथा भवति तथेत्यर्थः ॥ इ
त्यादावित्यस्य सात्विकभावसामानाधिकरण्यदर्शनादित्यग्रेतनेनान्वयः ॥ तद्यथा ॥ सत्यं सति गृहे गृहे प्रणयिनो येषां भुजालिंगनव्यापारे
कूलदकुमोहनजलाजायंत एषां हृशः ॥ प्रेयान्कोप्यपरो यमत्र नियतं दृष्टे पियस्मिन्वपुः स्वेदोज्ज्वलणकंपसाधसमुखः प्राप्नोति कांचिद्
शामित्यत्र स्वेदोज्ज्वलणकं पेति स्वेदवैश्वरूपसात्विकभावे संपटितार्जुमानि दिष्टातेन तन्मध्यपतितस्तद्गृहणेन गृह्यते इति न्यायाच्च भा
याः सात्विकभावतारुद्रस्याभिमतेति भावः ॥ श्लोकार्थस्तु ते प्रणयिनः प्रेमपात्रभूताः प्रमासो गृहे गृहे प्रतिगृहं सति वर्तत इति सत्यं ॥ ते के ए

शृंगारतिलकादौ च सात्विकभावसामानाधिकरण्यदर्शनात् ॥ नन्वसौ सात्विकभावो वानुभावो वेति विनिगमनाविरह इति चेत्
॥ सत्यं ॥ अनुभावत्वेपि सात्विकभावत्वे बाधकारभावात् ॥ णीदृशो येषां ॥ भुजेत्यादि ॥ भुजाभ्यामालिंगनात्मनाव्यापारेणो कूलदकु

लीभूय निर्गच्छदकुं स्वभावसुंदरं पद्मगंधीति यावत् ॥ मोहनजलनिधुवनसंबंधो निष्यंदो यासां तास्तथाविधा जायंते यमुद्दिष्टः प्रेयान्को
प्यनिर्वचनीयलावण्योप्यपरोऽलौकिक एव संभाव्यते संभावनार्थकापि पदोपसंदोपसंदानात् ॥ यस्मिन्नत्र प्रेयसि दृष्टे सत्यत्रत्योपि र
वधारणे वपुः शरीरं स्वेदोज्ज्वलणं च कंपसाधसंभवात् ॥ अपतासंभावनासंभूतभयं चेति प्रभृतिभिः समुदायेः कांचिदनिर्वचनी
यां दृशामवस्थानियतमवश्यमेव प्राप्नोतीत्यवसेयः ॥ अनुभावेषु तर्भावशंकते ॥ भावलक्षणक्रांते नुभावत्वे भावत्वसंकीर्णमेव न विवि
क्तमितिसमाधत्ते ॥ ननु विरुद्धयोरेकत्र समावेशसंभवादन्यतरबाधावश्यकत्वे मुनिवचो गौरवाद्यथाशास्त्रमेव ज्याय इत्याशंकां विरोधपरि

नौका

हारेण परिहरति ॥
रामः
३२

तथासात्विकभावत्वानुभावत्वयोः संकीर्णतायाः ॥ भ्रांतः शंकते ॥ भ्रांतिमुद्घाटयति ॥ नविकासइति ॥ न प्राणिप्रयत्नसाध्याइत्यर्थः ॥ अंगाकृष्ट्यादिषु प्राणिप्रयत्नसाध्यत्वमन्वयव्यतिरेकाभ्यां दर्शयन् जंभायाः प्राणिप्रयत्नसाध्यत्वव्यतिरेकमाह ॥ एतच्छब्दार्थविरुद्धोति ॥ उदाहरति ॥ महेश्वरोमानंप्रियापराधचेष्टामापायकृत्वा ॥ रत्नस्यैकांतेतेन जंभाया उदीपितवियोगकालावच्छिन्नरतिरूपविकारसंभूतत्वमस्त्विति ॥ स्थिताया उपविष्टाया अचलात्मजाया हिमालयसुताया जंभामुखव्यादानफलिकां वा पुपुष्टिं संभाव्य निश्चित्य तत्स

पलकादौ तथा दृष्टत्वात् ॥ न चंगाकृष्टिनेत्रमर्दनादीनामपि भावत्वापत्तिः ॥ तेषां भावलक्षणाभावात् ॥ रसानुकूलो विकारो भावइति हितलक्षणं ॥ अंगाकृष्ट्याद्योहिनविकाराः किंतु शरीरचेष्टाः ॥ प्रत्यक्षसिद्धमेतत् ॥ अंगाकृष्टिरसिमर्दने च पुरुषैरिच्छया विधीयते परित्यज्यते च ॥ जंभा च विकारादेव भवति तच्चिरत्तो निवर्तते चेति ॥ यथा ॥ आधायमानं रत्नं स्थितायाः संभाव्य जंभामचलात्मजायाः ॥ चुटकृतिं स्मेरमुखामहेशः करंगुलीभिः कलयंचकार ॥ इति सात्विकभावनिरूपणनामचतुर्थस्तरंगः ॥ अथ व्यभिचारिभावानिरूप्यते ॥ तत्र भरतः ॥ निर्वदंस्तानि शंकारव्यास्तथासूयामदश्रमाः ॥ आलस्यं चैव दैन्यं च चिंतामोहः स्मृतिर्धृतिः ॥ १ ॥

बलिं गात्सु साध्वमाना पनोद प्रतिपत्तेः स्मेरमुखो हसन करंगुलीभिश्चुटकृतिं चुठदित्यनुकरणं यस्य तं शब्दं ॥ यद्वा चुटतः कृतिश्चेष्टा विशेषात्मिका तां कलयंचकार मानेनोद्गीयमतमित्युपहसति स्मेत्यर्थः ॥ इति श्रीजड्युपनामकगंगारामविरचितानौकारव्याख्यानसतरंगिणीव्याख्यायां चतुर्थस्तरंगः ॥ श्रीः ॥ तैथैव व्यभिचारिभावानिरूपणं प्रतिजानीते ॥ मानसत्वे सति स्वाभिभावप्रकारकारोपविशेषाभूतभावत्वरूपलक्षणलक्षणत्वमेषां पृथङ्गिरूपणबीजमतस्तथाविधानेव विभज्य दर्शयति ॥

र.त.
३३

अत्रत्रासश्चेववितर्कश्चव्यभिचारिणोव्यभिचारिपदवाच्याविज्ञेयादत्यन्वयः॥त्रयस्त्रिंशत्संख्याकाव्यभिचारिणोनास्नातुनास्मैवनलक्ष
णतःसमाख्याताःकथिताइत्यर्थः॥व्यभिचारिपदप्रवृत्तिनिमित्तस्वशारीरमानसविकारसाधारण्याद्द्वयोरपिलक्ष्यत्वंयुक्तमित्याशये
नतौलक्षयति॥इतस्ततःकाव्यनाद्यादिरूपेणानियतेनयेनकेनाप्युपायेनसहृदयहृदयंप्रविष्टाः॥रसेषुचव्यभिचारिणेषुसत्सु ॥ सं चा
रिणश्चव्यभिचारिणोभावास्तत्त्वमित्यर्थः॥तथाचस्थापिभावप्रकारकारणेषुविशेष्याभूतभावत्वमुभयसाधारणलक्षणमुक्तंभवति॥रसेषु
स्थापिभावेषुविषयेइतस्ततोनुभावाद्यात्मकेकार्येजनयितव्येसंचारित्वंसहकारित्वमित्यपिऋजवः॥व्यभिचारिपदप्रवृत्तिनिमित्त

व्रीडाचपलताहर्षभावेगोजडतातथा॥गर्वोविषादौत्सुक्यंनिद्रापस्मारएवच॥२॥सुप्तंविबोधोमर्षश्चाप्यवहित्यमथोग्र
ता॥मंतिव्योधिस्तथोन्मादस्तथामरणमेवच॥३॥त्रासश्चेववितर्कश्चव्यभिचारिणः॥त्रयस्त्रिंशत्संख्याकाव्यभिचारिणोना
स्नातुव्यभिचारिणः॥इतस्ततोरसेषुसंचारित्वं॥अनेकरसनिष्ठत्वं॥अनेकरसव्याप्यत्वेवाव्यभिचारित्वं॥नचरोमां चादा
वतिव्याप्तिः॥तेषामपिसंग्राह्यत्वात्॥तेचभावाःशारीराव्यभिचारिणएतेचांतराव्यभिचारिणइतीयांस्तविशेषः॥ स्योभयसाधार

ण्यएवद्वयोरलक्ष्यत्वंयुक्तमतस्तदेवदर्शयति॥अनेकरसेषुनिष्ठापोषकभावाख्यःसंबंधोयेषांतत्वमित्यर्थः॥पोष्यपोषकभावोनेवलानामे
षामिति वक्तुमन्यदेवतत्पदप्रवृत्तिनिमित्तंदर्शयति॥अनेकरसचर्वणाव्याप्यसामग्रीप्रविष्टत्वमित्यर्थः॥क्वचिद्भिभावादावतिप्रसंगवार
णायभावत्वमत्रापिबोध्यं॥आशयमविद्वान्शकते॥आशयमुद्घाटयति॥एतेषांलक्षणलक्ष्यतावकूटकेएवशारीरत्वमानसत्वविशेषणा
भ्याविभिन्नेशारीरभावानामानसभावानांचावांतरलक्षणलक्ष्यतावकूटकेबोध्येइतिवदति॥इयांस्त्विति॥इयान्यरमित्यर्थः॥शकते ॥

नौका

रामः
३३

निर्वेदादेरित्यादिनाक्रोधभयाभ्यामविशिष्टयोरमर्षत्रासयोः परिग्रहः ॥ स्यायित्वंसंतन्यमानभावविशेष्यकारोपप्रकारत्वं ॥ व्यभिचारि
 त्वं स्यापिभावोपविशेष्यभूतभावत्वं ॥ कथमिति ॥ हयोर्विरोधादित्याशयः ॥ अन्यादृशव्यभिचारिभावविशेष्यकारोपप्रकारत्वेपि स्यापि
 भावोत्तरप्रकारकारोपविशेष्यत्वस्यरत्यादौशृंगारस्यापिभावेकरुणव्यभिचारिभावात्तानिदृष्टत्वात्तयोर्विरोधइत्याशयेनोत्तरमिति ॥ अ
 मुमेवादिष्टनाट्यरसाधिककाव्यरसस्यायित्वलक्षणविशेषमभिसंधायामंगलप्रायस्याप्यस्यप्रथमतउद्देशमनुमनुतेस्मभरताचार्यस्तत्राग्रे
 विज्ञायते ॥ ननुतत्रस्त्रीपंसयोरन्योन्यालंबनः प्रेमाख्यश्चित्तरतिविशेषोरतिस्यापिभावः प्रत्राद्यालंबनस्तुव्यभिचारिभावइतिनविरोधइति
 चेदत्रापिनित्यानित्यवस्तुविचारजन्माविरागाख्यश्चित्तरतिविशेषोनिर्वेदस्यापिभावोस्तुग्रहकलहादिजन्यस्तुस्वावमाननन्माव्यभिचारी

ननुनिर्वेदादेः स्यायित्वं व्यभिचारित्वंचकथमिति चेन्न ॥ रसपर्यंतस्यायित्वमितस्ततो गामित्वं चेत्युपाधिभेदमादायोभयसंभ
 वात् ॥ स्वावमाननेनिर्वेदः ॥ भवितुमर्हत्येवेत्येवमपिनामनुष्यतुभवानित्यभिप्रेत्यनिर्वेदंलक्षयति ॥ इदमुपलक्षणं ॥ परमापराध

जन्यापरविनाशहेतुश्चित्तविकारः क्रोधस्यापिभावः सुद्रापराधजन्मापरुषोक्त्यनुत्वादिहेतुरसावमर्षव्यभिचारिभावस्तथोक्तदानुक्त
 दौमानसोविकारोपथायथंभयत्रासशब्दाभ्यांस्यापिभावेव्यभिचारिभावावभ्युपगतावितिबोध्यं ॥ यत्नोत्पातिकौतर्विकारस्त्रासः स्वाप
 राधोद्भवस्तसोभयमितिभेदमाहुस्तन्न ॥ तत्रासति ॥ ग्रीवाभंगाभिरामंमुहुरनुपततिस्यदनेदत्तदृष्टिः पृश्नाहंनप्रविष्टः शरपतनभया
 दयसापूर्वकायं ॥ दर्भैर्धीवलीदेः अमविरुतमुखभंशिभिः कीर्णवर्त्मापश्योदग्रप्लुतत्वादिपतिबहुतरस्तोकमुष्णीप्रयाति ॥ इत्यादेर्वृत्ति
 रूदेभिमतायाभयानकोदाहरणतायाअसंगत्यापत्तेः ॥ श्लोकस्तुग्रीवायाभगेनप्रत्येचनेनाभिरामंयथास्यात्तथाऽनुपततिस्यदनेमुहुरेत्तद

र.त.
३४

ष्टिः शरपतनभयाद्रयसाविपुलेनपश्चाद्देनपूर्वकायंप्रविष्टः अमविरतमुखभंशिभिरद्वावलीद्वैर्दभैः कीर्णवर्त्मायंमृगउदगुपुत
त्वादत्यंतोद्गानाद्द्वियेतिबहुतरं यथातथोर्व्यास्तोकंचयथातथा प्रयातियत्तस्यश्येतिमृगयाविहारिणोदुष्यतस्यसूतंप्रत्युक्तिता
त्यर्थकः॥तथासत्येवाकटधावनक्रियायादर्शनक्रियाकर्मत्वमप्युपपद्यते॥नचक्रियाविशेष्यकबोधांगीकारेणाध्याहारविनैवेक
वाक्यतयापितदुपपत्तिरितिवाच्यं॥प्रकृत्यर्थपेक्षयाप्रत्ययार्थस्येवप्राधान्यस्यबहुशोदृष्टत्वात्॥क्रियाप्राधान्यप्रतिपादकभूवादि
सूत्रस्यभाष्यस्यचकाचित्कानुभवसिद्धक्रियाप्रधानबोधतात्यर्थकत्वात्॥यद्गवान्याणिनिः प्रधानप्रत्ययवचनमशिष्यमर्थस्यान्यप्र
माणत्वादितिवचनमात्रंप्रत्याचस्ये॥कथमन्यथायोयःशूद्रस्यपचतिद्विजोन्नंसोतिनिंदितइत्यादौक्रियायाविधित्स्मितनिंदितत्ववि

संसारेहेयताबुद्धिर्वा ॥

धानंक्रियाप्राधान्यनियमवादिभिःसमर्थनोयं॥निंदितइत्यस्यक्रियाविशेषणत्वेकर्मत्वापत्तिः॥निंदिताभिन्नद्विजकर्तृकाशूद्रान्नपचि
क्रियेतिबोधांगीकारेविधित्स्मितविधानानुपपत्तिः॥निंदितत्वस्यविशेष्यान्वयिनान्वयित्वस्वीकारेपुनरेकवाक्यताभंगदृष्यताबोज
विध्यंतरसमादरेबहुशोदृष्टप्रत्ययार्थप्राधान्योपेक्षानिर्वोजा॥निंदितमितिक्रियाविशेषणपादातराध्याहारेचप्रस्थितमितोप्येकवाक्य
तयेतिशूद्रात्मपेक्षाद्विजोनिंदितइतिप्रथमांतविशेष्यकएवतत्रबोधोभ्यपेयइतिनतद्राष्यनियमपरमपितुन्यायमूलमित्याक्षपादा
नापेयाः॥विशेष्यवगत्येनिर्वेदस्यापिभावमप्यत्रैवलक्षयति॥नन्वेवमपिव्यभिचारिण्यारतेरणनान्वनतापत्तिरन्वथापत्रादिविष
पकरतिस्थापिभावकवात्सल्यास्यरसांतरंप्रत्यास्यात्तुमशक्यमेवशांतरसवदितिचेन्न॥रतिस्थापिभावगणनयेवतद्रणनान्वेदव्यभि

नौका
गणनयात्स्यपिभावगणनत्वत्
रिगणनयात्स्यपिभावगणनत्वत्
रामः
३४

रतेरन्ननिर्वेदस्तत्रगणनापिकर्तुं शक्यतइतितथैवकिंनकृतमितिनियोगस्यमहर्षिप्रतिल्वनितरंगं कर्तुं मनुचितत्वात्॥अशोकवनि
 कान्यायादेवान्यप्रत्यपि॥विभावानुभावावेवात्रव्यजकोनत्वेकस्मिन्व्यभिचारिणिध्वन्यमानेव्यभिचार्येतरव्यजकतयापेक्ष्यतेतस्येव
 प्राधान्यापत्तेरतस्तावेवदर्शयति॥अनुभावइत्यत्रापितत्रेत्यनुषज्यते॥तत्रेतिषष्ठ्यर्थेसप्तमीप्रकृतस्यनिर्वेदारव्यव्यभिचारिभावस्य
 स्वर्थः॥एवमग्रेपि॥तत्त्वज्ञानं गृहकलहादि॥तदुक्तं॥तत्त्वज्ञानापदोर्ष्यादेनिर्वेदःस्वावमाननमिति॥नहिमुख्यतत्त्वज्ञानंस्वावमानन
 हेतुः॥निर्वेदस्यापिभावविभावंतुशांतरसकशावसरेग्रथकृदेववस्यति॥स्थायिनोपिव्यभिचारितयातत्रैवमुख्यतत्त्वज्ञानपदार्थो
 विभावइतितुसर्वानुमतःपंथाः॥इदमत्रातिरहस्यमनुसंधेयं॥कस्मिंश्चिद्व्यभिचारिभावेप्रकरणवशात्स्वायसर्वेसामग्रीव्यंग्यतयाप्राधा

तत्रविभावास्तत्त्वज्ञानापदोर्ष्यादयोनुभावाःस्वेदप्रकाशाश्रुपानादयः॥यथा॥सोणीपर्यटनंअमायविहितंवादायविद्यार्जि
 तामानध्वसनहेतवपरिचिनास्तनेधराधोश्चराः॥

न्यंगतेसतिनांतरीयकत्वादयदीयस्वल्पसामग्रीव्यंग्यत्वेनतनिमानमावह
 तोन्यस्यव्यभिचारिभावस्यप्रधानीभूतव्यभिचारिभावगुणीभावोपिननिषेध्यः॥यथागवीदावमर्षस्यामर्षोदावागर्वस्य॥नचैवंसतितादृश
 भावकाव्यस्यगुणीभूतव्यंग्यत्वापत्तिरिनिवाच्यं॥गुणीभूतंभावांतरांगीभूतंव्यंग्यंएथगुणात्तविभावानुभावव्यक्तचर्वणाविषयाभूतेयत्रेत्यर्थ
 त॥नोनरीयकस्यविभावानुभावानुनएथगुणावितिनगुणीभूतव्यंग्यत्वविभावोप्यस्यनिमित्तकारणमात्रेनतुरसस्येवसर्वथैवालंबनोरी
 पनेएत्रापेक्षिते॥यदितुक्वचित्तेअपिसंभवतस्तर्हितत्रापिनकस्यापिविद्वेषइति॥कृजानेनमोहमूलकभ्रमशालिनामयासोणीपर्यटनंनाना
 देशसंचारःअमायसिध्यतोप्यभिलापितार्थेस्वासनापरिपूरकत्वाभावात्तस्यायावर्धिसुत्वादित्याशयः॥विहितं कृतं विद्यातर्कं तत्रादिवा

रापकशयेअजितारहमभस्तातेवास्तिनामपा
 अतथापरोपकारभावादितिनिर्गवंः॥

र. न.
३५

तेतेहंकारतिरस्कृतनिखिलप्रपंचाधराधीश्वराः पृथ्वीपरिवृढामानध्वंसनहेतवेः पमाना यपरिचिताअनुसृतागुणग्राहकासंगतेरिति
भावः ॥ सरोजसुंदरदृशापद्यमनोहराक्षीणामास्यमुखदृष्टयः साभिलाषवीक्षणानिविश्लेषायवियोगोद्भूतदुःखानुभूत्यैकताः प्रेरिताः
सदासंभोगोक्तंठायाएवानुत्तेरितिभावः ॥ परंतुप्रयागनगरेनारायणोनाराधिनापूजातितत्तत्कर्मणांक्रियतः कुटुंबनायकस्याक्तिरि
यं ॥ अत्रापदादिविभावितश्चिंताद्यनुभावितोनिर्वेदश्रवणाविश्रामधाम ॥ तथाचेदंभावकाव्यमितिगीयते ॥ रसकाव्येभावप्रतीतावपिस्था
पिभावएवचवेणाविश्रामधाम ॥ भावानांतत्रस्वासाधारणरूपेणाभानादितिस्मतेव्यं ॥ यत्रचस्वासाधारणरूपेणापिभावोत्काराद्यंगत
याभासनेनत्राप्यसौनभावपदव्यवहार्यः ॥ किंतुतदलंकारकाव्यमेव ॥ यथाममा ॥ यातुप्राथमिकोनिजांतृणकुटींगंताध्वगंदंडवच्चैतस्त्वस्य

नोका

विश्लेषायसरोजसुंदरदृशामास्यकृतादृष्टयः कुजानेनमयाप्रयागनगरेनाराधिनारायणः ॥

रिपालितांदिशमिमांसीनांशुवद्धावति ॥ श्रीमच्छासनसेविभिः कतिपयैः सूत्रैर्विवर्णैरपिस्वीयैर्यत्रितमध्वगैरिदमिवस्वास्थ्यं तदा
लंबतामित्यत्रपूर्णापमामुख्याप्रभुविषयकरतिभावो गुणः ॥ यथावाममैव ॥ योभिन्नदिक्कउभयोस्तर्यवरोहोमुनाचयातुलना ॥ स्वकुटु
बदेवयोगाज्जातितत्काकतालीयमित्यादौकाकागमनसदृशविशिष्टतालपतनसदृशंसमासार्थस्तदुत्तरकूप्रत्ययस्यसदृशोर्थस्तत्रैवत
दधिकारमुत्सन्नस्यप्रत्ययार्थेकदेशेसादृश्यप्रतियोगितयाप्रकृत्यर्थान्वयस्ययोग्यतासंपत्तयेकाककृततालफलतुलनायांप्रकृतेर्लक्षणाप्र
कृतिशक्यार्थस्यकूप्रत्ययार्थेसदृशप्रयोज्यतमान्वयदतिस्थितेकालिकसामानाधिकरण्यसंबंधेनकाकागमनसदृशेककर्तृकतर्यवरोह
विशिष्टतालपतनसदृशापरकर्तृकतर्यवरोहप्रयोज्याकाककृततालफलतुलनाप्रतियोगिकसादृश्यवतीतयोस्तुलनेतिशाब्दबोधात्काका

रामः
३५

गमनस्य तालपतनस्य च काकरुत तालफलतुलनायाश्चोपमानस्यानुपादानाल्लुप्तोपमा मुस्या ॥ क्वचित्काकरुत तालफलोपभोगे क्वचि
 च तालफलकृतकाकवधेलक्षणे तत्रोपमेयविशेषसमभिव्याहारस्तात्पर्यग्राहको भवति प्रकृत इव ॥ स्वकटुं वदेव योगादित्युक्तविम
 नस्कृतानुभावितोगम्यजीवनसंशयविभावितोपिविषादोल्लुप्तोपमायालीनः ॥ ग्लानिलक्षयति ॥ निर्बलता धातुपाटवाभावः ॥ तस्माम
 नो धर्मत्वाभावादाह ॥ व्याध्यादिप्रभूतवैवर्ण्यादिकृतदुःखविशेषो वेत्यर्थः ॥ नचैवं निर्बलतोक्तिरसंबद्धप्रलापः स्यादिति वाच्यं ॥ बलहा
 निसामानाधिकरण्यप्रत्यायनेन बलसमानाधिकरणश्रमपार्थक्यसमर्थनार्थत्वात् ॥ हेरो श्रीकृष्णप्रातरुषसितल्पपर्यंकमयास्यत्यक्ता

ग्लानिर्निर्बलता ॥ निःसहता वा ॥ तत्र विभावाः ॥ रत्यायासत्तदु सुधादयोनुभावावैवर्ण्यशैथिल्यदृग्भ्रमणादयः ॥ यथा ॥ व्या
 हर्तुं पुनरीक्षणायनगिरः कंठाहृहिर्निःसृताः शेषाश्च विधिविधातुमपि वानैवोन्नतादोर्लता ॥ प्रातस्तल्पमयास्य गच्छ
 ति हेरो चंडांशु चंडातपक्रिष्टश्चिष्टकुरंगभंगुररुचस्तस्यास्थितादृष्टयः ॥ उक्तकौटिकानिष्टप्रतिबंधानमिष्टहानिवि
 चारोवाशंका ॥ तत्र दुर्नयपरक्रोयादयो विभावा अनुभावाः कं पक्रिया प्रकृतादनादयः ॥ गच्छतियातिसतितस्याराधायागिरः पुनरी

क्षणाय पुनर्देशनं वितरीतं व्याहर्तुं प्रार्थयितुं कंठाहृहिर्निःसृतास्तथा तस्यादोर्लतापिशेषाश्च विधिसंभोगां गफारितोषिकालिंगनं विधातुं
 कर्तुं नैवोन्नताजातेति शेषः ॥ किंतु तस्यादृष्टयश्चंडांश्चित् चंडांशोः सूयं स्य चंडे नोग्रेणातपेनोत्सन्नक्रिष्टस्याभिभूतस्यश्चिष्टः संबद्धः कुरंगो
 हरिणो यन्नतादृशस्य चंद्रस्येव भंगुरभंगशीलारुचः कान्तयोयासांतथाभूताः स्थिता आसन्नित्यर्थः ॥ अत्र रत्यायासविभावितावैवर्ण्याद्यनुभावि
 ता ग्लानिश्च वैष्णविश्रामधामाशं कालक्षयति ॥ दृष्टहानेरप्यनिष्टांतर्गतत्वादत्र वाकारः संगृहीतविवेकायैवोपन्यस्तइति बोध्यं ॥ अतएव विभा

वानभावोपयथायोगेदंशयति ॥

स्त-
३६

वामनयनेतेभूयोनुभूतागुरुजनाः श्वशुरादयश्चित्तविलोचनाश्रितं परकीयांतः करणं विलोचयंति जानंति तादृशस्य इति पराशयवेदि
न इति यावत् ॥ सहकार्येतरमप्यहमहमिका न्यायादवतरतीत्याह खला इति पिशुना इत्यर्थः जिह्वाग्रदोषाः जिह्वाग्रदोषः परकीय इत्य
र्थे येषां तादृशाः परकीयदोषो ह्यटनरसिका इति यावत् ॥ पौराजानपदाः ॥ क्रूर इति ॥ मर्मसृग्णो वचः प्रपंचो वाग्विभवस्तेन यशः ख्यातिर्ये
षां तादृशाः परकीयनिंदायसनिन इति यावत् ॥ नन्वंतः साक्षिभूतयाश्च आसर्वैतवानिष्टं परिहर्तव्यमित्याशंक्त्वाह ॥ श्वश्रूश्चेति ॥ चस्त्वर्थः ॥
चसुः श्रवाश्चुतमात्रार्थग्राहिणी ॥ तथाचपरप्रेरितप्रज्ञस्य क्षणक्षणसंस्कारस्य परोपन्यस्तसाधकबाधकमानापादितवितथभावकाध्यस
यथा ॥ एनेचित्तविलोचनागुरुजनाजिह्वाग्रदोषाः खलाः पौराः क्रूरवचः प्रपंचयशसः श्वश्रूश्चसुः श्रवाः ॥ किंस्यादित्यमन
र्थबीजमसकृत्तं विन्यवशोरुहिस्फूर्जं किंशुकदामवामनयनानिः श्वस्यविन्यस्यति ॥ परोत्कर्षीसहिष्णुता ॥ परानिष्टचिकीर्षी
वाससा ॥ तत्रविभावामन्यदोर्जन्यादयः ॥ अनुभावाः कोपचेष्टादोषोद्भावनादयः ॥ कस्यदुःप्रतार्यतैवेत्याशयः ॥ यद्वाचसुः श्रवाव
धिरा ॥ तथाचदृष्टान्यशाशंकमानसौप्रतारणायाअविषयइतिभावः ॥ इत्यमेवंसति किंस्यात्कोनर्थ आपतेदितिरुवंरूपमसकृत्कारंवारम
नर्थबीजमुत्कटानिष्टासाधारणोपायं विचिन्त्यात्वावशोरुहिस्तनेस्फूर्जं किंशुकदामभासुरपलाशकुसुमाभरणानिः श्वस्यश्वासमुन्मु
च्यविन्यस्यति नखसतगोपनायस्थापयतीत्यर्थः ॥ अत्रस्वीयदुर्नयपरक्रौर्यादिविभावितक्रियाप्रकृत्ताननुभावितशांकाचर्वणाविश्रा
मधाम ॥ असूयांलक्षयति ॥ एतेनपरोत्कर्षीसहिष्णुत्वपदव्यवहार्यत्वंलक्षणमुक्तंभवतितच्चव्यवहार्यतावच्छेदकाग्रहेदुर्ग्रहमितिल
क्षणंतरमाह ॥ भवानीतुषारभानोः हिमरश्मेः काप्यनिर्वचनीयप्रभावाकलाकलेवकलायथाकलासर्वस्यायतीकरोतितथासावपिश

नौका
३६
रुतयोरुत्तरवतीतिकलापदार्थः ॥
रामः
३६

मयापि प्रेमभरेणाद्वीगाकृतया पीत्यपिशब्दव्यापारः॥ अलभ्यवासेऽलभ्योदुःप्रापोवासः स्थितिर्यत्र तथाभूते हरशिरसि निवसति नि
रवार्यतिष्ठतीति विधुंतुदस्य चंद्रस्य षोडशकला पूर्णस्यापीत्यर्थे शक्त्या व्यथोपादनसमर्थस्य राहोर्मूर्तिचित्रे प्रतिभवनं भवने भवने प्र
तिभूधरं भूधरे भूधरे लिखति वर्णिकाभोरचयतीत्यर्थः॥ अत्र चंद्रकलाया हरशिरोधिप्रयणप्रभवचंद्रकलाविषयकमन्युविभाक्ति
चंद्रकलाग्राससमर्थराहप्रतिमायाः सर्वत्र लेखनरूपकोपचेष्टानुभाविता चंद्रकलाविषयस्य चर्वणाविश्रामधाम॥ मदं लक्षयति॥
उत्कर्षाख्यजातिविशेषपरिचयाय तद्वंजकमाह॥ सुखानुभवइत्यस्य सुखानुभवनिपतइत्यर्थोत्कर्षाजातिविशेषइत्यग्रिमग्रंथ

यथा॥ हरशिरसि मयाप्यलभ्यवासे निवसति कापिकलातुषारभानोः॥ इतिलिखति विधुंतुदस्य मूर्तिप्रतिभवनं प्रतिभू
धरं भवोनी॥ ह्योत्कर्षो मदः॥ दुःस्वासंभिन्नसुखानुभवउत्कर्षः॥ तत्र विभावः पानमनुभावउत्तमानानिद्रामध्यमानां ह
सितमधमानां रोदनं॥ इन्द्रियमोहरूपात्रनिद्रा॥ तस्यादिन्द्रियसंमोहेन यनघूर्णनसाम्येन निद्रेवनिद्रा॥ नचहर्षव्यभिचारि
भावेति व्याप्तिः॥

विरोधो न वा तत्तसाक्षात्कारेति व्याप्तिः॥ अयं च मदस्त्रिविधः॥ तरुणमध्यमाधमभेदात्॥ अज्यक्तासंगतवाक्यैः सु
कुमारस्वल्पद्रव्याद्योभिनीयते सप्रथमः॥ भुजाक्षेपातिस्वलितघूर्णितादिभिर्योभिनीयते सहितीयः॥ गतिभंगस्मृतिनाशहिकापधरा
दिभिर्योभिनीयते सतृतीयइति बोध्यं॥ अत्र पुरुषप्रकृतिभेदादनुभावो विलक्षणएवेति विशेषं दर्शयति॥ मुख्यनिद्रापदार्थस्यानुभववा
धितत्वाद्गोणार्थपरत्वागोणमेव निद्रापदमिति दर्शयति॥ पदगोणत्वजीवातुमुख्यार्थसादृश्यविवक्षितार्थनिष्ठं दर्शयति॥ उत्कर्षपदप्रयो
जनवक्तुमुपक्रमते॥ नतु तत्रेति॥ ह्योत्कर्षव्यभिचारिभावइत्यर्थः॥ उत्कर्षाजातिविशेषः॥ उत्कर्षपदव्यवहार्यो जातिविशेषः॥

र.त.
३७

एकस्यैव व्यभिचारिभावस्यावांतरोपाधिरूपोक्तर्षापकर्षभेदेन द्वे विध्यमेव किं न स्यादत आह ॥ तत्र लक्षिते मद्व्यभिचारिभावे ॥ मोह इति
॥ मोहपदव्यवहार इत्यर्थः ॥ यदाहरभियुक्ताः ॥ संमोहानंदसंदोहोमदोमद्योपभोगतु इति ॥ अत्र मदलक्षणातिव्याप्तिशंकाविषये हर्षव्य
भिचारिभावे ॥ प्रसाद इति ॥ प्रसादपदव्यवहार इत्यर्थः ॥ तच्चोक्तमभियुक्तेः ॥ देवभते गुरुस्वामिप्रसादः प्रियसंगमः ॥ मनोरथाप्तिरप्राप्य
मनोहरधनागमः ॥ समुत्पत्तिश्च पुत्रादेर्विभावो यत्र जायते ॥ नेत्रवक्त्रप्रसादश्च प्रियोक्तिः पुलकोद्गमः ॥ अश्रुसेदादयश्चानुभावाहर्षतमा
दिशेदिति ॥ नन्वत्र प्रसादारव्योनुभावः प्रदर्शितो न तु हर्षश्च प्रसादपदेन व्यवहृत इति कथमुपष्टभकमेतदिति चेत् ॥ वक्त्रप्रसादपदा

तत्र हर्षमात्रसत्त्वान्तु तत्रोक्तर्षो जातिविशेषः ॥ किंच तत्र मनसो मोहोत्र च मनसः प्रसाद इति स्वरूपभेदात् ॥ तत्र निद्रारो
दनादयोत्र च पुलकाद्योनुभावा इत्यनुभावभेदाच्च ॥ ननु तिष्ठतिष्ठक्षणं मूढमधुयावत्सिवास्मृहमित्यादौ वाररसेपि मदी
दृष्टोस्ति तत्र निद्रारोदने वा कथमनुभावो न हि यो धः संपत्तिनिद्रातिरोदिति चेत् ॥ सत्यं रसभेदेनानुभावभेदः शृंगारेतेन
भावाः वीरेन यनारुण्य च मत्कारादयः ॥

यस्तेजो विशेषेनेत्रप्रसादपदार्थश्च स्वस्य ताविशेषस्तस्य प्रसादरूपांतरविकारप्रभृत
त्वरूपोपाधिकृत एव प्रसादपदव्यवहारो नान्यथा तथा सत्यननुगमापत्तेरित्यनुजानीहि ॥ इति ॥ एवं रूपकार्यवैचित्र्यात् ॥ स्वरूपभेदा
त् ॥ उक्तर्षापकर्षत्वदुक्तमादायैव पार्थक्या गीकारादिति भावः ॥ रसैक्येप्यनुभावभेदो हर्षमदयोः पृथग्व्यभिचारिभावत्वगमयतीत्याह
॥ ननु पानादिप्रभववाररसपरिपोषकमदानुभावत्वा संभवात्कथं निद्रारोदनादेर्मदानुभावत्वमित्याशंकते ॥ एकस्यैव व्यभिचारिभावस्य रस
भेदनियतानुभावभेदसंभवान्ननिद्रानुभावकमदानुभावकमदस्य विभिन्नव्यभिचारिभावत्वावक्तुं युक्तेति समाधत्ते ॥ रसभेदेप्य

नोका
ननुगतानुभावोमदरूपमवस्थापयसीहा
ह
रसः
३७

न्यूनतां एव गुदाहरणश्रमं च परिहर्तुं सामान्यतो नु भावं गम्य मनुसृत्य सामान्याभूतं विभावं व्यंजकमुपादायेव द्विविधमपि मंदं स्वाभिधा
नसौ एवमावेदयन्नुदाजहार ॥ असानस्मत्सजातीयारसनास्यमेव मधुरस्यति स्वदतेस्माकं जनुर्जन्वानर्थकमिष्टानवाप्येति हेतो
स्तत्र मधुनिसमस्तमिद्रियं प्रतिबिंबस्यमिषेणमज्जतीति गम्यात्ये साद्वादेरभावात् ॥ पानसमकालसंजातमदेनजातान्नयनघूर्ण
नात्यानस्यचिरमनुचृत्यादीर्षकालं सर्वेन्द्रियाणामभिमुख्यजातमिति मज्जतीत्येतदाशयः ॥ अत्र पानविभावितोगम्यासिघूर्णानु
भावितो मदश्चर्वणाविश्रामधाम ॥ बलविरोधिन्याग्लानेः सकाशाद्बलाविरोधित्वप्रतिपादनेनास्यभेददर्शयन् श्रमं लक्षयति ॥ सर्वं
सामान्येन च मदेन यनघूर्णनवचनस्वलनादयश्चेति ॥ यथा ॥ रसनारसयत्यसौ मधुस्वयमस्माकमनर्थकं जनुः ॥ इति
तत्र समस्तमिद्रियं प्रतिबिंबस्यमिषेणमज्जति ॥ आयासप्रभवः पराभवः श्रमः ॥ तत्र विभावारत्यध्वगत्यादयो नुभावाः स्वदा
दयः ॥ यथा ॥ सरामचंद्रः सहनिर्गतायाः स्वदांबुसंसक्तपयोधरायाः ॥ वाक्यसावधारणमिति न्यायादायासादेवनतुबलहानेः प्र
भवउत्पत्तिर्यस्येति व्यप्रत्याबलहान्यनुक्त्या तत्रतिषेधस्येव प्रत्युतैवकारेणोक्त्या बलसमानाधिकरणत्वमेतद्विशेषणतात्पर्यविषयोर्थे
प्रतिषिद्धं प्रतिषिद्धं प्रतिषिद्धं चिवावेश्यमनुमते भवतीति न्यायात्तेन तत्रानान्याभिः ॥ पराभवः स्वदनामादुःखविशेषः ॥ अत्रगुणयोगिमनो
विश्रामधामभूतः ॥ चंद्रः ॥ सकलानामप्याल्हादजनकत्वात् सहनिर्गताया अतएव स्वदांबुसंसक्तपयोधराया एतेन चंद्रोऽनुसंपर्कजन्यस्ते
दस्य कथमांतरविकारानुमापकतेत्याशंकापरिहृतामिथिलात्मजाया अशेषान्विकृतानविकृतांश्रममानपांगपातेः कृत्वाशियिला च
कारेत्यप्यव्याख्यानं ॥ यत्तदो नित्यसाकाशतप्यच्छब्दस्यानध्याहतत्वात् ॥ प्रसिद्धिपरतदाबुद्धिस्थेऽशक्ततयानयच्छब्दसाकाशतेति चे

तत्र अनुसृत्य सामान्याभूतं विभावं व्यंजकमुपादायेव द्विविधमपि मंदं स्वाभिधा

रत-
३८

तथापिसहशब्दस्यततोयायोगोननिर्दिष्टएव॥येनेत्यध्याहृत्यदृषणहृयमुद्दिधीर्षणापिकस्यापांगारुतिशाब्देह्याकांक्षानपूरितैवश्री
मता॥भावानाहिरुत्यसाध्यत्वमिवरुत्यनाशयत्वमपिसर्वैरेवालंकारिकैरभ्युपगतं॥इत्थंचशिथिलीचकारेस्यस्ययोग्यत्वमपित्वन्मतेदु
र्घटं॥अमस्यअमपदेनेवनिवेदनाहमनारव्यदोषापिदुरुहुरएवतथाव्याख्यानइतिनकिंचिदेतत्॥तस्माद्यस्यापांगपातेःसहनिर्गता
यादृष्टिपूतंन्यसेत्यादमित्तिनीतिरीत्यनुसारेणयत्रैवदेशंतेरामेणेतंममअमाकलनात्सहगतुमाप्रतिषिध्यादितिमत्वाअमाभाव
योतनायतत्रदेशेपुरएवधावत्याएतावतैवचस्वेदाबुसंसक्तपयोधरायाअप्रतिबध्यस्वेदयुक्तपयोधरपुगलायाःसेदस्यशिरःक
मेणाद्यान्मध्यमंअममावेदयतिपयोधरग्रहणं॥मिथिलात्मजायामिथिलानामजनकपुरीतत्यतिजैनकोपिमिथिलस्तस्यात्मजा

अपांगपातैर्मिथिलात्मजायाः श्रमानशेषान्मिथिलीचकार ॥

कन्यायहामिथिलानामकनगर्याएवात्मजातस्याअशेषान्मर्षान्श्रमानितितक्कारणेत्त्वोपचारान्मार्गकाठिण्यादीनित्यर्थः॥सरा
मचंद्रःशिथिलीचकारएथीत्याज्ञाप्यनिवास्यामासेतिव्याख्येयं॥मुक्तंचैतत्॥रसमंजर्यामनुकूलनायकंस्वयमेव॥एथिलंभवकोम
लादिनमणेत्वंशैलमंगीकरुत्वंवर्त्मल्लघुतांप्रयाहिपवनत्वंसेदमुत्सारय॥सान्निध्यंअयुदंडकाननगिरेनिर्गच्छमार्गाद्दहिःसीता
सावित्रिनंमयासहयतोनिर्गंतुमुक्तंठतेइत्युदाहृतवतातानेतानेवअमस्यविभावाननुभावाअमत्वेनाध्यवस्यतेवानेनग्रंथकृताव
हवचर्नातत्रमपदसमभिव्याहारेणाशेषपदममुष्मिन्नपवदं॥अन्यथातदानर्थक्यप्रसंगात्॥एतदेकवाक्यतामवगंतुमेवचासीत्तत्र
स्वेदमित्तिवाक्यमाहृत्योपनिबबंधं॥अपिचकचिदपिभावंस्वशब्देनाप्रतिपादयताअमभावोदाहरणेअमपदेनअमःप्रतिपादितस्त

नोका

अपानकलनादनव
पनाहा॥

रामः
३८

सर्वसंमतनिबंधकर्तारितथामंतुर्मंतुमवमंतंतूस्तींभावादन्यदुत्तरंदुरुत्तरमेवेतिभावुकृतयाजोषमास्पतइत्ययमास्माकीनःपंथाः॥
 केचित्तुश्रमानशेषानित्यस्यस्थानेपयःकृणास्तानितिपठित्वाश्रमोदाहरणमश्रमेणैवयोजयति॥तच्चित्यं॥उक्तरीत्याश्रमस्थानेस्था
 नेश्रमएवेतिपुनरत्रिधाचिंताबीजं॥तथाहि॥श्रमपदस्थानेश्रमपदमेवयुक्तं॥अन्यथाश्रमपदघटितपाठेऽनुदाहरणताशंका
 कष्टमापतेत्॥तच्चायुक्तं॥लक्षणाकष्टेचसप्रयोजनतयाप्रामाणिकमित्यनुपदमेवव्यक्तीभवितेतिविदुषापरामर्शःअन्येतुविभा
 वादीनांसाधारण्यव्यभिचारिणापदवाच्यत्वंनदोषइत्युचुःअन्नाश्रमगतिविभावितःस्वेदानुभावितःश्रमश्रवणाविश्रामधाम॥आलस्य
 लक्षयति॥नचानुपदोक्तग्लानौवस्यमाणजडतायांचातिव्याप्तिरितिवाच्यं॥बलसमानाधिकरणत्वेवश्यकर्तव्यार्थप्रतिसंधानसमा

उत्थानाद्यसमत्वमालस्यं॥विभावागर्भादयोनुभावाःक्रियाकातर्यादयः॥यथा॥हरंहरंतंस्तनहारयष्टिकरेणरोडुंनशशाकता
 वत्॥गिरेःसुतागर्भवतीविहस्यदृगंचलकातरयांचकार॥

नाधिकरणत्वेचसतिक्रियानुन्यस्त्वमित्यर्थात्॥ग्लानौबलसमानाधि
 करणत्वाभावाज्जडतायांचावश्यकर्तव्यार्थप्रतिसंधानाभावान्तयोर्बुदासः॥केचित्तुनिखिलारजनीप्रियेणदूरादुपयातेनविबोधिताकथा
 भिः॥अधिकंनहिपारयामिवक्तुंसरिवमाजल्यतवायतारसजेत्येवमादिशैलोदाजहः॥तच्चश्रमसंकीर्णं॥ननुप्रियकर्तककथाजांप्रियाश्र
 माहेतुत्वात्कथंनत्रश्रमइतिचेत्तज्जापारतंत्र्येणविवक्षितसुरतादेःस्वशब्देनप्रतिपादयितुमशक्तयाकथाभिरित्यविवक्षितवाच्यंनिर्दिष्टं
 तथाचरतिप्रभूतःश्रमस्तत्रागतयाप्यवश्यमुत्तिष्ठतइतितदसंकीर्णालस्योदाहरणतामाविष्कर्तुमसाधारणंगर्भरूपविभावमाचष्टेगर्भ
 वतीति॥गिरेर्हिमालयस्यसुतापार्वतीप्रमातिशयेनविहस्यदृगंचलकातरयांचकारविवलयतिस्मपरंतुस्तनहारयष्टिहरंतंकरेणरोडुंन

विशेषः॥
 कसमर्थोवभूत्स्यथः॥
 शशाकता
 वत्॥
 गिरेःसुतागर्भवतीविहस्यदृगंचलकातरयांचकार॥
 नाधिकरणत्वेचसतिक्रियानुन्यस्त्वमित्यर्थात्॥
 ग्लानौबलसमानाधि
 करणत्वाभावाज्जडतायांचावश्यकर्तव्यार्थप्रतिसंधानाभावान्तयोर्बुदासः॥
 केचित्तुनिखिलारजनीप्रियेणदूरादुपयातेनविबोधिताकथा
 भिः॥
 अधिकंनहिपारयामिवक्तुंसरिवमाजल्यतवायतारसजेत्येवमादिशैलोदाजहः॥
 तच्चश्रमसंकीर्णं॥
 ननुप्रियकर्तककथाजांप्रियाश्र
 माहेतुत्वात्कथंनत्रश्रमइतिचेत्तज्जापारतंत्र्येणविवक्षितसुरतादेःस्वशब्देनप्रतिपादयितुमशक्तयाकथाभिरित्यविवक्षितवाच्यंनिर्दिष्टं
 तथाचरतिप्रभूतःश्रमस्तत्रागतयाप्यवश्यमुत्तिष्ठतइतितदसंकीर्णालस्योदाहरणतामाविष्कर्तुमसाधारणंगर्भरूपविभावमाचष्टेगर्भ
 वतीति॥
 गिरेर्हिमालयस्यसुतापार्वतीप्रमातिशयेनविहस्यदृगंचलकातरयांचकारविवलयतिस्मपरंतुस्तनहारयष्टिहरंतंकरेणरोडुंन

र.त.
३९

अत्रगर्भविभाविनेदृगंचलविवलनेनहरनिरोधाप्रवृत्त्याचानुभावितमालस्यंचूर्वणाविश्रामधाम॥देन्यंलस्यति॥दुरवस्थासाध्यांतःक
रणवृत्तिरित्यर्थः॥दुरवस्थासाध्यावस्थांतरेमानाभावमभिप्रेत्याह॥दुःखातिरेकइति॥दुःखोत्कर्षइत्यर्थः॥शोकव्यावर्तनायातिरेकइति
मतांतरमाह॥निरुक्तदुःखातिरेकस्यानौज्वल्यपदार्थत्वमेव॥मालिन्यस्यतत्पदार्थत्वेपिनतस्यातःकरणधर्मत्वमित्यभिप्रेत्येतन्मते
षयति॥एतेनदौर्गत्यादेरनौजस्यदेन्यंमलिनतादिकृदितिप्राचोनिरुक्तिमत्रोपोहूलतयायोजयंतःपरास्ताः॥तत्रमालिन्यस्यानुभाव
तयापृथग्निर्देशोनौजस्यपदस्यातःकरणवृत्तौतात्पर्यंग्राहयंस्तस्याअस्मदुक्तानर्थान्तरपरतामेवावगमयतीति॥बहिर्विषयत्वेनाने

दुरवस्थादुःखातिरेकोवादेन्यं॥अनौज्वल्यमितिकेचित्॥तन्न॥तस्यबहिर्विषयत्वेनतदनुभावत्वात्॥तत्रविभावाःकाय
केशक्षुत्पीडादयः॥यथातातचरणानां॥अंसेकुंतलमालिकास्तनतटेनेत्राभसानिम्नगायात्तन्मथकुंजरेंद्रदशनप्रांते
विलग्नमनः॥किंचान्यहिरहानलेनसरसंसदह्यमानं वपुर्गंडेपाडिमकैतवेनसुतनोःफेनोच्चयंमुंचति॥ तःकरणधर्मत्वेस

तिव्याप्तिपक्षधर्मतयाज्ञातत्वेन॥तदनुभावत्वादिति॥एतेनदेन्यानुभावाप्रदर्शनप्रयुक्तंदेन्यमपारुतंवेदितव्यं॥केशयाशसज्जह्नोपे
क्षणाकुंतलमालिकासेविलग्नैतिलिंगविपरिणामेनान्वयः॥एवमग्रेपि॥स्तनतटइत्यत्रतटग्रहणंनिम्नगायाअपिपूरात्कर्षवक्त
मतिशयोक्तिः॥मायंस्तरुणोमन्मथश्वकुंजरेद्रोसमीक्ष्यकारित्वात्तदुद्रतत्वाजुतस्यदशनोविषयासिद्धिप्रयुक्तदुःखोत्कर्षबलव
दनिष्टकारणत्वात्तत्वेनाध्यवसितोमनोरथस्तस्यप्रांतेमुख्यदुःखकारणत्वात्तत्वेनाध्यवसितस्तस्यविषयस्तत्रमनोविलग्नमासक्त॥ए
तेनेकानुरूपोविषयःकदाकस्यभविष्यतीतिन्यायान्मनोरथभंगोप्यनुभावोदर्शितः॥अन्यच्चकिंब्रूमाविरहानलेनसरसंप्रेमाद्रैसदह्य

नौका

मांज्वलसुतनोःसुंदर्यावपुः

रामः
३९

शरीरमाद्रौल्युक्मिवगंडेगंडस्यलेपांडिम्नः कृलेनफेनोच्चयंदिंडीरोत्करंमुंचतिबहिः करोतीत्यर्थः॥अत्रविश्लेषपीडाविभावितमनो
ज्वल्याद्यनुभावितेदेन्यचर्वणाविश्रामधम॥चिंतालक्षयति॥उक्तार्थःनुशासनंप्रमाणयति॥स्मृत्यतिप्रसंगवारयति॥स्मृतौननुद
न्यत्वमितिनातिव्याप्तिरितिभावः॥व्यक्तीभविष्यतिचेतदुपरिष्ठात॥विवक्षितार्थविशदयति॥एकमात्रप्रवणतेतियावत्॥हेश
लराजतनयेशंभुध्यायस्यतःस्थापयस्यन्यथावमनारव्यदोषायतेः॥किंनामजानीमहइतिचेवशब्दसंभावनायामेवावस्थापयति
नतूपमायांसंभावनायांचवास्तविकशंभुसत्तैववक्तुमुचितेतिचपरित्यजध्वेधातोश्चितार्थकताग्रहं॥ननुस्थित्यर्थकाधातुःकिम

चिंताध्यानं॥ध्वेचिंतायामित्यनुशासनात्॥ध्यानंचनस्मरणात्प्रकं॥स्मृतिभावस्याग्रेष्टथत्वेनकृशनात्॥किंतुचिंतं
कार्ग्यं॥तत्रविभावाः॥इष्टानवाप्तिप्रभृतयः॥अनुभावाः॥तापवैवर्ण्यबाध्यश्वासादयः॥यथा॥शंभुध्यायसिशैलराज
ननपेकिंनामजानीमहेतुसैवाक्षितनूनपादिवतनोस्तापःसमुन्मीलति॥अष्टोरश्रुमिषेणगच्छतिबहिर्गंगातरंगा
वलिःपांडिम्नःकपटेनचंद्रकलिकाकातिःसमुज्ज्भते॥नेननाकर्णितोयद्वमनारव्यदोषाशंकाकलांकनममुमेवप्रायुंके
तिचेद्वावानाकलनान्मावमंस्थामान्यान॥वद॥सकलकविकुलतिलकायमानेर्भदश्रोनारायणसिंहविशाखदेवप्रभृतिभिर्वेणासंहा
रमुद्राराक्षसमुखेषुनाटकेषु॥सत्यसामधुरगिरःप्रसाधिताशामदोहूतारंभाः॥निपतंतिधार्तराष्ट्रःकालवशान्मेदिनीएष्ट॥क्रूरग्रहः
सकेतुश्चंद्रमसंपूर्णमंडलमिदानो॥अभिभवितुमिच्छतिबलाद्रसत्येनंतुबुधयोगइत्यादिभिर्यदमंगलप्रायकथाभिरुपक्रमःकृतस्त
थाविधानामेवचनाम्नासंकेतश्चकृतस्तत्किमन्यथानजानंतितै॥अथतत्रसंधानाभिभवश्रवेणोद्दीपितक्रोधयोर्भूमिकौटिल्ययोःप्रवे

शस्यिकासाववकथेनितयेवोपक्रमोविषया

र. त.
४०

कलनाय च तत्तन्नाम्न एव संकेतश्चाभिमत इति चेदष्टाध्याय्यां मुखनासिकावचनो न नासिक इति सूत्रवत्यं चाध्याय्यां साध्यानिर्देशः
प्रतिज्ञेति सूत्रवच्चर्चितो दाहरणताया आपततो वगतयेत्रापि क्वचित्कचिदग्रेपिसधा तु वैद्वत्त्वादी लितेन मूर्ध्नि नुमन्यस्व ॥ प्रकृतम
नुसरामः ॥ किनामेवितर्के ॥ वयं तथा जानीमहे यतस्तस्यैव शंभोरेवासितनूनपात्तो च नाग्निरिव तत्त्वेन संभाव्यमानस्ताप उग्रत्वात्तनौ स
मुन्मीलत्युदेति ॥ अष्टोः सकाशादश्रुमिषेण गंगातरंगावलिरन्नापितस्यैवेत्यनुषज्यते ॥ एवमग्रेपि ॥ बहिर्गच्छत्याधिक्यात्यां डिग्मः
कपटेन चंद्रकलिकाकांतिः स्वच्छत्वात्समुज्जंभते प्रकाशत इत्यर्थः ॥ अत्रेष्टानवाप्तिविभावितातापवैवर्ण्याद्यनुभाविताचिंताचर्बणा
मोहो वैचित्यं ॥ मुहवैचित्य इति धातोर् मोहनं मोह इति भावव्यत्यन्मोहशब्दः ॥ वैचित्यं कार्यकार्यपरिकेदः ॥ तत्र वि
भावाः ॥ भीत्यावेगानाचिंत्यादयः ॥ अनुभावास्तंभपातघूर्णनादर्शनविस्मरणादयः ॥ यथा ॥ अंतःस्मरसुवर्णकेतकद्र
लद्रोणीद्युतिद्रोहिणीलक्ष्मीवीक्ष्यसमुद्यदिदुवदनाक्षीरो बुधरुष्यितां ॥ शंभुस्तंभशताकुलशशतमखः कर्तव्यमूढं
द्रियस्सोप्यज्ञानभुजंगपाशपतितो जातस्त्रिलोकीपतिः ॥ विश्रामधाम ॥ मोहं लक्षयति ॥ वैचित्यार्थकमुहधातोः कर्तव्यव्यत्य
न्नतायां बाध इति धात्वर्थविरुण्वन्नाह ॥ विकलं परिकेदाक्षमं चिंतयस्य सतथा तस्य भावस्तत्त्वमित्यभिप्रेत्याह ॥ विकसत्त्वर्णवर्ण
केतकद्रोण्यतर्गतदलकांतिमतीं प्रसन्नत्वाद्गौरत्वाच्च तेनातपास्यश्वत्वमुक्तं ॥ समुद्यदिदुवदना उदयत्पूर्णचंद्रो नना उद्दृकांतित्वा
त्क्षीरो बुधरुष्यितां तेन कदाप्यवीक्षितत्वमुक्तं ॥ लक्ष्मीवीक्ष्य शंभुः सुखप्रभवः स्तंभशताकुलः सुखकामनासंजाता संख्यस्तंभयुक्तः
शतमखोऽव्यग्रचित्त इद्रः कर्तव्यमूढं द्रियो घूर्णितः सापि सर्वज्ञो पित्रिलोकीपतिर्ब्रह्माऽज्ञानमेव भुजंगपाशोऽनिवार्यत्वात्तत्रपति

नौका
विस्मरणवान्जात इति सर्वत्र
बभूव ॥
गमः
४०

अत्रलक्ष्मीविषयकावेगविभावितः संभर्षणविस्मरणानुभावितः शंभुशतमखत्रिलोकीपतिगतोमोहश्रवणाविश्रामधाम ॥ स्मृतिंलक्षयति ॥ ३७ ॥
 हेत्यादि ॥ प्रत्यभिज्ञामप्यत्रैवातभावयति ॥ स्वविषयतत्तावद्विन्नविषयकसंस्कारसहितस्वविषयेदंतावद्विन्नलोकिकसंनिकर्षजन्यतदुभयतादात्म्यज्ञानं प्र
 त्यभिज्ञा ॥ स्वविषयतावद्विषयकसंस्कारजन्यज्ञानं स्मरणं ॥ तच्च संस्कारजन्यत्वस्योभयत्रापिसत्त्वेनेत्यर्थः ॥ उद्योपकमेवास्वविभावोभिमतइत्याह ॥ यस्मात्कालि
 ङीश्यामत्वात्संतन्यमानत्वाच्च तत्त्वेनाध्यवसितारोमालिः सरसोवर्तुलत्वाद्भीरत्वाच्च तत्त्वेनाध्यवसितायानाभेः सकाशत्समेत्यप्रादुर्भूयनभसः क्रोडेतनुतरत्वात्
 त्वेनाध्यवसितमध्यस्थानतः परिक्रीडतेसेतति ॥ इदं चक्रद्वंद्वं गोलाकारत्वात्त्वेनाध्यवसितं कुचयमर्लसुधानिरतिशयतस्त्रिसाधनत्वात्त्वेनाध्यवसि - तो

संस्कारजन्यज्ञानं स्मृतिः ॥ तच्च प्रत्यभिज्ञारूपं स्मरणरूपं च संस्कारजन्यत्वेनोभयसंग्रहो न्यथा प्रत्यभिज्ञायाः पृथग्भाव
 तापत्तेः ॥ संस्कारोद्योपकाः सदृशादृष्टविताद्याविभावाः ॥ अनुभावाभूसमुन्नयनादयः ॥ प्रत्यभिज्ञायथा ॥ कालिंटी सरसः
 समेत्यनभसः क्रोडेपरिक्रीडतेचक्रद्वंद्वमिदं सुधाकरकलामाक्रम्यविस्फूर्जति ॥ चंद्रौपिस्मरचापचापलचमत्कारं समालं
 बतेतस्मात्सैवकदंबं कुंजकुहरैराधापरिभ्राम्यति ॥

धररसः तस्याकरस्तदविनाभावात्त्वेनाध्यवसितस्याधरस्यकलामेक
 देशत्वात्त्वेनाध्यवसितमुपरितनभागमाक्रम्यतदेकभावनागोचरीभूयविस्फूर्जतिधातूनामनेकार्थस्वाच्चमत्करोतीत्यर्थः ॥ सुधाकर
 रकलाकोटिल्याच्चंद्रकलात्वेनाध्यवसितं नखक्षतंप्राप्यशोभतइतिवार्थः ॥ चंद्रोअल्हादकत्वात्त्वेनाध्यवसितं मुखमपिस्मरचापः का
 मनियोज्यतारुण्यसमाकर्षणीयत्वात्तस्यकुटिलत्वाच्चचापत्वेनाध्यवसेयाभुकुटीतस्यापलेनक्रियाविशेषेणचमत्कारः शोभातिश
 यस्तसमालंबतेभजतितस्मात्तथाविनाः संभावितेतावद्वस्तुमेलनात्सैवचिरातीतकालावलोकितैवराधाकदंबनिर्मितकुंजस्यमंड

पशुकुहरैरेभ्यतरेभ्राम्यतिषीत्यर्थः ॥

र.त.
४१

अत्र चिंतासहकृततादृशसंस्कारसंनिकर्षविभावितागम्यमुखविकासाद्यनुभाविताप्रत्यभिज्ञाचर्वणाविश्रामधाम॥वदनेतिराधा
मुखकमलपतङ्गमराश्लेषेदत्यर्थः॥अंबुजपदेनवदनाश्लेषिणिचसुषिभ्रमरत्वावेदनादतएवकर्णानाकलनाभ्यव्यवतंसकर्ण
चिकीर्षितविन्यासंभूषणमंसमूलेस्कंधाधोवध्नतिसतिदरतिर्दृषद्वलितलोचनंस्मितेतिहासचित्रितंअननंमुखंस्मरामिस्मृचिंता
यामित्यर्थकथनार्थितयामीत्यर्थः॥ननुध्यानचनस्मरणात्मकमित्युक्तवृत्ताग्रंथकृतास्मरणान्यज्ञानं चिंतेत्युक्तं तथाचप्रतियोगिवि
धयास्मृतिभावावगमएवमप्यायातएवेतिचेन्न॥तथासतिकितुचित्तेकाग्रमित्यग्रिमग्रंथानर्थकतायत्तेः॥तस्माद्दिज्ञातीय
ज्ञानंतत्प्रपट्टकतात्यर्थोवसेयइतिनकोपिदोषः॥एतेनप्रकृतपद्येस्मृतिर्नभावोवाच्यस्यव्यक्त्यनालिंगितत्वात्॥नाप्यलकारः॥

स्मृतिर्यथा॥वदनांबुजलग्नहृद्भिःपातेमयिवध्नत्यवतंसमंसमूले॥दरकंचितदृष्टिराधिकायाःस्मितकिर्मोरितमा
ननंस्मरामि॥धृतिःसंतोषः॥अदुःखबुद्धिर्वा॥विभावाज्ञानशक्त्यादयोनुभावाअव्यग्रभोगादयः॥ सादृश्यामूलक

त्वात्॥किंतुविभावमात्रंस्वतःसुंदरत्वाद्द्रसेपर्यवस्यतीतिवदंतःसमाहिताः॥स्मृधातोर्मुखार्थपरतायामेवतेषांनिरूपितानांप्र
सरत्॥ननुतथापीहनिहतार्थत्वदोषोदुरुद्धरएवसंस्कारजन्यज्ञानएवतत्प्रयोगप्राचुर्यादितिचेत्सत्यं॥सप्रयोजनलक्षणाति
रिक्तस्थलएवतदवससत्॥अत्रचिंतोद्बुद्धसंस्कारविभावितागम्यभूसमुन्नयनानुभावितास्मृतिचर्वणाविश्रामधाम॥धृतिंलस
यति॥संतोषदृक्कापयाप्तिःसाचलाभादेवनभयशोकाभ्यामितितदुद्भूतधृतिसाधारणलक्षणांतरमाह॥अनिष्टाजनकत्वज्ञानंवेत्य
र्थः॥अनिष्टमिष्टविरोधिद्विष्टमिष्टहानिश्रेतिद्वयमपिभवतीतिनान्यतरासंग्रहः॥यद्यपिभूषांगरागोभस्मरजासिसर्वसुलभा

नौका

रामः
४१

निनतु बहुवित्तव्ययायासाध्यमृगमदचंदनादितथापिमन्मथरिपोः कामारातेर्भोगः सुखानुभवोभश्यनिकिमुतथायद्यपिवे
 श्मवसतिस्थानंविपिनंस्वतः सिद्धंनतुकृसाध्यंसाधताणादितथापितस्येत्यत्रानुषज्यते॥ ईशत्वंजगन्नियंतृत्वंहीयतेऊनभव
 तिकिमु॥ तथायद्यपिवाहनंसंचारसाधनंरुद्धोनाकलितजन्मभूमिर्दृषोर्नदीनतूच्चैः श्रवःप्रभृतितथापिजनेरित्यत्राप्यनुषज्यतेस
 महादेवेतिसकलश्रेष्ठइतिवाक्येननोगीयतेनव्यवहीयतेकिमु॥ तथायद्यपिचेलं चोनांशुककार्यप्रावरणकारिचर्मगजरुत्तिर्नत्व
 नर्घ्यशाठ्यादितथापितस्यचदूरगतालेकारस्यापिदेवदेवइतिवासंज्ञासाम्राज्यलक्ष्मीसंपन्नैकनिरूढमपिनामजनैस्त्यज्यतेस्मिन्नप्र

यथा॥ भूषाभस्वरजांसिवेश्मविपिनंरुद्धोवृषोवाहनं चेलं चर्म तथापिमन्मथरिपोर्भोगः किमुभश्यति॥ ईशत्वं किमुहीय
 तेकिमुमहादेवेतिनोगीयतेकिंवातस्यचदेवदेवइतिवासंज्ञाजनेस्त्यज्यते॥ स्वर्कंदक्रियासंकोचोव्रीडा॥ नचशकायां
 संचातिव्याप्तिः॥ तत्रक्रियाविरहएवनतुक्रियासंकोचः॥ अत्रविभावादुराचारादयः॥ अनुभावाः शिरोनमनवदननयन
 प्रकादनादयः॥

युज्यतेवाकिमित्यर्थः॥ अत्रगम्यविवेकविभाविताच्चापलोपशमाद्यनुभाविताधृतिश्रवणाविश्रामधाम॥ व्रीडांल
 क्षयति॥ संकृच्यतेनेनेतिकरणव्यत्ययाक्रियासंकोचकारणाभूताचित्तवृत्तिरित्यर्थोदांतरत्वमुपपद्यतेसंकोचश्चसकंपप्रवृत्तिसाध्यत्वं
 ॥ ननुक्रियाविरहप्रयोजकत्ववर्किनकृतमित्याशंकते॥ अनिव्याप्तिवारयति॥ यतइत्यादिः॥ स्त्रीणामेवपुरुषावलोकनमात्रात्यंसामेव
 चप्रतिज्ञाभंगमात्राद्दीडेतिनदुभयसाधारणं व्रीडाविभावंदर्शयति॥ काचित्कमलनयनाकांतेनायकेचेलमंचलहरनिसतिहरितंदि
 शमेतेनभूत्यादृष्टिगवेदितालोलंकातरंयथास्यात्तथालोकयंतीतस्ततश्चक्षुःक्षिपंतीअतएवमितौभितौअर्थाक्ताचनिर्मितायसंजा

ताभिमुख्यायां च चतुर्दिगवस्थितभिन्नावपि प्रतिफलगतं प्रतिबिंबतादात्म्यापन्नं भालसिंदूरबिंदुं सिंदूरं कितं रत्नकंदृष्टादृष्टापनः
 पनरवलोक्यकेलिदीपः श्रीडाथंस्थापितो दीपस्तनस्त्रीजात्यसाधारणव्रीडाविभावो दर्शितस्तस्य भ्रमणभ्रमवशेन एतेन स्वयंनिर्वा
 पितदीपेपिमणिमयेरतिमंदिरस्ततः प्रकाशताद्योतनादुदात्तालंकारो व्यज्यते ॥ सहसा दृष्टितिगात्रमंगं एकवचनेनावश्यपि धेयप
 योधराद्याविष्कृतं पाणिरेवपंकेरुहं प्रसारिनागुलिदलभाक्कात्तेन ॥ लसदसद्वयसंलग्नाग्रं स्वस्तिकीकृतं यद्वाहयुगलतेमेतियाव
 तप्रच्छादयतिपिधत्तेदत्यर्थः ॥ केचिन्नुहरितमुपरितनकौमुबवस्त्रशोभातिशयाधायकं हरिहर्णमधोश्रुकमितिचेलविशेषणं कात
 हरतिसति ॥ किंवालीभिर्हरितायस्मात्तस्मात्साहरितालिकैतिवद्धरितं अपहृतं चेलपरिधानीयं लोलचकितं यथास्यात्तथा लोकय

यथाऽयोध्यावर्णने ॥ भित्तौ भित्तौ प्रतिफलगतं भालसिंदूरबिंदुं दृष्टादृष्टाकमलनयनाकेलिदीपभ्रमेण ॥ कांते चेलं ह
 रतिहरितं लोलमालोकयतीगात्रे प्रच्छादयति सहसा पाणिपंकेरुहेण ॥ इतरंतरक्रियाकारणं ॥ क्रियायाः शीघ्रता
 वाचपलता ॥

त्यत्र विषयानुपादानमेव दृष्टेः शून्यत्वं गमयति सा पाणिपंकेरुहेण मुकुलितेन पाणिना गात्रं किंचिदेवांगं प्र
 छादयतीति हरितपदचेलपदयोरन्यतरस्य स्थानव्यत्ययकृत्वा क्लिष्टगत्या योजयति ॥ अत्र नायकालोकतदुराचारविभावितांग
 प्रच्छादनानुभाविता व्रीडा चर्वणा विश्रामधाम ॥ चपलतालक्षयति ॥ व्यासज्यरत्तिधर्मावच्छिन्नक्रियानिष्ठकार्यतानिरूपितकार
 णत्वाभ्रयदत्यर्थः ॥ ननु कारणतावच्छेदकवैजात्यापरिचयेदुग्रहमेतल्लक्षणं ॥ तत्परिचयेतदेवलक्षणमस्त्वित्यभिप्रेत्यतथेवाह ॥ शी
 घ्रता ॥ क्रियाशेषानियामिकाविजातीयातः करणरत्तिरित्यर्थः ॥ एषेवानालोच्यकारित्वमिति गीयते ॥ एतेन प्रकृतोदाहरणविंश

नांका
 तिवाल्ह्वरेन प्रयत्नानामपि विंश
 रामः
 ४२

तिर्भवति ज्ञानानामेव योगपद्यनिषेधात् ॥ तथा चानेकक्रियाकारणीभूताचित्तरतिरेकानास्त्येवेति न व्यगौडमतमालं व्यप्रजल्पं
तः समाहिताः ॥ तथापि युगपत्तावत्प्रयत्नकारणीभूतायाश्चित्तेस्त्वेरप्यभ्युपगमात् ॥ अन्यथा प्रयत्नयोगपद्यस्यैवाकस्मिकतया
दुर्वारत्वात् ॥ अस्माकं तु विजातीयकस्य प्रयत्नस्तावत्क्रियाकारणत्वेनाभिमतः किंवा तत्कारणतावत्प्रयत्नकारणीभूतान्यैवैकेत्य
न्यदेतत् ॥ तावत्प्रयत्नसमुदायस्य च पलतापदार्थइति युक्तमुत्पश्यामः ॥ कारणतास्वरूपलक्षणवाक्येपि इतरदितरदिति चेष्टाका
रणस्यानेकत्वं स्फुटयितुं बहुषुस्तकेषु व्यस्तपाठस्यदर्शनात् ॥ अपि च कारणतावरुदकस्वरूपलक्षणवाक्येपि क्रियतेनेनेति क्रियाप्रयत्न
स्तस्य शीघ्रतायोगपद्यमित्यक्षरानुसारात् ॥ इत्थं च व्यासज्यवृत्तिधर्मस्य कार्यतानवरुदकत्वेपि न क्षतिरिति मंतव्यं ॥ वैरिदर्शनं शत्रुगवेष

मात्सर्यहेषरागादयो विभावाः ॥ अनुभावावैरिदर्शनवाक्पारुष्यप्रहारादयः ॥ यथा ॥ लंकाचारिणिसेतुकारिणिरणक्रीडा
चमत्कारिणिप्रौढानंदवचः प्रसारिणिपुरोगामेधनुर्धन्वति ॥ जातास्तस्यदशाननस्यसमरप्रारंभदंभस्फुरत्केयूरकणितानु
मेयविशिरवत्यागाः करश्रणयः ॥

णं ॥ लंकाभिमुखगमनशीलेसेतुबंधकर्तरिरणे संग्रामेयाक्रीडाहेलासमाश्रितोव्यापारस्तेन च म
त्कारिण्यद्गुते प्रौढं प्रतिपक्षोद्देजनसमर्थतथास्वीयोत्साहसमुद्रतंचयह्वचः सिंहनादस्तदुद्दोषिणिरामेदाशरथोपुरोगेधनुश्चापंधु
न्वतिप्रत्यंचाकर्षणेनटणत्कारयतिसतितस्यत्रिलोकीजयिनोपिदशाननस्यरावणस्यकरश्रणयः करणांविंशतिरपि ॥ बहुवचनमेक
कप्रक्षेपसमासतानअभिमुखसव्यापसव्यबाहुह्यस्यसव्ययोरेवोपयेधसोरपसव्ययोरेवोपर्यधसोः सव्यापसव्ययोर्वोपर्यधसोश्चसा
मुदायान्सव्यसाचिताभिव्यंजकान्बहून्वक्ति ॥ यत्तुपंचपंचानामेवसमुदायाश्चत्वारो बहुवचनार्थइतिकश्चिदाह ॥ तद्रभसाभिधानं

समरेति॥दंभो गर्वस्ततो नस्फुरणमतः समरेत्यादितद्विशेषणं॥तथाचसमरः प्रारभ्यते येन तादृशो दंभो येनेति व्युत्पत्त्या दंभः संग्रामा
त्मकेन फलेनोपहितो यद्दृशात्स वै गोत्रदंभात्तार्थः॥तेन व्यावृत्तात्वाद्वाह्यभूषणस्य रणितेनानुमेया एव न तु दृश्यावेगातिशयाद्वाण
प्रक्षेपायासांतथाभूताजाता इत्यर्थः॥न चान्न वक्ष्यमाणामर्षरूपत्वं गेयैवोपपत्तौ किंचपलताया आधिक्येनेति वाच्यं॥रावणराम
मर्षस्य चिरंतनतया युगपत्तावक्रियाणामिदं प्रथमताया अनुपपत्तेः॥अभिनवोदितकार्यस्य कारणेनाप्यभिनवोदिते च भवितव्यं
न तु चिरंतनेनेति चपलताया आधिकात्॥नन्वमर्षप्रकर्ष एवाभिनवकारणमस्त्विति चेदो तावतैव सिद्धं नः समीहितं॥हर्षमदयो
रिवामर्षचपलतयोः पार्थक्यस्य त्वया स्वहस्ति तत्वात्॥प्रकर्षस्य तादृशविजातीयप्रयत्नप्रयत्नकलापान्यतरोपाहितत्व एव पर्य

चेतः प्रसादो हर्षः॥प्रियदर्शनपुत्रजननादयो विभावाः॥अनुभावाः पुलकसेदाश्रुस्वरभेदादयः॥यथा॥पुलकितकुच
कुंभपालिराधाव्रजति मुकुंदमुखे दुवीक्षणाय॥वसानात्॥अमर्षत्वांतरजातौ मानाभावादि त्यास्तां तावत्॥अत्र धनुर्धनि

समुदीपितमात्मर्यविभाविता युगपत्सर्वभुजकरणकप्रहारानुभाविता चपलता चर्वणा विश्रामधाम॥हर्षलक्षयति॥प्रसादः प्रसाद
हेतुः सुखं॥तेनांतरत्वमायाति॥दर्शनं ज्ञानमात्रं॥दृष्टेस्त्वायादिति वन्न तु चासुषमेव दृष्टोरिष्टप्रदो राहुरित्यादिवत्॥तेन वीक्षणाय व्र
जतौ त्वदाहरणे दर्शनातिरिक्तप्रियश्रवणादेरेव विभावस्य गम्यत्वेपिन क्षतिः॥राधामुकुंदस्य श्रीकृष्णस्य मुखमेवाल्हादकत्वादिदुस्तेन
राधाचसुषोश्चकोरत्वमावेदयतोत्कंठागम्यते॥तस्य वीक्षणयावलोकनार्थं॥पुलकितेति॥संजातपुलकाकुचावेव कुंभोतेनोक्तुनोन्म
स्त्वमावेदयतेतयोः पालिर्मडलयत्रकर्मणियथास्यात्तथाव्रजतियातिमध्यस्यतनोरपि भंगाद्वाथायाभोति नविरचयतिकरोति निवंब

नोका
ल
गौर
पुत्र
विप्राय॥
गौर
रामः
४३

अतएव नितंबपदमजहत्त्वाथे लक्षणया कृचावपिवक्ति ॥ गतिविरोधीन्यपीतिशेषः ॥ नृगणयति नानुसंधत्ते इत्यर्थः ॥ अत्र गम्यप्रि
यसमागमश्रवणविभावितः पुलकागपृष्ट्यायुभाविताहर्षश्रवणाविश्रामधाम ॥ आवेगं लक्षयति ॥ आकस्मिको यदृष्टस्य वाऽनिष्ट
स्ववानिपातः सविवर्तो मुरव्यकारणं यस्य तादृशो मनोविकार इत्यर्थः ॥ जडतायामतिप्रसंगाल्लक्षणांतरमाह ॥ संभ्रमपदार्थो वैत्यर्थः ॥
दर्शनश्रवणज्ञानमात्रे ॥ तदुक्तं ॥ आवेगो राजविद्रावरत्यादेः संभ्रमो मतः ॥ तत्र विस्मरणं स्तंभः स्वेदः कं पः स्वलद्रतिरिति ॥ रघुपतेः सं
नाचरान्भटानालोक्य दृष्ट्वा वैरि मृगादृशां कातराक्षीणामेकः करो विश्लथेतराधावनगलिते वाससिद्धितीयः स्वलितावलंबनाय सह च

विरचयति न मध्यभंगभोतिं गणयति नापि नितंबगौरवाणि ॥ आकस्मिके शानिष्टनिपातविवर्तः ॥ संभ्रमो वावेगः ॥ वैरिदर्शन
प्रियं श्रवणं त्यातादयो विभावाः ॥ अनुभावास्वराशरीरस्वलनविपर्यासादयः ॥ यथा ॥ एको वाससि विस्मथे सहचरी स्कंधे
हितीयः करः पश्चाद्च्छति च सुरेकमितरद्भर्तुं मुखे आम्यति ॥ एकं कंदक विद्रमस्ति चरणं निर्गतुमुक्तं ठते चान्यद्देरि मृगादृशां रघु
पतेरालोक्य सेनाचरान् ॥

रीस्कंधव्याप्तस्तथैकं चक्षुः पश्चात्पृष्ठतो गच्छति धाटीपरीक्षायै इतरञ्चमार्गभेदप्रसंगभयाद्भर्तुरर्थोदग्रे ग
च्छतो मुखे मुखपदेन मुखानवलोकने तु सर्वत्र भटबुद्धिरेव तासामित्यर्थो ध्वन्यते ॥ आम्यति ॥ एकं चरणं कंदक विद्रमस्ति मार्गानालोचनाद
न्यनिर्गंतुं धावितुमुक्तं ठते भयातिपातादित्यर्थः ॥ अत्र सेनाचरदर्शनविभावितस्वरास्वलनानुभावित आवेगश्रवणाविश्रामधाम ॥ यथा
वामम ॥ पतिमुपयात्तमकस्मान्मध्यैरय्यतया समा लोकाय ॥ पत्स्वलितमाशुगत्यानचिरात्कलिते मनोरथे स्तस्य ॥ अत्र प्रियदर्शनविभावितः
स्वलितानुभावितः सतथेति विवेकः ॥ नव्यास्तु ॥ आकस्मिकोऽचितितबलवत्तरानर्थप्रतिपत्तिसंभूतदृष्टानिष्टनिपातस्वशानिष्टयोर्दयो

रिसमुच्चिंशारंभस्यविवर्तः कारणमित्यर्थः ॥

र. त. संभ्रमइतितुसकलव्यवहारविषयत्वप्रदर्शनेनकार्यविशेषपरिचयद्वाराकारणपरिचयोभवतीतिप्रदर्शनाय॥संभ्रमपदार्थत्वस्यप नौका
 ४४ रंशक्यतावक्त्रेदकापरिचयादुर्ग्रहतासूचकोत्रवाशब्दः ॥ अतएव नोदाहरणन्यूनतापि ॥ ॥ ॥ अतएवचे
 ष्टानिष्टनिपातपदस्याग्रिमेष्टानिष्टदर्शनपदेनतुल्यार्थत्वमपीतिनसंदर्भविरोधइतिप्राहः॥जडतालक्षयति॥कार्याकार्यविवेकभिन्न
 ज्ञानवत्तेत्यर्थः॥यत्किंचिद्विषयकविवेकभिन्नंज्ञानंत्रासभोत्यालस्येषतिप्रसक्तमितिविवेकत्वावच्छिन्नसामान्यभिन्नत्वंज्ञानेप्रापयितुं
 सकलेति॥विवेकशून्यत्वमेवास्तुकिंज्ञानघटनयेत्याशंकते॥समाधत्ते॥नचस्वप्नेज्ञानमस्यैवेत्यतिव्याप्तितादवस्थमितिवाच्यं॥ज्ञानप
 सकलव्यवहारासमज्ञानवत्ताजडता॥नचमूर्खापस्मारनिद्रास्वप्नेषुतिव्याप्तिः॥तत्रज्ञानविरहात्॥इष्टानिष्टदर्शनादयो
 विभावाः॥अनुभावाअनवभाषणनिर्निमेषप्रक्षणेष्टानिष्टपरिकेदाः॥यथा॥दुष्पारवारिनिधिपारमुदारवीर्यामागच्छ
 तोहनुमतोहसितंवितेजः॥उद्दीश्यनीरनिधिनीरमधीरवीचिचित्रार्पिताइवपुनःकपयोबभूवुः॥ देनमानसामान्यज्ञानविव
 क्षणात्॥मानसत्वंचजातिरितिज्ञानसामान्यस्यमनोजन्यत्वेनासंभवः॥अत्रकचित्युस्तकेनचालस्यभीतित्रासेषुतिव्याप्तिः॥तत्र
 तत्रकतिपयव्यवहारस्यसत्त्वादितिसकलपदप्रयोजनमूलएवसुव्यक्तं॥इष्टज्ञानसहितानिष्टज्ञानमित्यर्थः॥साहित्यंसामानाधिकर
 ण्यमभेदेवेतिबोध्यं॥आदिनाचितोक्तंठाविरहभयप्रभृतयः॥येकपयोदुरासाधपारस्यपयोधेःपारतीरं प्रत्युदारं प्रकटीभवद्दीर्घबल
 यस्मिन्कर्मणियथाभवतितथाः गच्छतोदृश्यमानाहनुमतःसकाशाहसितंहर्षाहितेजुर्विस्तारितवंतस्तएवनीरनिधेःसमुद्रस्यनीरंज
 लमधीरवीचीतिनीरस्यविधिविशेषणं॥सुब्धमुद्दीश्यपुनस्त्वर्थेचित्रार्पिताइवनिश्चेष्टतयासंभाव्यमानाबभूवुः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

रामः
४४

अत्र हनुमन्नीरनिधिनीरोभयविलोकनविभावितानिश्चेतानुभाविताजडताचर्वणाविश्रामधाम ॥ गवंलस्यति ॥ ह्योरपिसमानसंविस्मवे
 द्यतयाविनिगमनाविरहेणतत्वमायातितत्तथेवाह ॥ तथाचसमबुलयोर्विरोधात्मकोविकृत्योवाशब्दाथोन्यथाहयोरैकत्रनिवेशन्यतरवे
 यथ्यापत्तेरितिभावः ॥ कलशोद्भवेनागस्तिनाजलधौसमुद्रेनिःपीतेऽशेषबुलकितेसतिगंगायाभगीरश्यावपुःशरीरंगौरीपतेःपार्वतीजाने
 लेलाटदहनेनिटिललोचनाग्नौहोतुं प्रक्षेपुं हंतेतिखेदेयावद्यावत्कालमध्येउपक्रमउद्योगःरुतआरब्धस्तावत्कालमध्येएवमये
 यथीतरसंक्रमितवाच्यमनन्यसाधारणप्रभावंवक्ति ॥ तत्रदेशे ॥ विपक्षेतिशृणुणांनगरीषु ॥ एतेनानेकपयोधिपर्याप्तताश्रुणोनिवेदिता ॥

आत्मनिसर्वाधिकत्वबुद्धिः ॥ सर्वस्मिन्नधमत्वबुद्धिर्वागर्वः ॥ बलैश्वर्याभिजनलावण्यादयोविभावाः ॥ अनुभावाअवज्ञाभूट
 शिचैष्टितहसितपोरुषप्रकाशादयः ॥ यथापरशुरामवाक्य ॥ निःपीतेकलशोद्भवेनजलधौगौरीपतेर्गंगायाहोतुं हंतवपुर्लेलाटद
 हनेयावत्कृतः प्रक्रमः ॥ तावत्तत्रमयाविपक्षनगरीनारीदृगंभोरुहदंढप्रसवलदश्रुवारिपटलैःसृष्टाःपयोराशयः ॥ इष्टसंशयः
 ॥ अनिष्टजिज्ञासावाविषादः ॥

यानार्यस्तसांचसंख्येवांभोरुहाण्यंभासिरोहंति समुत्पद्यंतेयेभ्यस्तेषां ॥ हंढूमितिबृहसंख्याकानांनारी
 णामप्यपेक्षयाद्वैगुण्यमावेदयितुं ॥ ततः प्रसवलदतिशयेनोद्च्छद्यदश्रुसंज्ञवारिजलंतस्यपटलंसमुदायोत्रबहुवचनंसमुदायगतबाहु
 ल्यंकथयत्ययोराशिगतबाहुल्यंरुदयति ॥ तैःरुत्वापयोराशयोकूपाराःसृष्टा इत्यर्थः ॥ अत्रगम्येनबलैश्वर्यादिनाविभावितःपोरुषप्रकाशानुभ
 वितोगर्वश्रर्वणाविश्रामधाम ॥ विषादंलस्यति ॥ अनिष्टजिज्ञासायामपिविषादव्यवहारादाह ॥ तथाचेष्टसंशयानिष्टजिज्ञासयोरन्यतरव
 गत्यर्थमत्रवाकारः ॥ अयमेवव्यवस्थितविकल्पदृतिगीयते ॥ इष्टपदेनेकाविषयसामान्यमेवग्राह्यंनतुप्रियजनगांधर्वकाव्यसेवाभिरित्यादावि

पेष्टविशेषयेत्याह ॥

र.त.
४५

प्राग्बदत्रापि प्रकृतिभेदेनानुभावोभियतइत्याह॥मध्येवर्त्ममार्गस्यमध्येकलानिधेश्चंद्रस्यसमुद्रयोजातःकिमातन्यतांकोभ्युपायःकर्तव्य
इतिरुष्माभिसारिकोक्तिः॥यदिप्रत्यावृत्यभवननिजं व्रजामितर्हिवाचां प्रच्यवःप्रतिज्ञाहानिभवेद्यदिवानिकुंजमेवगच्छामितर्हीतःगृहे
देषोद्गाटनायविशिष्यानिर्देशःकिंस्यात्कोनर्थ आपतेकोवेदकोजानीतेनकोपि॥अहंतुसुतरंनजानेयदिक्वचिदेवोभयभिन्नएववनतटेउ
भयतत्सकटादौदासीन्यमालंब्यतिष्ठाम्येतावताकिंजातेनकिमपि॥इशानवाप्रेरनिष्ठावाप्रेश्चतादवस्थादित्यर्थः॥अत्राभिसरणरूपापरा
धविभावितोनिष्ठनिवारणचिंतानुभावितोविषादश्चर्वणाविश्रामधाम॥ओत्सुक्यंलक्षयति॥प्रियप्राप्तौविलंबोमास्त्वित्तीकृत्यर्थः॥ननुदि

दृष्टपदेनजीवनधनयशःशरीरपुत्रकलत्रादयः॥विभावाअपराधधनगमनादयः॥अनुभावाउत्तमानांसहायान्वेषणोपाय
चिंतादयः॥मध्यमानाविमनस्कता॥अधमानामिष्टध्यानधावनमुखशोषनिद्राश्वासादयः॥यथा॥प्रत्यावृत्ययदिव्रजामि
भवनवाचांभवेत्प्रच्यवोनिर्गच्छामिनिकुंजमेवयदिवाकोवेदकिंस्यादितः॥तिष्ठाम्येवयदिक्वचिद्वनतटेकिंजातमेतावताम
ध्येवर्त्मकलानिधेःसमुद्रयोजातःकिमातन्यता॥ओत्सुक्यंकालासहिष्णुता॥सकलेद्रियाणामेकदैवक्रियाप्रारंभोवा॥प्रियस्म
रणादयोविभावाः॥

एकालेनाभिनवसंबंधोविलंबस्तथाचप्रियसमागमेनाभिनवसंबंधीद्विष्टःकालोमास्त्वित्तीकृतदितिफलितं
तदपेक्षयेष्टःकालःप्रियसमागमेनापूर्वसंबंधीभवत्स्वित्तीकृत्योत्सुक्यमस्तुलाघवाद्यापकत्वाच्चेत्यतस्तथैवाह॥सकलानामिद्रियाणामे
ककालीनायाक्रियायापारस्तस्यप्रारंभस्तमुत्तरित्यस्याःसकाशात्साधुनैवास्वप्राप्तिर्भवत्स्वित्तीकरूपान्तःकरणवृत्तिर्वेत्यर्थः॥अस्तिह्यो
त्सुक्याद्यापारशेद्यमितिभावः॥प्रातर्दूरसमागतनायकायानायिकायाःसखींप्रतिसख्यावातथाविधनायिकांप्रत्युक्तिः॥

नौका

रामः
४५

हे सुंदरि सखि वासरस्य दिवसस्याद्यः प्रथमो यामः प्रहरः कैरपि स्वमात्र साक्षात्कृतैः केलिकौतुकेति ॥ क्रीडाचमत्कारगोचरमनोरथे
 द्वितीयः पुनर्मल्लीकेसरचारुचंपकनवांभोजस्रजांगुफनेग्रथनेस्तृतीयः कांचीकुंडलहेमहारवलयन्यासेनीतोयापितस्ततस्तदन्त
 रसंप्रतीतियावच्चरमो यामः कथमिति चिंतांगमयति ॥ केनोपायेन यास्यति गमिष्यति ॥ उक्तं ठयाकार्यंतरास्फूर्त्यादिवसदैर्घ्यस्यैव
 प्रतिपत्तेः ॥ मल्लीति बहुवचनपुनः पुनः सातिशयकलानिर्माणाभिप्रायं ॥ कांचीति बहुवचनंतरयान्यासात्पुनः पुनः संसनाभिप्रायं
 शेषस्येष्टमेव ॥ अत्रगम्यप्रियसमागमनविभावितंगात्रगौरवचिंतानुभावितमौत्सुक्यचर्वणाविश्रामधाम ॥ प्रांचस्तुचेतोमीलनंनिद्रा

अनुभावास्तं द्रागात्रगौरवादयः ॥ यथा ॥ आह्वयः कैरपिकेलिकौतुकमनोराज्यैर्द्वितीयः पुनर्मल्लीकेसरचारुचंपकनवांभो
 जस्रजांगुफनेः ॥ कांचीकुंडलहेमहारवलयन्यासेस्तृतीयस्ततोनीतः सुंदरि वासरस्य चरमो यामः कथयास्यति ॥ इतरदिंद्रि
 यमपहायमनस्त्वचियदावर्ततेतदानिद्रा ॥

मीलनंचज्ञानजनकव्यापारराहित्यंपुरीतत्संबंधइतियावत् ॥ सुप्तं स्वप्नं इंद्रियांतर
 संबंधविरहकालीनत्वगतगतस्वप्रवहनाडीमनोयोगइतियावदितिवदंति ॥ तेषामतेनिखिलेतरबाह्येन्द्रियसंबंधविरहकालीनस्वप्न
 वहनाडीबाह्यदेशवकिन्नत्वद्गुणोयोगस्यविभिन्नव्यभिचारिभावतापत्तिः ॥ निद्रायामिवभावत्वस्यतत्रापिसत्वान्मनोधर्मत्वाच्च ॥ तथा
 पुरीतत्संबंधस्वप्नपूर्ववृत्तित्वनियमोनघटनेसुषुप्तेः प्रागपि स्वप्नसंभवात् ॥ तथाच स्वप्नात्प्राङ्निद्रादेशनियामकालाभश्चेत्यनुशयानोनि
 द्रांतर्गतत्वस्वप्नएवंचसुषुप्तेः प्रागवश्यंनिद्रेतिततस्वप्नसुप्तात्प्राङ्निद्रादेशश्चेत्याशयेननिद्रांतर्गतत्वयति ॥ तदा ॥ तत्कालीना ॥ अंतःकरणर
 त्तिरिति शेषः एवमग्रेषियद्यपीन्द्रियमपहायेत्येववक्तुमुचितं तथापि त्वचिस्थितमितिरिक्तं वा यवीयमिन्द्रियेनमन्वतेतेषांत्वचएवेन्द्रियत्वम

मिमतमितितन्वत्तेषांसाप्रसांशिरितीशम
 मिति ॥

र. त.
४६

त्वमिन्द्रियप्रसिद्धस्त्वकशब्दोलाक्षणिकइत्यने। तथाच प्रातिस्विकरूपेण प्रहाणलाभात्सर्वमतसाधारण्यमित्याशयः॥ सर्वेन्द्रियक्रियासंपा
नलक्षणोत्सुक्यानेतरं सर्वेन्द्रियक्रियाशैथिल्यलक्षणमुपमेवमणयितुमुचितमित्याशं कामपाचिकीर्षुराह॥ स्वप्नस्यनिद्रांतर्भावंदर्शयति॥
नाडिकायामित्यल्यार्थककप्रत्ययेनतस्यास्वगात्मताबोध्यते॥ मयामेघखंडः श्रीरुसः स्वप्नेदृष्टः कीदृशस्वपनदुहितुयमुनायाः ककुंतीरंप्र
तिगच्छन्॥ तथापि कृगच्छावतंसः॥ किंचास्मद्दहनं कंचितेनाष्टाः सरुद्वारं वारं पश्यन्॥ अपिचस्निग्धः प्रेमपूर्णापांगोनेत्रप्रांनोयस्य॥ अ
परंचशिथिलचरणः सालसपदपदाः॥ अन्यच्चस्तोकविस्पष्टहासः किंचिल्लक्ष्यमुखविकासः॥ इतरच्चकमलकलिकामंडनः कमलकुड्य

सुप्नस्यकारणत्वात्सुप्नात्प्राडिः द्वाभरतेनोक्ता॥ स्वप्नवहनाडिकायां मनोयदावर्तते तदा स्वप्नसंभवः॥ तत्रविभावाः स्वभावचिं
तालस्यक्रमादयः॥ अनुभावापार्श्वकरणनयनभ्रूचालनविभ्रमवचनस्वप्नदर्शनादयः॥ यथा॥ गच्छन्ककुंतपनदु
हितुः पि कृगच्छावतंसः पश्यन्स्मद्दहनमसकृच्चक्षुषाकंचितेन॥ स्निग्धापांगः शिथिलचरणः स्तोकविस्पष्टहासः स्वप्
दृष्टः कमलकलिकामंडनोमेघखंडः॥ ग्रहाद्यावेशोपस्मारः॥

लभूषणइत्यर्थः॥ अत्रचिंताविभावितास्वप्नदर्शनानुभाविताबाहो
द्वियमीलनरूपानिद्राचर्वणाविश्रामधाम॥ अत्रकवेरिदमुक्तिसौष्टवं॥ यत्स्वप्नइतिस्थानेनिद्रइतिपाठेप्राचीनाभिमतसुप्नोदाहरणमेतदे
व॥ अन्नामंत्रणीयामंत्रणमनुभावोनिद्राविभावइतिचविशेषइति॥ अपस्मारंलक्षयति॥ भूतसंचारादिसंभूतोव्याधिविशेषइतिभावः॥ सा
मान्यतयाव्याधिनिर्देशेपिशेषतयापुनर्निर्देशोर्थविशेषद्योतनाय॥ तथाहि॥ सामान्यतोव्याधिर्बाहोत्सभयानकविप्रलभकरुणेषुभव
ति॥ तत्रायंविशेषः॥ यद्दीभत्सभयानकयोरपस्मारारव्योव्याधिविशेषएवभवतिनापरः॥ विप्रलंभकरुणयोस्तुकदाचिदपस्मारः कदाचिद

नो का

॥
४६

उद्देल्लंतोयेनवाःपल्लवास्तएवाधररुचोधरोष्ठसदृशायेषांते॥अधरपदंवेपमानस्याधरस्यैवसंलक्ष्यारुणिम्नःसादृश्यप्रतिपत्तिविका
शकतयोक्तं॥तथापर्यस्ताःप्रसारितायाःशाखास्ताएवभुजायेषांते॥एवंस्फूर्जंतःप्रकाशमानायेकोरकास्तएवफेनविंदवस्तेषांपटलेः
समुदायेर्व्याकीर्णव्याघ्रादेहश्रियोदेहकांतयोपेषांते॥किंचभ्राम्यन्विश्लथोभृगाणांकलापःसमुदायएवकुंतलःकेशपाशस्तज्जुषस्तद्वे
तः॥अन्यच्चश्वासभूतेनानिलेनोक्तृष्टकंपभाजाभूरुहाःद्रोणाद्रिप्ररूढावृक्षाःशैलद्रोणाद्रिकुपेःरक्षःशक्तिप्रपातमूर्च्छितलक्षणसंज्ञो
वनौषधिशालिद्रोणाद्रिमानयतोहनुमतःसकाशात्॥निपातितंकिमिदमिति संदिहानेनभरतेनबाणसंधायपातितमिति शैलस्यविधि

तत्रविभावाः॥अपावित्र्यशून्यस्थितिधातुवैषम्योत्कटदुःखभयादयः॥अनुभावाः॥कुंपफेननिःश्वासभूनिपातविपर्यासजि
ह्वालोलनादयः॥यथा॥उद्देल्लन्नवपल्लवाधररुचःपर्यस्तशाखाभुजाःस्फूर्जंतोर्कफेनविंदुपटलव्याकीर्णदेहश्रियः॥भ्रा
म्यद्रुगकलापकुंतलजुषःश्वासानिलोक्तपिताःशैलप्रेक्षकपेनिपातितमपस्मारदधुभूरुहाः॥मूर्च्छोप्यत्रेवांतर्भवति॥त्वच
मपि विहाययदा मनःपरीततिवर्ततेतदासुप्तं॥निद्राविभावः॥अनुभावानेत्रमालनप्रलापश्वासोच्छ्वासादयः॥विशेषणं॥प्रेक्ष्यदृ

ष्टापस्मारंउच्चैःप्रपतनंदधुधंतर्वतदत्यर्थः॥अत्रमहीरुहेसमारोप्यमाणदुःखविभावितोवास्तविकभूनिपातानुभावितश्चाहार्यारोपविष
यीभूतएवापस्मारश्चर्वणाविश्रामधाम॥तस्याअप्यपस्मारविभावानुभावकव्याधित्वादित्याशयः॥सुप्तलक्षयति॥अपिनास्वप्रवहनाडीसं
बंधत्वकूपरित्यागोनास्तोत्यावेदितं॥परीतति॥परीतत्समाख्यातनाड्यां॥कापिबालामुरारेर्मुकुंदस्यनिभृतनिभृतंनज्जगरणशंकयामंदंभ
दमंतःस्मरंहासगर्भितंयथास्यात्तथाकर्णावतंसंकर्णिकारंकाचिद्दिग्धातथैववाहोःकनकबलयंकंकणकाचिद्दन्ताममालामुष्मतीनि

सर्वत्रसंबध्यते॥शौर्यशील्यर्थः॥

र.त.
४७

अत्र किंशब्दार्थतिर्यक्तिभेदप्रतिपादनद्वारा धार्ष्ट्यस्योत्तरोत्तरमतिशयं द्योतयितुं ॥ तेनावतंसहरणापेक्षया कटकहरणे धार्ष्ट्यमपेक्षितं
रामहरेण तु तदप्यतिशयितमिति सूचितं ॥ तेन च त्रिविधाया अपि नायिकाया अनुरागो हरो ध्वन्यते ॥ कीदृशस्य मुकुंदस्येत्याकांशायामा
ह ॥ तपनदुहितुरिति ॥ यमुनायाः कुंजेलतामंडपरूपेऽधिकरणे ॥ श्वासेति ॥ श्वासस्थाधिक्येन सातिशयं कंयमानो धरप्रान्तो यत्र यथाभव
तितथा ॥ एवमामीलिते अक्षिणीयत्र यथाभवति तथा सुप्यतः ॥ अत्र वृत्करणस्य पषादिसमाप्तिमात्रद्योतकतया दिवादेरपि भ्वादि वदाक
तिगणत्वस्य मृग्यतायादिप्रयोगसाधुत्वायावश्यं वक्तव्यत्वात्साधुत्वमितिकेचित् ॥ तन्न ॥ संप्रसारणदोर्लभ्यात् ॥ कुंजादेराकृतिगणत्वादिति

यथा ॥ श्वासोच्छ्वासप्रचलदधरोपांतमामीलितासंकीडाकुंजेतपनदुहितुः सुप्यतः श्रीमुरारेः ॥ अंतःस्मेरं निभृतनिभृतं
कापिकर्णावतंसं काचिद्वाहोः कनकवलयं दाममुस्तातिकाचित् ॥ इन्द्रियाणां प्रथमप्रकाशविबोधः ॥ निद्राकृदो विभावाः ॥
अनुभावाअंगाकृष्टिजं भासिमर्देनां गुलिमोटनादयः ॥ तुवयं ॥ कुंजइत्यधिकरणसप्तमीनिर्देशादेव शयानस्येत्यर्थान्त्वमनारख्यदो

षाशंकावकाशोपीति धेयं ॥ अत्र शयनविभावितं श्वासाद्यनुभावितं चेतोमीलनरूपं सुप्तं चर्वणा विश्रामधाम ॥ विबोधं लक्षयति ॥ प्राथ
म्यविभावदर्शनेनैव दर्शितं भवतीति तमाह ॥ बाह्येन्द्रियमीलनोक्ते इत्यर्थः ॥ अतएव सुप्तेनातिव्याप्तिः ॥ ये तु चेतोमीलनं निद्रेत्याचक्षते ॥
तन्मते निद्रानाशोत्तरं जायमानो बोधो विबोध इति तेषामेवलक्षणं व्याकृत्येत् ॥ यच्चावोचोने निर्द्रेत्यस्य त्वद्भ्रानो योगनाशसाध्यत्वसंभवात्तत्रातिव्याप्तिरेव स्यात् ॥ न च निद्राकृदइत्यं
॥ तदनवधानादेवेति प्रतीमस्तथाहि ॥ तथासति सुषुप्तेरेव त्वद्भ्रानो योगनाशसाध्यत्वसंभवात्तत्रातिव्याप्तिरेव स्यात् ॥ न च निद्राकृदइत्यं
तस्य त्वद्भ्रानो योगइत्यर्थस्तथा च त्वद्भ्रानो योगसहकृतैन्द्रियजन्यत्वं पर्यवसितमिति नातिव्याप्तिरपीति वाच्यं ॥ तथासति तथाभूतमनोज

नोका

स्वप्नतिव्याप्तिर्देवोचति ॥

रामः
४७

राधायादशाकृत्वादेवस्य क्रीडाविदस्यकंसद्विषः श्रीकृष्णस्यसहसाबलाल्लोलाश्रंचलाअपांगतरंगानेत्रप्रांतकूटास्तेषांभंगोरचनात
त्रचतुरंकशलनेत्राबुजं॥अत्राबुजपदंसारूप्यमपिकायेस्यकारणेनसमविदुरितिसमालकारन्यायेनतरंगानुकृत्यायोक्तं॥नास्मान्या
त्ररसलित्यर्थः॥कथंभूतयादशानभःक्रीडामंडपांतरालंकुवलयस्यतत्वेनाध्यवसितनेत्रस्यद्रोणीमुकुलीभावस्तयादरिद्रंरहितं
कुर्वंत्यातिरिग्विकसंत्येतिथावत्॥इत्यंचशंकितयानयादृष्ट्यासांकेतिकशब्दासाधारणहेतुःशंकाव्यज्यतेअत्रनभोदरिद्रपदयोःस
मभिव्याहारेणराधाकृष्णयोर्द्वयोरपिनेत्राणिमुकुलीभूतानिनसंतीत्यर्थमावेदयतातयोःपरस्परकटाक्षाअभूवन्नित्यर्थोध्यन्यते॥कु

यथा॥राधायाःसहसादशाकुवलयद्रोणीदरिद्रंनभःकुर्वंत्याकलकंठकंठनिनदैःसांकेतिकैर्जाग्रनः॥अंगाकृष्टिविवर्त
मानवपुषोदेवस्यकंसद्विषोलोलापांगतरंगभंगचतुरंनेत्राबुजंपातुनः॥पराहंकारप्रशमात्कटसमीहामर्षः॥विभावाअव
मानाधिसेपादयः॥अनुभावाःस्वेदशिरःकंपनयनारुण्यादयः॥वृत्याइतिसविसर्गपाठेतुराधाविशेषणमेवतत॥दशेतितुक
रोतिक्रियांप्रत्येवकरणेत्तीयेतिबोध्यं॥क्रीदशस्यकंसद्विषः॥सांकेतिकैःसंकेतरुतैरतएवकलकंठस्यकोकिलस्यकंठनिनदैरव्यक्त
ध्वनिभिस्तत्वेनाध्यवसितैराहाहंकारादिभिरितियावत्॥जाग्रतोविक्रिन्ननिद्रस्यपुनःक्रीदशस्यांगाकृष्ट्याविवर्तमानंप्रत्यंचदृष्टुःशरी
रंपस्पतादशस्येत्यर्थः॥अत्रनिद्राकंठविभावितांगाकृष्ट्यनुभावितोविबोधश्रवणानिश्रामधाम॥अमर्षलक्षयनि॥परकीयाहंकारस्यप्र
शमनेयोक्तदाविजातीयासमीहेकासैन्यर्थः॥भर्त्सरामचंद्रस्याज्ञाप्रवर्तनानेवनास्येव॥तदुक्तं॥वीरभारुतेइत्यामंत्र्य॥मुद्रासमुद्रमुल्लंघ्यशीघ्र
माश्यास्यजानकी॥विन्यस्यपरतस्तस्याभागच्छमयिजावति॥इत्येनान्वयान्नस्यरामचंद्राज्ञाविषयतात्॥श्लोकार्थस्तुशीघ्रंसमुद्रमुल्लंघ्यसम

र-त-
४८

नंतरमेवमुद्रांतस्याःपुरतोविन्यस्यान्यथारक्षोमायाभ्रात्याःविश्वसनीयताप्रसज्येतपश्चान्नानाशंकाकलांजानकींसमाश्यास्यतस्याःसम्य
कसमाधानंरुत्वामपिजीवतिसतिशीघ्रमित्यर्थः॥त्वयाविलंबितेविलंबासहिस्मार्ममपुनर्दर्शनमसंभावितमेवेत्याशयः॥आगच्छ
एहीत्यवसेयः॥यथेकसितथामदिष्टंसादयेत्युक्तेत्वेकिंकुर्यादत्याकाशायामाह॥अद्येति॥इदानीमेवसरसिजनयनामदोदरीगृहमे
धिनःस्त्रीप्राधान्यादभ्यर्हिततथाप्राङ्गिदेशःसूनुर्मेषनादादिःसेनाचवाहिनीत्येवंद्वंद्वसमासः॥तथाचप्रकृतामर्षपरिपोषार्थंजडतामा
विकर्तुंपुत्रमित्रकलत्रादिभिःसहयुगपदेवासौहंत्यइत्यनेनस्त्रीवधानौचित्याप्रतिभात्मकेष्टानिष्टापरिकुंदरूपस्तदनुभावआविक्रि
षतइतिकाव्यविदांपथाः॥एतेनधर्मशास्त्रविरोधंपरिजिहीर्षुभिःकैश्चित्सरसिजनयनासूनुश्चसेनाचेतिद्वंद्वआश्रितःसप्रत्युक्तः॥स

यथा॥अद्याज्ञानैवभर्तुःसरसिजनयनासूनुसेनासमेतंबंधालांगूलमूलेदशमुखमभितोभूतलेभ्रामयामः॥शश्वन्मार्गा
वलोकप्रचलेनयनयासीतयासाकमेनालंकासुत्याद्यकिंवारपुपतिचरणंभोजयोर्योजयामः॥

रसिजनयनापदानर्थक्या
पातात्॥ननुकस्यसूनुरित्याकांशानिरासायतदितिचेत्॥मावीरानुसूतरुरुचशुर्भव॥कस्यसरसिजनयनेत्याकांशायस्तावताप्य
नुरतेः॥नन्वथाद्रावणस्येत्यध्यवसीयतामितिचेत्॥सूनावेवतथातदध्यासेभवदीयाशंकापैतिवानवेतिनिमीलितनयनंविभावय
तुभवान्॥अतएवसरसिजनयनायाःसूनाःसेनेतितसुरुषद्वयमपिभ्राम्यात्॥तत्पदद्वयस्याप्यानर्थक्यापत्तेः॥ताभिःसमेतंपुक्तंदश
मुखंरावणमभितःसमेताल्लांगूलमूलेपुक्तेबध्नाभूतलेभ्रामयामोभ्रामयित्वापातयामः॥श्रीरामनिकटेपरारुत्यगमनेविलंबमाशंक्या
हकिंवेति॥अथवेत्यर्थः॥शश्वत्निरंतरंमार्गावलोकामार्गप्रतीक्षातयाप्रचलेनयनेयस्यास्तया॥इयवस्वभावोक्तिरंतरंतराबाधबुद्धिपरा

नोका

रामः
४८

हतामपि श्रीरामस्य वातदुदंतप्रापकस्य कस्यापि वौत्सुक्यभरसमाहृतां संभावनामलं करोतीत्यवगंतव्यं ॥ सीतया साकं सार्द्धं मेनां रक्षो
 गणाकीर्णालं कामुत्यान्मूल्यरघुपतिचरणां भोजयोर्दिवचनेनान्यपरायणतावेद्यते योजयामस्तथासतिशीघ्रप्रत्यावृत्तेस्तत्रैवच
 लं कानिर्दलनस्य सुकरत्वादित्याशयः ॥ अत्र प्राक्च सर्वदेवाहोपुरुषिकया वयं न वारुता एव न तु केनापि कर्मणा परिश्रान्तास्मद्व्यमु
 मर्थं कथंचिच्छानुष्ठितमपि बहुवचने स्वसमभिव्याहारमात्रेणावगमयति ॥ अत्र रक्षः कृताधिसेपादिनागस्येन विभावितः परुषो
 क्त्यानुभावितोऽर्षश्चर्वणा विश्रामधाम ॥ अवहित्वं लक्षयति ॥ आकारो निर्वेदाद्यनुभावो मुखप्रसादादिः ॥ व्यवहारस्तथाभूत एव प्रियो

आकारव्यवहारसंगोपनमवहित्वं ॥ विभावाद्बीडाधार्ष्यकौटिल्यगौरवादयः ॥ अनुभावा अन्यथा करणान्यथा प्रेक्षणा न्यथा
 कथनादयः ॥ यथा ॥ त्यक्त्वा सत्यविभोषणः सगतवान्बद्धः सपाथोनिधिः किंचिच्छुभ्यति सोपिसारणिरतः सीतापरित्यज्यतां
 ॥ इत्याकर्ण्य सुहृद्रणस्य वचने स्मेराननोरावणो मुक्त्वा दामकरेण कंठसविधेकीरस्य विन्यस्यति ॥ उग्रतानिर्दयता ॥

संगोपनं गुणानुकूलान्तःकरणवृत्तिरित्यर्थः ॥ संबंधुरपि विभोषणः सद्यगहंत्यक्त्वा गतवान् सोशक्यबंधनोपि पाथोनिधिः समुद्रो बद्धः कृत
 सेतुः सोपि परमाप्नोपिसारणिः किंचिच्छुभ्यति परकलत्रापहरणं न मृष्यति अतः कारणात्सीतापरित्यज्यतां इति एवं रूपं सुहृद्रणस्य वचन
 माकर्ण्य स्मेराननोवहेलितसुहृद्रणवचनोरावणः सुहृद्रणकोपपरिजिहीर्षया हासस्यान्यसंभूतत्वमवगमयितुं मुक्त्वा दाममौक्तिकमालं
 करेण तामरसानाम्नेण कीरस्य कंठसविधेभुक्त्वा स्वभिमुखं विन्यस्यतीदमसोदाडिमीवीजबुद्ध्या गृह्णातिकचिदिति परीक्षितुं करतलेनोपन
 यतीत्यर्थः ॥ अत्र गम्यधाष्ट्यं विभावितमन्यथाकरणानुभावितं गर्वाद्यनुभावभूतस्याकारस्य मुखविकासादेः संगोपनफलकमवहित्वं चर्वणा विश्राम

धाम ॥ उग्रतानं लक्षयति ॥

प्रचंडक्रियाकारणीभूताकिमस्यकरोमीत्याकारिकेकेत्यर्थः॥स्वीयदोषकीर्तनस्वीयधनाद्यपहरणादयद्व्यर्थः॥प्रचंडैर्दंडैःरणेति॥
संग्रामेखंडितायेराजानस्तेषांयाभजास्ताभिरेवदंडैर्दंडैर्घ्याकोदंडंधनुःकृतंरचितंतत्रधनुषिज्यासिंजिनीप्रतिपक्षेतिशत्रुभूतानांरा
ज्ञायारमण्यस्तासांवेणीलक्षणेस्तंतुभिर्गुफिताकृता॥विशिखोबाणएकवचनेनेकस्यापिलक्ष्यनलभ्यतेद्व्यर्थआवेदितः॥कुरःकठोर
आकारःस्वरूपंयस्यतादृशस्यकठारस्यतारमुच्चैर्यत्पतनमाघातानुकूलक्रियामात्रंतेनैवप्रभृष्टाःप्रत्यंचंतोदृष्टाःक्रोधाविष्टायद्विपाह
स्तिनस्तेषांत्रद्यंतिद्विपप्रत्यंचनेदंतयोरेवाघाताद्द्रज्यमानानियानिदंततलानितैःकृतोस्तिनतुपूर्वकदाचित्प्रक्षिप्रोलक्ष्यालाभात्॥

विभावाअपराधदोषकीर्तनचौर्यादयः॥अनुभावास्तर्जनताडनादयः॥यथा॥कोदंडंरणभिन्नभूपतिभुजादंडैःप्रचंडैःक
तंतत्रज्याप्रतिपक्षराजरमणावुणीगुणैर्गुफिता॥कुराकारकठारतारपतनप्राभृष्टदृष्टद्विपत्रुद्युदंततलैःकृतोस्तिवि
शिरवस्तल्लक्ष्यमुद्दीक्ष्यते॥यथाथेज्ञानमतिः॥अत्रविभावाःशास्त्रचिन्तादयः॥अनुभावाःशिष्योपदेशभूक्षेपकरचालनच
तुर्यादयः॥यथा॥लाटीनेत्रपुटीपयोधरघटीक्रीडाकुटीदोस्तदीपाटीरद्रववर्णनेनकविभिर्मूढैर्दिननीयते॥

तल्लक्ष्यंतद्योग्यंल
स्यमुद्दीक्ष्यतेगवेष्यते॥इतिरामं प्रतिपरशुरामस्योक्तिः॥अत्रगम्यधनुर्भंगरूपापराधविभावितान्तर्जनानुभावितोग्रतत्रवर्णविश्राम
धाम॥मतिंलक्षयति॥निर्धारणात्मकमितिशेषः॥मूढैःशास्त्रचिन्तारहितैःकविभिःलाटीत्यादि॥लाटदेशाद्द्रतनायिकासंबंधिनोला
चनयुगस्यकुचकलशस्यलीलागहस्यभुजविस्तारस्यचंदनपंकस्यचनिरूपणेनदिनंदिबसोनीयतेतिवाह्यतेतदेकमनसामव्यभिचा
रिभक्तिभाजापंसासमयोगोविंदेतिजनादनेतिजगतीनाथेतिरुल्लेखितिव्याहारेःपरिक्रामति॥अत्रसर्वत्रेतिशब्दःप्रत्येकंप्राधान्यस्यजगती

नोका
शस्त्रपरस्परदोषप्रति
पादकः॥
रामः
४९

अत्र शास्त्रविमर्शाविभाविताचातुर्योनुभावितामतिश्रवणाविश्रामधाम॥नयादीनामाधिक्यमाशंक्यपरिहरति॥मत्स्यदाहरणदिशेषदं
तरस्यनीतिशास्त्रसिद्ध्यर्थज्ञानरूपस्यनयस्यलोकवृत्तानुवर्तनरूपस्यविनयस्यस्वाभिलाषज्ञापनरूपस्यानुनयस्यचोदाहरणानिगता
र्थयन्नुपदेशमुदाहरति॥वसुधनंप्रदेयंखलतोदृष्टादवधेयंसावधानतयास्थेयंमनोहरस्यचरणेनिधेयंस्थापनीयंरूतिभिःस्वार्थपराय
णेर्निर्जविधेयंस्वाधिकारिकतयाविधिबोधितक्रियारूपंविधेयमनुष्ठेयंविधेर्देवस्यविधेयंप्रापणायफलंविधिर्ब्रह्मैववेत्तितेनकर्मफलस्य

गोविंदेतिजनार्दनेतिजगतीनाथेतिरुस्रेतिचव्याहारैःसमयस्तदेकमनसांपुंसांपरिक्लामति॥नयविनयानुनयोपदेशो
पालंभाअत्रेवांतर्भवति॥उपदेशोयथा॥वसुप्रदेयंखलतोवधेयंमनोनिधेयंचरणेहरस्य॥निर्जविधेयंरूतिभिर्विधेयंविधे
र्विधेयंविधिरेववेत्ति॥उपालंभोपिद्विविधः॥प्रणयात्माकोपात्माच॥प्रणयात्मायथा॥पाषाणोयदिमार्दवंयदिपयोधाराहता
शोदरेव्यालीनावदनेसुधायादिरवेर्गर्भहिमानीयदि॥स्थेमाकिंचसमीरणेयदितदास्वप्नेभवेत्सत्यताकिंनामस्मरभूमिपालभ
गवन्क्रोधान्मुधाधावसि॥

हापरित्यागपूर्वकंविहितकर्मानुष्ठानमुपदिष्टंभवति॥उपालंभंविभजते॥निंदेत्यर्थः॥प्रणयेनात्मास्वरू
पयस्येतिच्युत्यत्प्राणयपूर्वकइत्यर्थः॥एवमन्याप्यन्यपूर्वकइतिबोध्यं॥काचित्स्वप्नेप्रेयांसमवलोक्यविरहव्याकुलासतीलत्समागमवशान्न
मेयंदुरवस्थेतिवक्तुंमनोभुवमुपालभते॥हेस्मरभूमिपालभगवन्क्रोधान्मुधाकिंनामधावसिबहून्विषयानाक्रामसिननुस्वयंदृष्टपदा
र्थकिमित्याक्रमनेष्कल्यमतआह॥पाषाणइति॥मार्दवंप्रस्तरेयदिपयोधाराहताशोदरेयदिसुधाव्यालीनां॥जात्येवस्वभावेनापिक्रो
याधिक्येनसुधायाअत्यंतार्सभवायस्त्रीत्वेननिर्देशः॥वदनेयदिहिमानीमहहिमेरवेर्गर्भेयदिकिंचसमीरणेवायौस्थेमास्थेयंयदिभवेत्तदास्व

करण
कठिणतःकरण
प्रसन्नचित्तोपकृत्यकरण
सर्वज्ञः

र.त.
५०

कोपपूर्वकनिंदायाः पराहंकारप्रशमविषयोक्तसमीहारूपा मर्षसामग्रीत्वेन तद्भाष्यत्वादिति भावः ॥ हे देव देवाभरणपरमेश्वरोत्तंसाने
नमहाजनपरिग्रहितत्वमुक्तं ॥ स्वभावदुष्परिहार्यत्वमाशंक्याह ॥ शुधांशविति ॥ नाम्ना विरुद्ध एवार्थः प्रतिपाद्यते ॥ यथा ॥ लोहितोयस्तु
वर्णेन मुखेपुके च पांडुरः ॥ श्वेतः सूरविषाणाभ्यां सनी लोचुष उच्यते इत्यनेन लोहितो नीलसंज्ञयेत्याशंक्यनेत्याह ॥ जगदिति ॥ सुधेति ॥
अमृताभिषेकशीतलमेव तेनाऽयोगव्यवच्छेदो बोध्यते ॥ जनयसिकरोषितथापि हि स्वरूपत्वेपि मे उरसि तापं वहसि प्राप वसित हैरा
देवत्वमेवं कुरुषे परंतु यदुपतिवक्त्रसखावक्त्रसखायस्य तथासीति हे तोरहं किं ब्रवीम्यनोचित्यान् किंचिद्द्रुणामीति चंद्रोपालंभो यदु

कोपात्मा मर्ष एवांतर्भवति ॥ यथा ॥ जनयसि जगदेव देव देवाभरणसुधारसशीतलं सुधांशो ॥ उरसि वहसि मे तथापि तापं
यदुपतिवक्त्रसखासि किं ब्रवीमि ॥ ज्वरादि विकारो व्याधिः ॥ क्रुपितधातुकामक्रे शादयो विभावाः ॥ अनुभावादशोपद्रवाः ॥
यथा ॥ दातुं स्वीयमनर्घ्यदीपिति पदंतस्याः कुरंगीदृशः केयूरं कनकागुलौ यकमिवानेतुं वहिर्गच्छति ॥ पत्युपालंभे पर्यवस्यति

व्याधिलक्षयति ॥ ज्वरादेः संभूतो मानसो विकार इत्यर्थः ॥ अयमेव ग्लानिनिदानतया प्रागुक्तः ॥ ज्वरनिदानमेवात्र विभाव इति प्रतिपा
द्यन्नादिपदग्राह्यं दर्शयति ॥ कामक्रे शादय इति ॥ विरहादय इत्यर्थः ॥ तदुक्तं ॥ एकैकशो हं हशो वात्रयाणां वा प्रकोपतः ॥ वातपित्तकफ
नास्यव्याधयो ज्वरादयः ॥ इह तस्य भवो भावो व्याधिरित्यभिधीयत इति ॥ अभिलाषः स्मृतिश्रितानि धनं गुणकीर्तनं ॥ व्याधिः प्रलाप उन्मा
दो जडतो हे ग इत्यमी इत्युक्तदशावस्थाः ॥ अत्र व्याधि शब्देन शरीरं सेतापकार्श्याद्युच्यते ॥ रसमंजरी तथैव तल्लक्षणप्रणयनात् ॥ विवे
चयिष्यते चेदमुपरिष्ठान् ॥ तस्याः प्रस्तुतायाः कुरंगीदृशः कातरास्याः केयूरं बाहुभूषणं कर्तस्वीयमनर्घ्यदीपिति अत्युज्वलपदं बाहुरूपं

नौका

रामः
५०

दातुं वितरीतुं कनकांगुलीयकं स्वर्णमिका माने तु माकारयितुमिव बहिः स्वस्थानमतिक्रम्य गच्छति हेरुसेतो वस्यमाणादन्यदधिकं किं
निवेदयामितस्यावेणामिषात्केशपाशजूटीव्याजात्कालियो लोचनवारिबहुलीभूतं कज्जलाहितकालिमंचदृष्ट्वा कालियसरोभ्रात्या
यामुनहृदबुध्या ॥ यद्यपि स्वसरद्वये ववेक्तुमुचितं तथापि कालियसरः पदस्य तत्र प्रसिद्धिविशेषमादृत्य तथोक्तं ॥ परिभ्राम्यति परि
नोवर्तते केशसंहनाभावादासमंततो वेणीवलातइति भावः ॥ अत्र विरहविभावितोऽश्रुपातानुभावितोऽधिश्रवणाविश्रामधाम ॥ उच्चा
दं लक्षयति ॥ सुखानुद्देश्य काचरणफलको मनोविकार इत्यर्थः ॥ तत्र सुखानुद्देश्य कलरूपाचरणविशेषणप्रयोजनं वक्तुमाशंकते ॥ नन्व

अन्यत्कृष्णनिवेदयामिकिमितो वेणीमिषात्कालियो दृष्ट्वा लोचनवारिकालियसरोभ्रात्या परिभ्राम्यति ॥ विनाविचारमाचार उ
न्मादः ॥ नचागम्यागमनेति व्याप्तिः ॥ विनाविचारमिति पदेन व्यावर्तनात् ॥ तत्र सुखमुद्देश्यं तदंशे विचार एव ॥ क्रियानसमीची
नेत्यन्यदेतत् ॥ अप्रेक्ष्यकारितोऽन्मादइति यस्य मते तत्रेदं दूषणं ॥ तत्र विभावाः प्रियवियोगविभवेभ्रंशादयः ॥ अनुभावार्थाल
पितरुथारोदनादयः ॥

गम्यागमनस्य सफलत्वे सति न कुर्यान्निष्फलं कर्मेति निषेधविध्यविषयत्वेन तत्कर्तुं विगानं न स्यादत आह ॥ न
बलवदनिष्ठाननुबंधिनीत्येवं रूपमेतद्दिगाननिमित्तमन्यदफलत्वात् यगेव तथा च सामान्यनिषेधविषयत्वेऽपि विशेषतः परदारभिमर्शन
निषेधादेव तस्य विगानमिति भावः ॥ बलवदनिष्टसाधनता बुद्धिरोधानफलिकानःकरणवृत्तिरुन्मादइति मतमुक्तदोषेण दूषयति ॥ ए
षा परिदृश्यमाना काष्णदृष्टदीप्तिमती काचनलता स्वर्णवल्ली च कास्ति प्रकाशते इत्यं न विचिंत्य न ज्ञात्वेत्यनुषक्तान्वयः ॥ किंतु सा परमप्रेमा
स्य दीभूता मेममराधिके वैत्यं ज्ञात्वेत्यत्राप्यनुषंगः ॥ ननु लतात्वरूपविशेषदर्शनाभावेऽप्यसलापसंभावितं जाड्यमेव तथा स्यादतस्तदप्य

पाकरोति ॥ अदिपि ॥

रत-
५१

यदिकृतोपिकथंविदपि एष्टोक्तानोजल्पतिनोत्तरयतितदेतितर्हीत्यर्थः॥संमूर्च्छितामोहितावर्ततेभवतीत्यमेवमादिविचिंत्यनिश्चित्यस
श्रीकृष्णस्तालतामधीरैरधेयसूचकैः प्रगुणैरिति यावत् दृशोर्नीरैरश्रुभिर्मुहुर्वारं वारं सिंचति वा तमधिकश्चासंव्यातनुते प्रकटयतिक
रेणस्वीयेनभुजयोस्तत्वेनाप्यवसितलताप्रांतयोराधायध्वनेतिव्यास्थानमुदक्षरत्वादुपस्थं॥करेणास्याप्यभुजयोर्निक्षिप्यतितुकरेणेत्येक
वचनाननुगुणं॥करेणपरस्परवष्टंभवशंवदाभेदाध्यवसायगोचरीभूतेनकरयुगलेनेति यावत्॥भुजयोरंतरालेआधायनिरुध्यतिपुनर्मा
दृशाः वस्तुतस्तुकरेणेतियातवितननानुगुणमेवेतिऋजुःपंथाःसंभाषतेप्रलपतीत्यर्थ इति दूतीवाक्यं ॥ अत्रनचकास्तीतिवाक्येन
विशेषदर्शनाभावउक्तःसैवास्तिमेराधिकेत्यंविचिंत्येत्येतावतातुराधात्वप्रकारकज्ञानमात्रमुक्तंनपुनरन्यथाभानत्वेनेतिनवमनाख्योदोषउ

यथा॥नैषाकापिचकास्तिकांचनलतासैवास्तिमेराधिकाष्टात्रेन्नकृतोपिजल्पतितदासंमूर्च्छितावर्तते॥इत्थंहंतविचिंत्य
सिंचतिमुहुर्नीरैरधीरेदृशोर्वातं व्यातनुतेकरेणभुजयोराधायसंभाषते॥प्राणनिष्क्रमणंमरणं॥ द्वावनीयः॥नन्वेतद्वाक्यद्वयमस

मभिव्याहाराज्ञतायामेवराधाभानंपर्यवस्यतीतिचेच्छीप्रमुदाहरणताप्रतिपत्यर्थमित्यमाहत्याभिहितवत्तस्तदिष्टमेवनत्तावमनाख्योदोषो
वत्तरति॥तस्यनरेनांकविक्रलकर्णाभिसारिणींवाणींतावद्वृत्तरसंघट्टितोष्ठपुटकपाटनिविडितरदयुगलार्गलमवरुंत्व॥यदितुलतांराधा
विचिंत्येतिसमदर्भयिष्यत्तर्ह्यसावपिप्रासरिष्यदिति॥अत्रप्रियावियोगविभावितोवृथायेदनाद्यनुभावितउन्वादश्र्वणाविश्राद्धाम॥मर
णंलक्षयति॥प्राणनिष्क्रमणसमानकालिकांतःकरणवृत्तिरित्यर्थः॥नचप्राणनिष्क्रमणकालेशरीरप्राणसंयोगस्याभावेनकथंतदीतःकरण
वृत्तिसंभवइतिवाच्यं॥क्वचिदेवकारणस्यकार्यसहभावेनहेतुत्वयत्रकार्यसहभावेनान्वयव्यतिरेकोपथाग्नौमण्यभावस्यनतुसर्वत्रैवतथा

नौका

॥
॥
॥
॥

रामः
५१

इत्यमेवचसिद्धाभावस्याप्यनुमितौ नकार्यसहभावेनहेतुत्वमितितार्किकशिरोमणिभिरप्यभ्यधापि॥अन्यथासर्वेषामेवकारणानांकार्यसह
भावेनहेतुत्वाभ्युपगमेजितंप्राभाकरैः॥सर्वत्रविनश्यदवस्थतादृशायांकारणत्वसामान्याभावस्यतेषामभिमत्स्यतवाप्यभ्युपगमात्॥नया
स्तुततएवास्वरसाचारणप्राक्कालीनामूर्च्छामरणपदार्थतयावर्णयति॥तन्मदं॥कंपफेनाद्यनुभावसाम्यादपस्मारेणगतार्थतापत्तेः॥योगनेश्रे
ष्ठ्याद्यावित्यर्थः॥परितोस्तौसिद्धौचरणौयत्रकर्मणियथाभवतितथाकिंचविकीर्णाइतस्ततःपतिताबाहवोयत्रयथाभवतितथासंग्रा
मभूमौपततो लंकेशस्यरावणस्यकेशपाशंस्त्रष्टुमनिलोवायुभियाभयेननसमाकांक्षति॥नवांकुतिउल्लकरोभानुर्वोस्सकरंकिरणवक्रा

विभावानुभावौस्यष्टौ॥यथा॥पर्यस्ताप्रिविकीर्णबाहूपततःसंग्रामभूमौभियालंकेशस्यनकेशपाशमनिलःस्त्रष्टुंसमा
कांक्षति॥उल्लनोस्सकरःकरंकिरतिवावक्रारविंदेनवास्वेस्वेधाम्निमिथःकथामपिसुराःप्रव्यक्तमातन्वते॥मनोविशोभ
स्त्रासः॥तथाचविचारोत्थोमनोविशोभोभीतिराकस्मिकमनोविशोभस्त्रासइतिविशोभेणैववृक्षेकत्वेनपरिग्रहः॥

रविंदेमुख
पद्ये॥अत्रारविंदपदेनकरकिरणयोग्यत्वमावेदितं॥नकिरतिनप्रसारयति॥नवासुरादेवाःस्वेस्वेधाम्निप्रत्येकंनिजालयेस्तेनबहुभिःसंभूयक
थादरापास्तेतिसूचितं॥मिथःपरस्परंसमदुःस्वतयावश्यंभाविनीमप्येतेनोदासीनेनैकेनापिकथादुर्घटैवेतिसूचितं॥कथामपितेनान्यथा
व्यापारेत्यंतप्राद्युस्वतादर्शिता॥प्रव्यक्तमित्यनेनोच्चैःकथानवसरोदर्शितः॥आतन्वतेइषदपिविस्तारयतितेनवाक्यार्थसाकेतिकैःपदैरेवव्यव
हरंतीतिसूचितं॥अत्रसंग्रामविभावितंभूप्रपतनाद्यनुभाविनंमरणंचर्वणाविश्रामधाम॥त्रासंलक्षयति॥मनोविशोभोद्विविधः॥उल्लटोनुल्लटश्च
॥तत्रोल्लटोभयमित्युक्तमेव॥अनुल्लटोपिद्विविधः॥प्राक्संभाविनआकस्मिकश्चेति॥तयोरन्यतरपरिग्रहेन्यतराधिक्यंसादित्याशंकापरिहरति॥भो

तिरिति॥

२. न.
५२

स्यापि विशेषनिरूढ भयव्यवहारान्यभीतिव्यवहारविषयत्वप्रदर्शनेन स्यापि भेदो दर्शितः ॥ विशोभेणैव विशोभशब्देनैव ॥ ह्योर्विचारो स्यात्
कस्मिन्कयोरेकत्वेनेकधर्माक्रांतत्वेन परिग्रहसक्यभिचारिभावत्वं ॥ तथा चोक्तान्यत्वे सनि विशोभशब्दाच्चत्वं तत्रासत्त्वमिति फलितं बोध्यं
। ये तु स्यापि व्यभिचारिणो भेदमाह ॥ तथा चेतीत्याहुस्तेषामते विशोभेणैवेत्याद्यग्रिमग्रथो विरुद्धे त ॥ न च स्यापि नामपि व्यभिचारित्वस्याप्येव
स्य नाणत्वाद् न तत्संग्रहो ग्रंथरूपा प्रदर्शित इति वाच्यं ॥ तथाप्यमर्षक्रोधात्तभोवस्या कथनान्यूनतायाद्वा स्त्वात् ॥ समुद्रोत्तारणसमये कुत्रा
पि विषये रामवदनाद्द्रुतं हरीतिनामशृण्वानस्तेनैवं द्रस्यशंकावहन्नाग्निशतक्रतुविषयत्वं संदिहान इत्यर्थः ॥ शतक्रतोः सकाशाच्छंका
तत्र विभावाः घोरस्वनश्रवणघोरसत्त्वदर्शनादयः ॥ अनुभावाः स्तंभस्वेदरोमां चाश्रुपातादयः ॥ यथा ॥ शृण्वानो हरिनाम रामव
दनादिद्रुस्यशंकावहन्कुर्वन्कातरमांतरं स भगवान्मैनाकभूमिधरः ॥ कुंचस्य क्षतिभुग्नि तश्रुतिरुतप्रत्यंगचोलावृत्तित्यक्त
व्याहृति सिंधुपंककुहरे निर्मंकुमाकांक्षति ॥ विचारो वितर्कः ॥ भयं वहन्नितित्वपव्यास्यानंसकाशादित्यध्याहारगौरवापत्तेः ॥ अय
येंद्रादिति पंचम्यापत्तेः ॥ किंचैवं वमनाख्यदोषापत्तिरिति स्पष्टं ॥ आंतरं मनःकातरं च कितं कुर्वन्स भगवानंतर्धानशक्तियुक्तो मैनाकनामा भूमि
धरः कुंचस्य क्षतिवृत्तितपक्षमूलं भुग्नि तश्रुति वक्रितकर्णं तेनैव कृतप्रत्यंगचोलावृत्तिसंपादितसर्वांगकंचुकावरणं त्यक्तव्याहृति धृतमौन
व्रतं यथा स्यात्तथा सिंधुपंककुहरे समुद्रकर्मसुखभवि वरे निर्मंकुमंतर्धानुमाकांक्षतीरुतीत्यर्थः ॥ अत्र शत्रुनामाकर्णन विभावितो गसंकोचा
यनुभावितस्त्रासश्रवणा विश्रामधाम ॥ वितर्कं लक्षयति ॥ अत्रोहो वितर्क इति प्राचालक्षणं चिंतायामतिप्रसक्तं ॥ तस्या अपि कथमिदं घटेतेत्युहास
कत्वादित्यनुशयेनेत्यमभिहितवता विवक्षितार्थनिश्रयानुकूल इदमित्यं भवितुमर्हतीत्येवमाकारक ऊहो विचारपदेनोक्त इति मंतव्यं ॥

नोका

रामः
५२

तंविभजते॥विचारात्मात्कटकोटिसाधकोपन्यासरूपविचारेणात्मास्वरूपंयस्येत्युत्पत्त्याविचारपूर्वकइत्यर्थः॥इदमेतद्दृशादेवंभवि
तुमर्हतीत्येवमाकारकइतितुफलितोर्थः॥संशयात्मासंशयेनात्मायस्येत्युत्पत्त्यासाधारणधर्मदर्शनजन्यसंशयपूर्वकइत्यर्थः॥इदमि
त्यमपिभवितुमर्हत्यन्यथापिभवितुमर्हतीत्याकारकइतितुफलितोर्थः॥अनध्यवसायात्माध्यवसायोविपरीतनिश्चयानध्यवसायस्तद्विरो
धीविशेषदर्शनमिति यावत्तेनात्मायस्येत्युत्पत्त्याविशेषदर्शनपूर्वकइत्यर्थः॥इदमिदंगुणकंतथाकथंस्यादित्याकारकइतितुफलितोर्थः
॥सएवायमुत्कटकोटिकपदेनोक्तोग्रथकृता॥विप्रतिपत्त्यात्माविरुद्धस्यकोटिद्वयव्यावृत्तधर्मस्यप्रतिपत्तिर्ज्ञानंतेनात्मायस्येत्युत्प

विभावाविप्रतिपत्तिसंशयसाधकबाधकमानसमुद्रावनादयः॥अनुभावाःशिरःकंपभ्रूचालनादयः॥वितर्कश्चतुर्वि
धः॥विचारात्मासंशयात्मानध्यवसायात्माविप्रतिपत्त्यात्माचेति॥अनध्यवसायउत्कटकोटिकःसंशयः॥यथा॥क्वचित्सुस्त
केयथेत्यतःप्राक्प्रत्येकमुदाहरणानीतिपाङ्कःपाठादृश्यतेसञ्जुरेव॥

॥इदमेतद्दृशात्तथापिभवितुंनार्हंतितद्दृशादित्यमपिभवितुंनार्हतीत्याकारकइतितुफलितोर्थः॥एतेनविप्रतिपत्तेःशब्दरूपतयानंतः
करणधर्मत्वाच्चतुर्थीविधानगणयितुमुचितेतिप्रजल्पन्नपाकृतः॥यद्यपिसंशयात्मेत्यनेनगतायेसौभेदस्तथापिसंशयवैचित्र्यसमायात
मूहवैचित्र्यमनिवार्यमित्याशयः॥नचेवंविप्रतिपत्तिजन्यसंशयपूर्वकोहात्मकंभेदांतरमपिद्वारमितिवाचं॥उक्तसंशयहयानुसृतकोटि
द्वयसमर्पकविप्रतिपत्तेर्वैचित्र्यानाधायकत्वात्॥उक्तभेदचतुष्कमनुक्रमेणोदाहरति॥शोभवंशोभार्धनुःपणाकृतंकार्मुकंकार्लिदीत्यादि॥यमु
नायांवर्तमानस्यकठिणस्यकमठस्येवकठिणमहावीरस्याप्यशक्याकर्षणमिति यावत्॥रामोदाशरथिर्बालस्वनवोदितस्यमृणालस्यविसस्येव

पञ्जराक्ष
शब्दशकइति यावत्॥
महावीरशक्याकर्षण
मडलशरीरे

रत्न
५३

प्रतिज्ञाभंगसूचिताः कीर्त्यनभिरूपतां दर्शयति ॥ वंश इति ॥ कुलं भुवः पृथिव्या अवतंसो भूषणमेतावत्कालपर्यंतमकुलंकित इति भावः ॥
 ननु विवाहे प्रतिज्ञाभंगो न दोषायेत्यत आह ॥ खला इति ॥ दुष्टमतयो ज्याहारे दोषो द्वावनविषये प्रखरानि पुणास्तथा च यद्यपि शुद्धं लोकवि
 रुद्धं नाचरणाय मिति न्यायादनाचारिता प्रसज्येते वेति भावः ॥ लोकसमस्ततादृशोप्यनाचारो न पादे यस्य महाजनस्य त्याह ॥ क्षितिभृतामि
 ति ॥ राजा गोष्ठीसभागरिष्ठा महती पुरस्तिष्ठतीत्यनुषंगस्तस्मात्कर्तव्यापरिस्फूर्तेरेषो नुदिनमुपास्यमानो भास्करो जगत्प्रकाशकः केवलमि
 त्यवधारणे ममश्रेयस्करः कल्याणप्रसूतिष्ठतीति स्वयंवरप्रसंगे राममवलोकयतो जनकस्य सखायं प्रत्युक्तिरियं ॥ अत्र रामो धनुर्नमयेन्न
 कान्तिं दीविलुठकठोरकमठरुंधनुः शांभवं रामो बालमृणालकोमलवपुर्वं शो वतंसो भुवः ॥ व्याहारप्रखराः खलाः क्षिति
 भृतां गोष्ठीगरिष्ठा यतस्तस्मात्केवलमेष तिष्ठति ममश्रेयस्करो भास्करः ॥ यथावा ॥ सौंदर्यस्य मनोभवेन गणनारेखा किमे
 षारुतालावण्यस्य विलोकि तुं त्रिजगती मेषा किमु द्वीविका ॥ आनंदद्रुममंजरी नयनयोः किं वा समुज्जंभते राधायाः किमु वा स्वभा
 वसुभगारोमालिरुन्मालति ॥ वेतिसख्युर्विप्रतिपत्या विभावितो गम्यशिरः कं पाद्यनुभावितो देवतानुगुण्यरूपसाधकोपन्यासात्मकवि
 चारपूर्वको भास्करसाहाय्याद्रामो धनुर्नमयेदित्याकारकं रुहश्रवणा विश्रामधाम ॥ मनोभवेन कामेनेषादृश्यमाना दीर्घासूक्ष्मा श्यामला च ग
 णनारेखा जगत्प्रकाशकमेवेदं सौंदर्यमिति सूचिकालिपिः कृता किमिति ॥ यद्वालावण्यस्य कर्तुं स्त्रिजगतीं विलोकि तुं दर्शनायेति यावत् ॥ उद्वीविको
 कंठताप्रयुक्ताभिव्यक्तिकानादिः किमिति भावः ॥ वेत्यथवानयनयोरानंदद्रुमस्य वर्धमानानंदस्य मंजरीपुष्पगच्छः किं समुज्जंभते वृद्धं ॥ वाहो
 स्विद्राधायाः स्वभावसुभगानिसर्गे रमणीयारोमालिः किमु नयनयोरुन्मालति भासत इति सर्वत्रान्वेति ॥ अत्र बहुकोटिसाधारणधर्मदर्शनजन्यसंश
 कंदली ६

नौका
 विभावितो गम्यशिरः
 कं पाद्यनुभावितो देवतानुगुण्यरूपसाधकोपन्यासात्मकवि
 चारपूर्वको भास्करसाहाय्याद्रामो धनुर्नमयेदित्याकारकं रुहश्रवणा विश्रामधाम ॥ मनोभवेन कामेनेषादृश्यमाना दीर्घासूक्ष्मा श्यामला च ग
 णनारेखा जगत्प्रकाशकमेवेदं सौंदर्यमिति सूचिकालिपिः कृता किमिति ॥ यद्वालावण्यस्य कर्तुं स्त्रिजगतीं विलोकि तुं दर्शनायेति यावत् ॥ उद्वीविको
 कंठताप्रयुक्ताभिव्यक्तिकानादिः किमिति भावः ॥ वेत्यथवानयनयोरानंदद्रुमस्य वर्धमानानंदस्य मंजरीपुष्पगच्छः किं समुज्जंभते वृद्धं ॥ वाहो
 स्विद्राधायाः स्वभावसुभगानिसर्गे रमणीयारोमालिः किमु नयनयोरुन्मालति भासत इति सर्वत्रान्वेति ॥ अत्र बहुकोटिसाधारणधर्मदर्शनजन्यसंश
 ५३

कव्यंभितवक्तुस्तादृशसंशयपूर्वकद्रयंराधारोमालिरपिभवितुमर्हतिगणनारेखादिरपिभवितुमर्हतीत्याकारक ऊह श्रवंणाविश्राम
धाम ॥ यमुनायाः पाथसि ॥ तथात्वेनभासमानरोमालिसंतत्येवा ॥ स्वर्णवल्लिस्तत्त्वेनावगताथचखंजनंतत्त्वेनावभासमानंचक्षुःखेलयंत्यु
त्तेजयंतीयंकाऽदृष्टपूर्ववत्कथयकथयेत्युपहासेवीष्मातथाशारदोतिप्रसन्नः शीतभानुस्तत्त्वेनावभासमानोयंवायमपिकउदयत्यभिमु
खमास्तेनास्तविकश्चंद्रएवायमिति विपर्ययमपाकरोति ॥ तदुपरीति ॥ एषः प्रत्यक्षस्तिमिराणांतत्त्वेनावभासमानानां विवर्तः परिणतिभेदा
वाकोऽनालोचितपूर्वस्त्वंकथयेत्यनुषगात्रापिवोध्यः ॥ अत्रपर्ययमत्यादिनागम्येनविभावितः परानुयोगेनानुभावितः खंजनात्मकविशेषद

यथावा ॥ कथयकथयकेयंखंजनंखेलयंतीविहरति यमुनायाः पाथसि स्वर्णवल्लिः ॥ अयमुदयतिकोवाशारदः शीतभानुस्त
दुपरितिमिराणामेषकोवाविवर्तः ॥ यथावा ॥ इयंनविलसत्सुधाकरकलाधिकाराधिकाकरंकिरणमालिनः किमुसहेततस्या
वपुः ॥ शंनपूर्वकः खंजनाध्यवसितलोचनपुगलेयंनायिकाभवितुमर्हतीतितिमिराध्यवसितधम्मिल्लवदिदंचमुखंभवितुमर्हतीतिवो

तश्रवंणाविश्रामधाम ॥ विलसंतीविशेषेणाशीणत्वान्नसंतीप्रकाशमानोदृढकांतित्वात्सुधाकरकलैवामृतभरसंभृताधरविंवात्म
कैकदेशरवामृतानुस्यूतषोडशकलामूर्त्तेश्चंद्रादधिकायस्यातादृशीयंराधिकानतस्यावपुःकिरणमालिनःसूर्यस्यकरंकिरणंसहेत
किंतस्मान्नराधिकानवाकनकमंजरीयतःखंजरीटवहतिनउभयवैलक्षण्यात्सरमदालसागात्रगौरवभरिताकेयमुन्मीलतिदृश्यते
तत्कथयेत्यर्थः ॥ अत्राधिक्यरूपसाधकस्यसूर्यकरसहनरूपवाधकस्यचोपन्यासेनविभावितः परानुयोगानुभावितोऽसाधारणधर्मद
शंनजन्यसंशयपूर्वकद्रयंसूर्यकरसहनान्नराधिकाखंजरीटवहनाच्चनकनकमंजर्यपिभवितुमर्हतीत्येवमाकारक ऊह श्रवंणाविश्रामधाम ॥

र.त.
५४

नौका

न चोभयकोटिव्यावृत्तधर्मदर्शने सति नान्यतरकोटिनिश्चयो भवितुमर्हति ॥ तथा च विवक्षितार्थनिश्चयानुकूलत्वाभावात्प्रकृतो हेवित
कूलक्षणमव्याप्तमिति वाच्यं ॥ स्मरमदालसेत्यनेन गात्रगोरवादिना कथंचित्सह तद्व्यर्थविष्करणेन तत्कोटिनिश्चयानुगुण्यस्य स्फुटं प्र
तिपत्तेः ॥ ननु दशावस्थासु काश्चन शरीराः काश्चन मानस्योप्यवस्थाः संति यथाव्याधुन्यादरूपेशरीरेस्तः ॥ न च रथाव्यापारउन्मादइतिल
क्षणे मानसव्यापारविवक्षया तस्याप्यांतरत्वं संभवतीति वाच्यं ॥ तथा सति प्रलापपार्थक्यानुपपत्तेः ॥ तस्माच्छरीरोन्मापारउन्मादो त एव र
संजयो कापिको वाचिक इति द्विविध एवोन्माद उक्तो न तार्तीयो कोप्यन्यथा विभागन्यूनतापत्तेः ॥ प्रलापस्यांतरत्वादेव च न विभागाधि
क्यं ॥ अन्यथा वाचिक व्यवहारस्योन्मादमध्यगणनानौचित्यात् ॥ एवं व्याधिरपि शरीर एव तथैव लक्षणकथनात् ॥ तत्र व्याधेर्विकार

न वाकनकमंजरीवहति रंजरीटं यतस्ततः स्मरमदालसा कथयकेयमुन्मीलति ॥ ननु दशावस्थास्वभिलाषगुणकथा
प्रलापाद्यभिचारिभावाभ्यंतरे न गणितास्तत्किं स्वतंत्रा एव ते संतीति चेन्न ॥ औत्सुक्यभिलाषस्य वर्णनात्मकस्य तौ गुणक
थाया उन्मादे प्रलापस्यातर्भावात् ॥

त्वाहैवर्ण्यसात्विकभावएवांतर्भावः ॥ नानाविधव्यापारत्मकोन्मादस्य च पुलकाद्यात्मनो यथा
यथं रोमांवादिषु विकारनात्मकस्य तु तस्य न कुत्रापि ॥ अन्यास्तु मानस्यः ॥ तासां मध्ये चिंतास्मृतिजडताद्यभिचारिषु गणिता अभिलाषगुण
कीर्तनप्रलापास्तुनेतिकृतद्वयाशंकते ॥ समाधत्ते ॥ हयोरपीच्छाविशेषात्मकत्वादिति भावः ॥ वर्णनात्मकस्य ताविति ॥ तथा च तत्त्वकथाविका
र एव न भवतीति गुणकथायास्तद्रूपत्वेन कुत्राप्यंतर्भावस्तज्जनकीभूतस्य त्यात्मिकाया एव तस्या गुणकथारूपफलवैचित्र्यमंगीकृत्यस्य
वस्थातः पार्थक्ये तु हयोरैव संस्कारजन्यत्वाविशेषाद्वाभिचारिस्मृतिलक्षणाक्रान्तात्वाद्गुणकथायाः स्मृतियभिचारिभावेतर्भावः संभवत्येवेति

॥
रामः
५४

इत्थं च वर्ण्यते गुणवत्तया प्रतिपाद्यतेनेनेति वर्णनं तच्च स्मृतिरूपमेव पर्यवस्यतीति बोध्यं ॥ उन्माद इति ॥ तथा च न देतल्लक्षणयोगं चरुदु-
 क्तयोगाश्च व्यवहारपदे समानार्थके एव भवत इति मंतयं ॥ इदमुपलक्षणं ॥ आधावुद्दे मोनिविशते खल्लक्षणलक्षितस्योद्देगस्य व्याधिलक्षण-
 क्रांतत्वात् ॥ तथा निधनं प्राणोक्रमणं चेन्न कुत्रापि ॥ अविकारत्वात् ॥ मरणव्यभिचारिभावलक्षणा क्रांतं चेत् ॥ तदेव तदित्यपि बोध्यं ॥ इत्थं च
 यावस्था च निविशते तस्या उदाहरणं तदुदाहरणमेवेति बोध्यं ॥ संख्या नियंत्रणमप्यत्राह ॥ व्यभिचारिपदप्रवृत्तिनिमित्तमनेकरसा-
 नुगुण्यं दर्शयति ॥ एकत्रासनसंस्थितिः परिहृता प्रत्यद्रमादूरतस्तांबूलाहरणकूलेन रभसाश्लेषोपसंविधितः ॥ आलापोपिनमिश्रितः प-
 रिजनं व्यापारयंत्यातया क्रांतं प्रत्युपचारतश्चतुरयाकोपः कृतार्थी कृत इत्यमरुक्पद्यं ॥ तदर्थं स्वचतुरयातया कयाचिन्नापिकया क्रांतं प्रति

भत्र प्रतिभाति ॥ कूलमधिको व्यभिचारिभाव इति ॥ तांबूलाहरणकूलेन रभसाश्लेषोपसंविधित इति शृंगारे दर्शनात् ॥ रौद्रे
 चंद्रजालादयः ॥ हास्ये च व्यपदेशान्यापदेशयोर्दर्शनात् ॥ कोप ईर्ष्यामान उपचारतस्तत्कालोचित क्रियया कृतार्थी कृतः स्फु-

टोप्यस्फुटतां नीतः कोपप्रकाशे हि कोपापनोदनविदग्धेन नायकेन चाटुकारादिभिरेकत्र स्थित्या तदानर्थक्यस्यादिति भावः ॥ एकत्र
 देशे आसनसंस्थिति रूपवेशनसत्तादूरतः प्रत्युद्रमादुत्थायाभिमुखगमनात्परिहृतात्कृतातांबूलाहरणकूलेन ॥ अत्र कूलपदं कार्यं गु-
 णीभूतं न तु मुख्यं तांबूलाहरणसामानाधिकरण्यानुपपत्तेरिति नवमनारव्यदोषः शकनीयः ॥ रभसाश्लेषः प्रमालिगनं ॥ अपि रभिमुखगम-
 नेन संभावनागमयति संविधितः स्वयमेव धावित्वागतवत्येति भावः ॥ एवं षस्त्रिजनं व्यापारयंत्यापकरणाहरणादे निरंतरं प्रेरयंत्यालापोपि
 प्रश्नोपि ॥ अपिः क्रियावेदग्यमाह ॥ नमिश्रितः प्रत्युत्तरित इति बोध्यः ॥ नचेदं स्वातंत्र्यमित्याह ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥

र.त.
५५

वीथीभेदे मार्गविशेषे ॥ कृणादशास्त्रेण्ययशास्त्रेण्यवत ॥ गणनात्कृत्रमध्ये कुलस्य पृथग्गणनात् ॥ तथाच प्राचीननिबंधे
तस्य गणनाप्यस्यैवेति भावः ॥ इदमुपलक्षणं ॥ यदुक्तं ॥ नासौ धर्मो यश्चूलेनानुविद्धस्तपोनकल्कोध्ययनं नकल्कः स्वाभाविको वेद वि
धिर्नकल्कः ॥ प्रसह्यविताहरणं नकल्कस्तान्येव भावोपहृतानि कल्क इत्यादि ॥ तदिदं लक्षयति ॥ किंचिदक्रियागोपनफलकस्य क्रियांतरस्य
कारणाभूतांतःकरणवृत्तिरित्यर्थः ॥ अवहिष्यंतु निर्वेदाद्यनुभावगोपनफलकं कुलं च तदतिरिक्तक्रियागोपनफलकमिति भेदः ॥ निकुंज
कुहरालतामंडपप्रान्ते स्थित्वा क्रियमाणाराधामाधवयोरुद्धीविकाग्रीवौ न्नत्यनोस्मान्पातु ॥ कथं भूतयोस्तयोः संकेतोक्तकाननं दत्तसंके

वीथीभेदे गणनाच्च ॥ संगुप्तक्रियासंपादनं कुलं ॥ विभावावमाननप्रतिपक्षकवेष्टादयः ॥ अनुभावावक्रोक्तिनिभूतवीक्षणप्रकृ
तिप्रकृदादनादयः ॥ शृंगारे यथा ॥ संकेतोक्तकाननं प्रविशतोरन्योन्यकौतूहलादन्यत्वप्रतिभानमारचयतोरन्योन्यमुन्नस्यतोः
॥ कुंचत्कायमितस्ततः किसलयैरात्मानमारुणवतोरारधामाधवयोर्निकुंजकुहरादुद्धीविकापातुनः ॥ संग्रामे यथा ॥ सप्तापि कृ
प्राक्कपटांबुराशीन्युरोपकंठे पुनरीक्षमाणः ॥ तं वनं प्रविशतोरैव मन्योन्यकौतूहलात्परस्परविषयककौतुकादन्यत्वप्रतिभानमित

रेतरयोरपियाथा तथ्यप्रतिपत्तिर्यथानभवति ॥ तथा व्यवहृतोरतएवान्योन्यमुन्नस्यतोरितरेतरज्ञानभीत्यास्य गितयोरेव कुंचत्कायं वि
वलितागयष्टियथा भवति तथे तस्ततः कुंचिक्वचिदात्मानं किसलयेः पल्लवैरा वृण्वतोरारुकादयतोरित्यर्थः ॥ अत्र विप्रव्यवहारपरीक्षा
विभावितं निभूतवीक्षणाद्यनुभावितं कुंजप्रवेशगोपनफलकं कुलं च वर्णाविश्रामधाम ॥ कृप्रात्यातिभासिकसत्ताभाजः कपटांबुराशी
नेंद्रजालिकसमुद्रान्युरोपकंठे लंकासमीपे ईक्षमाणः पुनरितित्वर्थे सोऽनुभूतहनुमत्पराक्रमोरामचंद्रः कपींद्रस्योदधिक्रमणस्य मुखे द

नौका
शिशुसहितं यथाशास्त्रं यथाशेषं
रामः
५५

अत्रांबराश्वभासकप्रतिपसराससकुचेष्टाविभावितंतथाहक्यातानुभावितंस्वीयतत्तावगमगोपनफलकरामचंद्रनिष्ठं कूलं चर्वणावि
 श्रामधाम॥ ततःसिंहोभवत्सद्योयावत्स्याविकाशिरः॥ छिनत्तितावत्सुरुषःसद्गुणागिरदृश्यतेत्यादौरोद्रेपिकूलं दृश्यतेपरंतुविस्त
 रभियानोदाह्रियतइत्याह॥ यत्तुकथमसौसंख्यानियमः॥ मात्सर्योद्देगदभेष्याविवेकनिर्णयक्रेव्यसमाकृतकोकंठाविनयसंशयधा
 र्थ्योदीनामपितत्रतत्रोदाहरणेषुदृष्टचरत्वादिति॥ तन्न॥ असूयातोमात्सर्यस्यत्रासादुद्देगस्यावहित्याद्भस्यामर्षादीर्ष्यायामतेर्वि
 वेकनिर्णययोर्देन्यात्क्रेव्यस्यधृतेःसकाशात्समायाओत्सुक्याकुतुकोकंठयोर्लज्जायाविनयस्यवितकीत्संशयस्यचापलाद्वाष्ट्यस्य

दृशौकपींद्रस्यमुखेसखेदमायोजयामाससरामचंद्रः॥ सर्वाण्यभिचारिस्थूलानिविस्तरभियानोदाहृतानि॥ आलस्यो
 ग्यजुगप्साःसंभोगेवर्ज्याः॥ विप्रलंभेआलस्यग्लानिनिर्वेदश्रमशंकानिद्रात्सुक्यापस्मारसुप्तविबोधान्मादजाड्यासूयाव्य
 भिचारिणः॥ हास्येवहित्यालस्यसुप्तनिद्राप्रबोधाव्य०॥ चवस्तुतःसूक्ष्मेभेदेपिनांतरीयकतयातदनतिरिक्तत्वस्येवाध्यवसायान्य

निवचोगौरवादुच्छ्रंखलतायाअनौचित्यात्॥ अन्यथामतेरीषुदंनरायालज्जायास्तदंतर्भावस्यात्तदिदं सर्वमभिसंधायेवविनयादीनांम
 तावंतर्भावोग्रंथकृतोक्तः॥ एषुचमभिचारिभावेषुमध्येकेचनकेषांचनविभावाअप्यनुभावाअपिभवंति॥ यथेष्यायानिर्वेदंप्रतिविभावत्वम
 सूयांप्रतिचानुभावत्वं॥ यथावाचिंतायानिद्रांप्रतिविभावत्वमोत्सुक्यंप्रतिचानुभावत्वमित्याद्यन्यत्रविस्तरः॥ अथरसभेदनियतान्यभिचारिभा
 वान्दर्शयति॥ विशेषविधिनिषेधयोःशेषनिषेधाभ्यनुज्ञाफलकत्वन्यायेनविवक्षितार्थंप्रतिपादनंतुलाघवमभिसंधायेवेतिभावः॥ अत
 एवोत्तरत्रसंमुखतयेवतेप्रदर्शिताः॥ विप्रलंभव्यभिचारिभावानाह॥ एवमग्रेपि॥ अन्ये॥ हर्षोन्मादस्यतिमत्यादयः॥ रसानुकूलाःशांतरसा

नुकूलाः॥ यहाः॥ अन्येपिकेचन॥

रतः
५६

रसानुकूलास्तद्वसानुकूलाः॥स्वयमूह्याः॥उदाहरणानुसारेणद्रष्टव्याः॥तथाचेदंशयोवाद्मात्रमितिभावः॥तदुक्तं॥प्रायोनवस्थि
तेचित्तेभावाःसंकीर्णसंभवाः॥बाहल्यननिगद्यंतेतथाप्येतेमथास्थिताः॥१॥शंकासूयाभयंभ्रानिर्व्याधिश्चितास्मृतिर्मतिः॥ओत्सुक्यं
विस्मयोहर्षोद्वेगोदोषादोमदस्तथा॥२॥विषादोऽजडतानिद्रावह्निसंचापलंघतिः॥इतिभावाःप्रयोक्तव्याःशृंगारेषुयथायथं॥३॥अमश्र
पलतानिद्रासप्राप्तानिस्तथापिच॥शंकासूयावह्निसंचहास्यभावाभवंत्यमी॥४॥देन्यंविंतातथाग्लानिनिर्वेदोऽजडताधृतिः॥व्या
धिश्चकरुणवाच्याभावाभावविशारदैः॥५॥ईर्ष्यासूयातथागर्वउत्साहोमदएवच॥चापत्यमुग्रताचैवरोद्रेभावाःप्रकीर्तिताः॥६॥

करुणोमोहनिर्वेददेन्यजाड्यविषादभ्रमापस्मारोन्मादव्यथालस्यस्मृतिवेपथुस्तंभस्वरभेदाश्रुणिव्य॥रोद्रेउत्साहस्मृति
स्वहावेगामर्षरोमाचचपलताग्रतास्वरभेदकंपाव्य॥वीरेउत्साहधृतिमतिगर्वावेगामर्षोऽग्ररोमाचव्य॥भयानकेस्तंभस्व
दगद्वदतारोमाचवैवर्ष्यशंकासूयावेगदेन्यचापलत्रासापस्मारप्रलयमूह्यव्य॥वीभत्सऽपस्मारसूयावेगवेवर्ष्यानिव्य॥
॥अद्भुतैस्तंभस्वदगद्वदत्तश्रुरोमाचविभ्रमस्मयाव्य॥अन्येचभावारसानुकूलाःस्वयमूह्याः॥स्थापिनोपिव्यभिवरंति॥हा
सःशृंगारे॥

उत्साहश्चाप्यमर्षश्चवितर्कोऽथमतिर्धृतिः॥क्रोधोसूयातथामोहआवेगःशोकहर्षणे॥७॥गर्वोमदस्तथोग्रत्वंभावा
वीरेभवंत्यमी॥संतापोमरणंचैवचापलंचभयानके॥८॥अपस्माराविषादश्रमभयरोमोमतिर्मदः॥उन्मादश्चेतिविज्ञेयाभावावीभत्स
संस्थिताः॥९॥आवेगोऽजडतामोहोहर्षणविस्मयोधृतिः॥इतिभावान्निबध्नतिरसेस्मिन्नद्रुतेबुधाइति॥१०॥कश्चित्तुसंभोगवर्जाइत्यनेनगु
णेनवर्जनीयाएवव्यभिचारिणोग्रेपिदर्शिताइतिबभ्राम॥तन्मग्यं॥अथरसविशेषेस्थापिविशेषाणामपिव्यभिचारिभावत्वमस्तीतिविवेचयितुं

नोका
नेति॥तदेतद्विषयतिारत
व्यभिचारिवमाह॥
प्रतिज्ञा
रामः
५६

४ सूत्रे व्यभिचारि पदस्थानुभावभिन्नव्यभिचारि परत्वे तौ लुक्कानुभावभूतविंतात्मकव्यभिचार्युपादाने रसानभिव्यक्त्यापत्तेः सात्विकपदोपादानेतु तदर्थभिन्ने व्यभि
 एवमग्रेपि ॥ इति श्रीजड्युपनामकगंगारामविरचितायानौकाख्यायामं चमस्तरंगः ॥ सपरिकरे हेतावभिहिते प्रा
 प्रावसरं रसनिरूपणं प्रतिजानीते ॥ विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रसनिष्पत्तिरिति सूत्रस्य विभावानुभावव्यभिचारिणां संयोगान्मेल
 नाद्रसस्य निष्पत्तिरभिव्यक्तिरित्यर्थकत्वेपि विभावसात्विकभावयोर्द्वयोरैवमेलनेपि सर्वाभिमतारसानभिव्यक्तिर्न सिद्ध्यति ॥ सात्विकभावा
 नाद्विरूपतयात्रयाणामपि मेलनस्य तत्रसिद्धेरतः सात्विकत्वव्यभिचार्यनुभावयोगो बलीवर्दन्यायेन ग्रहणार्थः ॥ अतएव सूत्रे व्यभिचारि
 रतिः शांतकरुणहास्येषु ॥ भयशोकौकरुणशृंगारयोः ॥ क्रोधोद्वेगयोः ॥ जुगुप्साभयानके ॥ उत्साहविस्मयोः सर्वरसेषु ॥ इति व्यभि
 चारिभावनिरूपणनामपंचमस्तरंगः ॥ अथ रसानिरूप्यते ॥ विभावानुभावसात्विकभावव्यभिचारिभावैरुपनीयमानः
 परिपूर्णः स्याद्यिभावे रसमानोरसः ॥ शब्देन निर्वेदादय एव गृह्यंत इति संप्रदाय इति स्मर्तव्यं ॥ परिपूर्णः ॥ आलंबनैरुत्पादि
 त उद्दीपनैरुद्दीपितोनुभावैः प्रतीतियोग्यः कृतो व्यभिचारिभिश्च पोषित इत्यर्थः ॥ स्याद्यिभावः ॥ रामाद्यनुकार्यनिष्ठ एवोपनीयमानो नटे क
 त्रिमवेषादिनानुकार्यरामादितुल्यतानुसंधानबलादारोप्यमाण इत्यर्थः ॥ रस्यमानश्चमत्कारहेतुरिदं चरसपदप्रवृत्तिनिमित्तमुक्तं ॥
 रसोरसपदार्थो वसेयः ॥ तदुक्तमुक्तसूत्रे व्याचक्षणे भट्टलोल्लटप्रभृतिभिः ॥ आलंबनोद्दीपनैरुत्पाद्योत्पादकभावाद्दीप्योद्दीपकभावाच्चानु
 भावैर्गम्यगमकभावाद् व्यभिचारिभिश्च पोष्यपोषकभावात्संयोगात्संबन्धाद्रसस्य निष्पत्तिरुत्पत्तिरुद्दीप्तिरनुभूतिः पृष्टिश्च रामादौ ॥ नर्तके तु न
 चारिपदनास्यैर्गम्यत इति नोक्तदोषः ॥ पद्युपात्ते तस्मिन्नुभावपदस्यापि सात्विकभिन्ने तास्यैर्ग्राह्यमेव तथापि तदसत्त्वात्तथाग्रहो जायमानोपि भ्रम एव कुत इत्यतः प्र
 ताचार्यपरिशोधिततर्कतथावगम्यत इत्याह = ४

इति व्यभिचारिभावैरुपनीयमानः

र.त.
५७

यद्वा कृत्रिमैरपितथात्वेनागृहीतेर्विभावादिभिः सर्वैरेव लिंगैरुपनीयमानश्चित्रतुरगन्यायेन रामो यमिति बुद्धि विषये नटे पक्षे नुमीयमानो
त एव परिपूर्णः स्थायिभावावस्थातोवस्थांतरापन्नः स्थायिभावैरत्यादीरस्यमानतया चर्चमाणतयारसपदार्थो बोध्यः ॥ तदुक्तं श्रीशंकरैः
॥ राम एवायमित्ययोग्यवक्तुं विषयाया अयमेव राम इत्यन्ययोग्यवक्तुं विषयाया वासंभ्यम्बुद्धेरनंतरावतीर्णनासौराम इति बाधा
यारामो यमिति मिथ्या बुद्धेर्विरुद्धो भयकोटिकाया अयं रामो न वेति संशयबुद्धेरामसादृश्यविषयायारामसादृशो यमिति सादृश्यबुद्धेश्च लो
कप्रसिद्धायाः प्रवृत्तिनिवृत्त्ययोग्यतया विलक्षणया चित्रे तुरगो यमिति वद्रामो यमिति बुद्ध्या स्कंदितेन टात्मनि पक्षे बाधितमपि विभा
वादित्रयात्मकं लिंगमवगम्यते ॥ कथं तदवगम इति चेत् ॥ नटे न कर्त्रासेयं ममागेषु सुधारसकृदासु पूरकपूर्वशलाकिकादृशोः ॥ मनो
रथश्रीर्मनसः शरीरिणा प्राणेश्वरी लोचनगोचरंगतेति ॥ देवादहमद्यतया चपलायितनेत्रया विमुक्तश्च ॥ अविरलविलोलजलदः का
लः समुपागतश्चायमिति चालंबनोद्दीपनयोः ॥ तथा प्रागेव गुरुशिक्षामासाद्य रोमांचाद्या विर्भावनविषये कृतेनातिशयिताभ्यासेन रोमांचा
द्या विभाव्यक्तोक्तं ठादेः ॥ अभ्यासपाटवेनैव च तत्कालोचितकटाक्षभुजाक्षेपादेश्च प्रकाशनसंभवात् ॥ तेन चरत्याद्यात्मा स्थायीतत्रा
नुमीयते ॥ सेवमनुमितिरेव सचमत्कारप्रतीतिरूपा चर्वणे त्युच्यते ॥ चर्वणा विषय एव च स्थायीरसपदार्थः ॥ चर्वणायाश्च सामाजि
कगतत्वात्तैषे वरसम्यवहार इति ॥ इत्थं च विभावानुभावव्यभिचारिभिः संयोगादनुमानाद्रसस्य स्थायिनो निष्पत्तिरनुमिति रिति
सूत्रार्थः ॥ वस्तुतः सामाजिकेषु रससंस्पर्शाभावेशतकृत्वस्तस्य समारोपेनुमितौ वाचमत्कारो न स्याद् वस्तुसौंदर्यलादेव प्रकृतविषययो
रनयोश्च मत्कारजनकत्वमिति च लोकाप्रसिद्धिमवधूय कल्पनायां न सहृदयसमाश्वासः ॥ असतश्चाव्यग्यत्वाच्च सामाजिकेषु तादृशस्या
व्यभिव्यक्तिरपि दुर्लभैव ॥ अन्यथानिवासनेषु बालादिषु पितृभिव्यक्तिप्रसंगादित्यपरितुष्यन् विभावादिभिः संयोगाद्द्रो ज्यभोजकभावसंब

नौका
५७
महालक्षणांतरमाह ॥
रामः
५७

स्थायीत्यादिः॥एतल्लक्षणविभावादिसमभिव्याहारेणस्थायिभावोपादानंसाधारणीकरणरूपेकप्रयोजनस्फोरणायविभावानुभावव्यभिचारिभावैरिति॥शब्दात्मनःकाव्यस्याभिधात्मकप्राथमिकव्यापारेणस्वस्वासाधारणरूपेणनिवेदितेर्भावकत्वात्मकद्वैतीयीकृत्यापारेणचागम्यात्वप्रकारकरसविरोधिज्ञानप्रतिबंधद्वाराकांतात्वादिरसानुकूलधर्मपुरस्कारेणपरिस्फुरद्विविभावेःसबधिविशेषानवच्छिन्नत्वेनचतथाभूतेःस्थाय्यनुभावादिभिश्चेत्यर्थः॥नचैतादृशव्यापाराभ्युपगमोनिरर्थकःस्वात्मनितत्तन्नायकाद्यभेदबुद्धेरवागम्यात्वप्रकारकधीप्रतिबंधसंभवादितिवाच्यं॥दुष्यताद्यात्मकनायकेधराधारेयत्वधीरत्वादेरात्मनिचाधनिकत्वकापुरुषत्वादेवैधर्म्यस्यस्फुटंप्रतिपत्तेस्तदभेदस्यैवदुरवधारणीयत्वात्॥इत्थंसाधारणीकृतेषुदुष्यतशकृतलादेशकालवयोवस्थादिषुसत्सुद्वैतीयो

भावविभावानुभावव्यभिचारिभावैर्मनोविश्रामोयत्रक्रियतेसवारसः॥

कृत्यापारमहिमानिपंगुतांगतेसतिसमुत्तिष्ठनातार्तीयिकेनभोगकृतव्यापारेणरजस्तमसोर्निर्गोर्णयोःसतोरुद्रिकसत्वंजनितेननिजचित्त्वभावनिरृतिविश्रान्तिलक्षणसाक्षात्कारेणविषयीकृतोभावनैकगम्यःसाधारणीकृतयवरत्वादिःस्थायीभ्रज्यमानोरसपदार्थः॥किंवा निजचित्त्वभावनिरृतिविश्रान्तिलक्षणःस्थायिभावभोगोवासः॥तदिदमुक्तंमनोविश्रामोयत्रक्रियतेसवारसइति॥उक्तंचभट्टनाथकैः॥रसो नताटस्थेनेत्यादि॥तस्यार्थः॥ननटादिगतत्वेनारोप्यतेनवारमादिगतत्वेनोत्पाद्यतेइति॥नाप्यात्मगतत्वेनव्यज्यतेकित्त्वभिधाख्याव्यापारोपथावाक्यमात्रस्यतथाकाव्यनाट्ययोरेवसताभावकृतव्यापारेणसाधारणीकृतेषुविभावादिषुतृतीयेनभोगकृतव्यापारेणभाज्यमानःस्थायीःअस्यत्रिगुणबुद्धिसाध्यनिजचित्त्वभावनिरृतिविश्रान्तिलक्षणसाक्षात्कारविषयःस्थायीस्थायिविषयकोक्तसाक्षात्कारोवातात्पर्यविषयोभवतीतिभावः

र. त.
५८

यीसत्वोद्रेकजनितेन स्वप्रकाशानंदमयसंविद्धिश्रान्तिलक्षणेन पारमार्थिकेन भोगेन विषयीक्रियत इति ॥ स्थाय्यादीनां साधारणीकरणफल
कहेतीयो कव्यापारंभं तरेवाह ॥ प्रबुद्धोद्भासमभिव्यक्तेति यावत् ॥ स्थायिभाववासनासंस्थावस्थापदव्यवहार्योनुद्बुद्धसंस्काररूपानंद
वस्यः स्थायीभावइतितुपरमार्थः ॥ कथं प्रबोधइतितदाह ॥ प्रथमानुरागेवासनोत्पादकालंबनानुभवापूर्वकास्वादगोचरीभूतेरसे ॥ यद्य
पीदानां तनसंस्थाकालभेदाजितवासनाभेदेनापिरसास्वादः सूपपदस्तथापि पटुतरभावनाभिप्रायेणेदं ॥ वस्तुतस्तु स्वाभाविकवासना
शून्यकालिकानुभवमूलकस्मृतिप्रभवस्य स्थायिभावस्य वासनाया अभिव्यक्तिस्य लेपिजन्मातरीणस्य पटुतरवासनाकालीनस्यानुभव
स्य वासनाभिप्रायकोयंग्रंथः ॥ एतादृशानुभवस्यैव विषयविधया कारणत्वादा लंबनविभावइति गीयते ॥ तथाच विभावानुभावव्यभिचा

प्रबुद्धस्थायिभाववासनावारसः ॥ प्रबोधकाविभावानुभावव्यभिचारिभावाः ॥ नचयूनोः प्रथमानुरागेव्याप्तिः पूर्वानुभवा
भावादिति वाच्यं ॥ तत्रापिजन्मातरीयानुभवसत्त्वादिति ॥ रिभिः संयोगाद्यंग्यव्यंजकभावसंबंधाद्रसस्य भग्नावरणचिह्नशि

ष्टस्थापिनो निष्पत्तिः स्वरूपेणावभासइतिसूत्रार्थः ॥ तदुक्तं श्रीमदाचार्यैरभिनवगुप्तादयैः ॥ लोकेकारणत्वादिनाव्यवहार्यैः प्रमदादि
भिः स्थायिनोरत्यादेरनुमानेऽभ्यासेन यत्याटवंद्वादिति प्रवृत्तिरूपं तद्वत्तां सामाजिकानां वासनारूपेणांतःस्थितो रत्यादिः स्थायीकाव्येण
णालंकारादिद्वारानादेषचचतुर्विधाभिनयद्वाराण्यथोक्तविभावनात्मकव्यापारवत्त्वाद्लौकिकविभावादिशब्दव्यपदेशयोग्यदशाविशि
ष्टैस्तेरेव व्यज्यते ॥ अतएवापटुनां बालानां नरसाभिव्यक्तिः ॥ किंबहूनापरापि स्वाभाविकी वासना तदभिव्यक्तौ हेतुः ॥ यां विनाश्रृंगारिणाम
पिमीमांसकवैय्याकरणादीनां नसा ॥ यदाह ॥ वासनाचेन्नहेतुः स्यात्सस्यान्मीमांसकादिधिति ॥ ननु तथाप्यन्यनिष्ठैर्विभावादिभिः कथ

नोका
रिभिः
संयोगाद्यंग्यव्यंजकभावसंबंधाद्रसस्य भग्नावरणचिह्नशि
ष्टस्थापिनो निष्पत्तिः स्वरूपेणावभासइतिसूत्रार्थः ॥ तदुक्तं श्रीमदाचार्यैरभिनवगुप्तादयैः ॥ लोकेकारणत्वादिनाव्यवहार्यैः प्रमदादि
भिः स्थायिनोरत्यादेरनुमानेऽभ्यासेन यत्याटवंद्वादिति प्रवृत्तिरूपं तद्वत्तां सामाजिकानां वासनारूपेणांतःस्थितो रत्यादिः स्थायीकाव्येण
णालंकारादिद्वारानादेषचचतुर्विधाभिनयद्वाराण्यथोक्तविभावनात्मकव्यापारवत्त्वाद्लौकिकविभावादिशब्दव्यपदेशयोग्यदशाविशि
ष्टैस्तेरेव व्यज्यते ॥ अतएवापटुनां बालानां नरसाभिव्यक्तिः ॥ किंबहूनापरापि स्वाभाविकी वासना तदभिव्यक्तौ हेतुः ॥ यां विनाश्रृंगारिणाम
पिमीमांसकवैय्याकरणादीनां नसा ॥ यदाह ॥ वासनाचेन्नहेतुः स्यात्सस्यान्मीमांसकादिधिति ॥ ननु तथाप्यन्यनिष्ठैर्विभावादिभिः कथ
५८

ममैवेते शत्रोरेवेते तटस्थस्यैवेते इति संबंधि विशेषस्वीकारनियमस्य नममैवेते न शत्रोरेवेते न तटस्थस्यैवेते इति संबंधि विशेषपरिहा
रनियमस्य चानध्यवसायात्तेषां साधारण्येन प्रतीतेः ॥ तथा चामुकस्यैवेत्यवधारणं विना प्रतीतानां तेषां स्वीयत्वासंसर्गाग्रहः सर्वसंमत
स्य दोषस्य माहात्म्यात्संभवत्येवेति स्वीयस्यापि भाववासनाभिव्यक्तिरुक्तेवेति भावः ॥ नन्वेवं विभावादीनां साधारण्यवश्यकत्वेपि स्थापि
नां साधारण्यं कथं स्यात्तदात्मासाधारणत्वात्तेषां ॥ न च मास्तु तेषां साधारण्यं रसाभिव्यक्तेरसाधारण्येप्यपत्तेरिति वाच्यं ॥ तथा सति
सहृदयसंवादेन स्यात् ॥ मास्तु संवाद इति चेत् ॥ एवं विधौ लौकिककल्पनायामनाश्वासापत्तेः ॥ उच्यते ॥ उपायानां विभावादीनामुक्तसाधा
रण्यबलाद्द्रसानुभवकाले स्थापिनां प्रमात्विशेषनिष्ठत्वलक्षणायाः परिमितप्रमात्ताया यद्दिग्लनमज्ञानतद्दृशादुन्मिषितो वेद्यां त
तरसंपर्कशून्याः परिमितो भावो यस्य तेन प्रमात्रा सकलसहृदयसंवादाकारिणा प्रमात्विशेषसंबन्धाग्रहरूपेण साधारण्येन स्थाप्या च
र्यते ॥ ननु चर्वणा विशिष्टस्यापि भावमात्रे न रसः ॥ रसं ह्येवायं लब्धानं दीभवतीत्येवमाद्यया श्रुत्या सहृदयप्रमाणेन चानंदस्वरूपताया
स्तत्रादरादिति चेत् ॥ स्वप्रकाशनयेवृत्तिज्ञानलक्षणस्वाकारवहस्यमाणचर्वणास्वरूपाभिन्नस्यात्मानंदस्यापि विषयीकरणान् ॥ स च च
र्यमाणतैकशरणश्रवणानाशे नश्यन्नत एव विभावादिजीवितावधिरनित्यचर्वणः स्वसाधारण्यरूपेण विभावा नवभासात्मानं करस
न्यायेन चर्यमाणः परद्रवपरिस्फुरन्द्दयमिव प्रविशन्सर्वांगीणमिवालिङ्गन्नन्यत्सर्वमिव तिरोद्धृद्वास्वादमिवानुभावश्च न तस्य
वालौकिकचमत्कारकाशं गारादिकोरसः ॥ स च न विभावादिकार्यः ॥ उत्पन्नस्य तस्य तत्काले त्वसंभूतत्वा मग्रीकस्य तन्नाशकस्य
समवधानपर्यंतं विभावादिचर्वणानाशेपिसत्वप्रसंगात् ॥ द्वित्वापेक्षाबुद्धोरिव कार्यनिमित्तकारणयोर्नाशकभावकल्पनाया
गौरवपराहतत्वात् ॥ अन्यथेवोपपत्तेः ॥ पूर्वस्वरूपेण सतो ज्ञाप्यत्वस्याप्ययोगान्नासौ ज्ञाप्यापि ॥ विभावादिभिरेव समुत्पाद्यज्ञाप्यन

रत्न-
५९

इत्यपि न विचार रमणीयं ॥ कार्यवैचित्र्ये सामग्रीवैचित्र्यस्य नियामकत्वात् ॥ काव्याद्यस्य विभावस्य स्थायिस्वरूपा जनकत्वाच्च ॥ किंच स्व
प्रकाशनयेचाक्षुषज्ञानस्य चक्षुज्ञाप्यत्वव्यावर्तनाय यत्त्वभिन्नतज्जन्यज्ञानविषयत्वरूपं तज्जाप्यत्वमुख्यमिष्टं तत्प्रकृतेन संभवत्येव
स्वभिन्नतज्जन्यज्ञानविषयत्वरूपं तज्जाप्यत्वं तु न निषेधामः ॥ अपितु विभावादि चर्वणात्मकविभावादिजन्यज्ञानकारकात्मवैतन्यग्रा
ह्येवासौ मन्यते ॥ तदुक्तं ॥ विभावादिभिर्व्यंजितश्रवणाय इति ॥ कारकज्ञापकाभ्यामन्याहेतुर्न सिद्ध इति चेत् ॥ अलोकिकसिद्धेर्भूषणमेत
न्ननुदूषणं ॥ येतुरसे विभावादि कार्यत्वव्यवहारास्तेपि व्यंजकविभावानुभावमभिचारिणां चर्वणाया उत्पत्योत्पत्यपचारात् ॥ गुणालंका
राद्यसंभिन्नरसादिविषयलौकिकप्रमितेर्जगद्देवविषययं ज्ञानप्रमितेर्बाह्यार्थसंस्पर्शरहितात्ममात्रविषययुक्तप्रमितेश्च गुणालंकारसं
भिन्नरसादिमात्रविषयतया विलक्षणाया संवित्तद्देवतया ज्ञाप्यत्वव्यवहारा अपितत्रसां प्रदायिकानां ॥ प्रागसत्त्वादिवग्राहकस्याप्यभा
वान्मुख्यज्ञाप्यपदप्रवृत्तिनिमित्तवानेषः ॥ तथाहि ॥ यतस्तद्ग्राहकं न निर्विकल्पकं विभावादिपरा मर्शस्य निर्विकल्पकजनना योग्यत्वात् ॥
नापि स्वभिन्नसविकल्पकं ॥ चर्व्यमाणस्यालौकिकानंदमयस्य तस्य स्वसंवेदनमात्रसिद्धत्वात् ॥ चर्वणादशाया ज्ञानांतराभावात् ॥ स्वभिन्न
सविकल्पकविषयत्वेन ज्ञाप्यत्वं तिष्ठे मेव ॥ ननु ज्ञानं तावद्विधिं ॥ आत्मवैतन्यरूपं निर्विकल्पकमेकं ॥ स्वभिन्नसविकल्पकं च द्वितीयं ॥
तयोर्मध्ये ज्ञाप्येहोकाविषयत्वेनापरविषयत्वमागच्छते ह्यन्यतरविषयत्वाभावेन चोभयविषयत्वमापद्यते तच्च विरुद्धमिति चे
न्न ॥ तदिदं स्वभिन्नसविकल्पकविषयत्वरूपलोकोत्तरचमत्कारमेवरसचर्वणाया मवगमयतीति ॥ प्रागुक्तश्रुतिस्वारस्यात्तु स्थाय्य
वृत्तिना भग्नावरणाचिदेवरस इति युक्तमुत्पश्यामः ॥ सूत्रे रसस्येत्यस्याप्यवृत्तिन्नचिदानंदस्येत्यर्थो न्यासैव सरणिः ॥ अत्रावरणाभं
गोवा ॥ सहृदयस्य निजसहृदयतावशो निमित्तेन विभावादि चर्वणामहिम्ना तत्तस्याप्यपहितस्वरूपानंदाकारसमाधिना योगिन इवांतः

नोका

रामः
५९

करणवृत्तिर्विचर्षणापर्ययः ॥ इयंचविभावादिविषयसंवलितचिदानं दालंबनत्वादेवपरब्रह्ममात्रास्वादात्ममाधेर्विलक्षणाभावात्का
 व्यन्यापारमात्रादिति ॥ नव्यास्तुविभावानुभावव्यभिचारिणां संयोगाद्वाचनात्मन एव दोषाद्द्रुसस्यानिर्वचनीयदुष्यतादिरत्याद्यात्मनो
 निष्पत्तिरिति सूत्रार्थं मत्वाकाव्येनाद्येचकविनानदेनचप्रकाशितेषुविभावादिषु व्यंजनाव्यापारेणदुष्यतादोशकुंतलादिरतो गृहीता
 यासमनंतरमेवतदीयसहृदयतोलासितस्यभावनाविशेषरूपस्यदोषस्यमहिम्नाकल्पितदुष्यतत्वावच्छादितेस्वात्मन्यज्ञानावच्छिन्ने
 शुक्तिकाशकलद्रवरजतरवंडः समुत्पद्यमानोनिर्वचनीयः साक्षिभास्यः शकुंतलादिविषयकरत्यादिरेवरसः ॥ ननुभद्रात्मनोदुरधिरो
 हतनोर्विशालवंशेऽन्तेः कृतशिलीमुखसंग्रहस्य ॥ यस्यानुपपुतगतेः परवारणस्यदानांबुसेकसुभगः सततं कुरो भूदित्यादौ नानार्थ
 स्थलेशक्तैवाप्राकरिणकार्यबोधोपपत्तौ नातिरिक्तव्यंजनाव्यापारभ्युपगमः समुचितः ॥ शक्तिनियमनपूर्वकव्यंजनाल्लासमभ्युप
 गच्छद्रिपरिना नार्थस्थले र्थद्वयप्रतीत्यंगीकारेण प्रक्षालनाद्विपं कस्यदूरादस्य र्थैर्नवरभितिन्याया न्नियमनोलासयोरेवाप्रामाणिकत्वा
 त् ॥ अतएवगूढश्लेषेचरमंजायमानस्यबोधस्यप्रथमंवारणायतात्यर्थज्ञानहेतुत्वेवाच्यः श्लालेः तात्यर्थविषयार्थबोधेव्यभिचारइति
 तस्यैवयंजनिकत्वमभिप्रेत्यशक्तिजत्वस्यकार्यतावच्छेदकघटनाप्रोत्येवश्यं व्यंजनास्वीकार्यस्य पास्तं ॥ अगृहीतगृहीतविस्मयार्थांतर
 शक्तिकस्य पुंसो व्यंजनाल्लासस्याप्यनभ्युपगमात् ॥ तद्देतारेवेति न्यायाद्व्यंतरकल्पनानवकाशात् ॥ गूढश्लेषे तु शक्तिग्रहस्यैव विलं
 क्षितत्वादि त्वेन ॥ अबलानां श्रियं हत्वा वारिवाहैः सहानिशा ॥ तिष्ठति च पलायन्नसकालः समुपस्थित इत्याद्यवशक्तानां द्रव्यमपह
 त्यजलवाहकैः पुरुषैः सह पुंश्चल्यारमत इत्यर्थोतरं न तावदबलावारिवाहचपलाशब्दयोगरूढ्याशक्यते बोधयित्तुं मेघत्वविद्युत्वा
 य घटितस्यैव तस्यार्थस्य प्रतीतेरन्यथा च मत्कारो न स्यात् ॥ अतएव न योगशक्त्यापि केवलया रूढ्यर्थसंबलितार्थबोधकत्वस्य तस्यारू

तः ॥
 अंतःकरण
 तिस्रस्तत्पि करणा

र.त.
६०

पुंश्रलीलादेः सर्वथैव तदविषयत्वाच्च ॥ तस्मात् ॥ योगरूढस्य शब्दस्य योगेरूढ्यानि यन्त्रिते ॥ धियं योगस्य शौर्यस्य यासूते व्यंजनैव सा ॥
एवं स्थिते निरुक्तमनार्थस्थलेप्युपमायाः प्राकरणिका प्राकरणिकार्थगतायाः प्रतिपत्तयेव श्यंवाच्यार्थव्यंजनयेवा प्राकरणिकस्याप्य
र्थस्य शब्दव्यंजनया प्रतिपत्तावलेक्लिष्टकल्पनयेत्याशयेन प्राचीनोक्तं नार्थव्यंजनकत्वेन दुष्यतीत्येवमाद्यन्यत्र विस्तरः ॥ अर्थचकार्यो दोष
विशेषस्य नाशश्च तन्नाशस्य ॥ स्वोत्तरभाविना लोकोत्तराल्हादेन भेदाग्रहात्सुखपदव्यपदेश्यो भवति ॥ स्वपूर्वोपस्थितरत्यादिना च भेदाग्र
हादृत्तित्वेनैकत्वाध्यवसानाहाव्यंग्यश्रवणाय श्रोच्यते ॥ अवच्छादकं दुष्यतत्त्वमप्यनिर्वचनीयमेव ॥ अवच्छादकत्वं चरत्यादिविशिष्टबोधे वि
शेष्यतावच्छेदकत्वं ॥ एतेन दुष्यतादिनिष्ठस्य रत्यादेरनास्वाद्यत्वात्परसत्त्वं ॥ स्वनिष्ठस्य तस्य शकुंतलादिभिरतत्संबंधिभिः कथमभिव्यक्तिः
स्वस्मिन्दुष्यताद्यभेदबुद्धिस्तु बाधबुद्धिपराहतेत्यादिकमपास्तं ॥ यदपि विभावादीनां साधारण्यं प्राचीनोक्तं ॥ तदपिकाव्येन तेषु शकुंतलादि
शब्दैः शकुंतलात्त्वादिप्रकारकबोधजनकैः प्रतिपाद्यमानेषु सत्सु दोषविशेषकल्पने विनादुरूपपादमतो वश्यकल्प्ये दोषविशेषे ते चैव स्वा
त्मनि दुष्यताद्यभेदबुद्धिरपि सूपपदेति किं तेन नन्वेवं रतेरस्तु नाम दुष्यत इव सह दयेपि सुखजनकताकरुणरसादिषु तस्यापिनः शोका
देर्दुःखजनकतया प्रसिद्धस्य कथमिव सह दयहृदयाल्हादहेतुत्वं ॥ प्रत्युत नायक इव सह दयेपि दुःखजननस्यैवोचित्यात् ॥ न च सत्यस्य शोका
देर्दुःखजनकत्वं क्लृप्तनकल्पितस्येति नायकानामेव दुःखं न सह दयस्येति वाच्यं ॥ रज्जुसर्पादेभ्यो कं पाद्यनुत्पादकत्वापत्तेः ॥ किंच सह दये रतेर
पिकल्पितत्वेन सुखजनकतानुपपत्तेरिति चेत्सत्यं ॥ शृंगारप्रधानकाव्येभ्य इव करुणप्रधानकाव्येभ्योपि यदि केवलाल्हाद इव सह दय
प्रमाणकस्तदाकार्यानुरोधेन कारणस्य कल्पनीयत्वात् लोकोत्तरकाव्यव्यापारस्यैवाल्लहादप्रयोजकत्वमिव दुःखप्रतिबंधकत्वमपिकल्पनी
यं ॥ यद्याल्हाद इव दुःखमपि प्रमाणसिद्धं तदा प्रतिबंधकत्वेन कल्पनीयं स्वस्वकारणवशाच्चोभयमपि भविष्यति ॥ अथ तत्र कवीनां कर्तृस

नौका
प्रतिः ॥
श्रुतं
रामः
६०

अनिष्टसाधनत्वेन निरुत्तेरुचितत्वादिति चेत् ॥ दृष्ट्याधिक्यादनिष्टस्य च न्यूनत्वाच्चंदनद्रवलेपनादाविवप्ररुत्तेरुपपत्तेः ॥ केवलाल्हा
 दवादिनांतु प्रवृत्तिरप्रत्युद्भवैव ॥ अश्रुपातादयोपितत्तदानंदानुभवस्वाभाव्यान्नुदुःखात् ॥ अतएव भगवद्भक्तानां भगवद्दर्शनाकर्णनाद
 श्रुपातादयः समुत्पद्यन्ते ॥ न च तत्र जात्वपि दुःखानुभवोस्ति ॥ न च करुणारसादोस्वात्मनि शोकादिमदशरथादिनादात्म्यारोपे यद्याल्हाद
 स्तदास्य प्रेसंनिपातादोचस्वात्मनितदारोपेपिसस्यादानुभाविकंच तत्र केवलंदुःखमिति काव्येपि केवलंदुःखमेव युक्तमिति वाच्यं ॥ अयं हि
 लोकोत्तरस्य काव्यव्यापारस्य महिमायत्तयो न्या अरमणीया अपिशोकादयः पदार्था आल्हादमलौकिकं जनयंति ॥ विलक्षणो हि कमनीयका
 व्यव्यापारजभासादः प्रमाणांतरजादनुभवान् ॥ तज्जत्वं च तज्जन्यभावनाजन्यकल्पितरत्यादिविषयत्वं ॥ तेन रसास्वादस्य काव्यव्यापार
 जन्यत्वेपिनसतिः ॥ शकुंतलादावगम्यात्वज्ञानोत्पादस्तु स्वात्मनि दुष्पताय भेदबुद्ध्या प्रतिबध्यत इत्याहुः ॥ अनिर्वचनीयस्यातिमनभ्युप
 गच्छतां जनाव्यापारमप्यविदुषां विदुषां तार्किकाणां मते प्रागुक्तदोषमहिम्ना स्वात्मनि दुष्पतादिनादात्म्यावगाही शकुंतलादिविषयकर
 त्यादिमदभेदवाचिमानसः काव्यार्थभावनाजन्या विलक्षणविषयताशालीरसपदार्थो भवति ॥ तत्र च विभावानुभावव्यभिचारिणां संयोगा
 ज्ञानरूपादोषाद्रसस्य ज्ञानविशेषात्मनो निष्पत्तिरुत्तिरिति सूत्रार्थः ॥ स च बोधः स्वात्मनि दुष्पतत्वधर्मितावच्छेदकशकुंतलादिविष
 यकरतिवैशिष्ट्यावगाही शकुंतलादिविषयकरतिमान्दुष्पतद्रव्याकारक एकः ॥ स्वात्मत्वविशिष्टेशकुंतलाविषयकरतिविशिष्टदुष्पतता
 दात्म्यावगाही शकुंतलाविषयकरतिमदुष्पतोहमिसाकारकोहितीयः ॥ स्वात्मत्वविशिष्टदुष्पतत्वशकुंतलाविषयकरत्योर्वैशिष्ट्यावगाह्य
 हेदुष्पतः शकुंतलविषयकरतिमांशेत्याकारकश्चतुर्थोपि ॥ तत्र च सर्वत्रैव रतेर्विशेषणतया विशेषणज्ञानस्य विशिष्टज्ञाने हेतुत्वात्का
 व्यार्थभावनाकालेशब्दादप्रतीयमानाया अपितस्याश्लेषादिलिंगकमनुमानं मध्येभ्युपगतव्यमितिमंतव्यं ॥ स्वाप्रादिबोधेति प्रसंगवारणाय

र. त.
६१

काव्यार्थभावनाजन्मेतिबोधविशेषणं॥ नन्वेवं संस्वदतइतिप्रयोगानुपपत्तिरास्वादपदार्थस्वबोधस्यरसाभिन्नत्वादितिचेत्॥ आस्तां
तन्नरतिमात्रपरोरसशब्दः॥ सचरसोनलौकिकबोधात्माकिंत्वनेतःकरणविषयोप्यलौकिकसन्निकर्षसंपन्नइतिनरतिस्तत्तामपेक्षते
॥ विभादीनांत्रयाणामेलनात्मकसंयोगाद्रसनिष्पत्तिर्नामरसपदव्यवहारइतिसूत्रार्थमत्वात्त्रयाणासमुदितानांकेपिरसत्वमाम
नेति॥ विभावादिषुमध्येसम्यग्योगाच्चमत्कारात्सइतिसूत्रार्थमत्वात्त्रिषुकोपिचमत्कारीचेत्सरसोनान्यथेतिबहवः॥ भाव्यमानोविभाव
एवरसस्तथाविधोनुभावएवरसोव्यभिचार्येचवातादृशोरसइतिसूत्रेत्रयाणासमुच्चित्यरसनिष्पादकत्वमभिहितवतोभरताचार्यस्या
नभिप्रेतत्वाद्नादेयं॥ व्याघ्रादयोविभावाभयानकस्येववीराद्गुतरोद्राणां॥ अश्रुपात्तादयोनुभावाःशृंगारस्येवकरुणभयानकयोः॥ चिंताद

सचरसोद्विविधोलौकिकोलौकिकश्चेति ॥

योव्यभिचारिणःशृंगारस्येववीरकरुणभयानकानामितितेषांप्रत्येकंनियतरसव्यंजनानुपपत्तेश्च॥ एवंस्थितेह्यसाधारणविभावाद्येकमा
त्रोपादानेपिपरयोरासेपोधुवइतिस्मर्तव्यं॥ तदाल्हादाविनाभूतोबद्धीभिर्बहुभिर्बहुः॥ प्रोक्तोरसोरिवलोहयःप्रपंचेस्तीत्यनर्गलं॥ यद्यपि
नाट्येरसस्थितिनिगदताभगवताभरताचार्येण॥ काव्येप्येनानिदर्शयताश्रीरुद्रेणचनाट्यकाव्ययोरसंभवंलौकिकोभेदःसमुपेक्षितस्तथा
पिमुस्याभिधेयरसस्वरूपनिरूपणंप्रतिज्ञातवतःस्वस्यतुतादृशभेदोऽनुपेक्षणीयएवेत्याशयेनरसंविभजते॥ प्रबुद्धस्यापिभाववासना
त्मेत्यर्थः॥ एतेनकारणान्यथाकार्याणिसहकारिणियानिच॥ रत्यादेःस्थायिनोलोकेतानिचेन्नाट्यकाव्ययोः॥ विभावाअनुभावास्तत्कथ्यतेव्यभि
चारिणइतिसर्वानुमतनिबंधंसूत्रेविभावानुभावव्यभिचारिपदंचालोक्यतांलौकिकेरसेविभावादिशब्दाभिधेयरनिष्पत्तिविज्ञानतामतएव

नौका

रामः
६१

रसपदार्थत्वविपर्ययं मन्यमानानामाधुनिकानां लौकिकेभेदे ग्रंथकृन्मात्रोत्प्रेक्षामूलकताप्रयुक्तानादरणीयताग्रंथिः शिथिलताभव
ति॥ एतदपिकल्पनामात्रमिति तमाशङ्किष्ठाः॥ किंतु प्रायोनाद्यप्रतिप्रोक्ताभरताद्यैरसस्थितिः॥ यथामतिमपाप्येषाकाव्यप्रतिनिग
द्यते इति रुद्रग्रंथं प्रगेषिष्ठाः॥ अत्र वासनात्मना स्थितस्यापि स्थापिनः सर्वस्यैव कालांतराणस्य स्वाव्यवहितप्राक्कालीनलौकिकसन्निक
र्षजन्मत्वाद्द्रसपदार्थप्रतिष्ठापिस्वरूपेतथात्वनभेदकं किंतुरसोत्पत्तिनिदानभूतव्यंजकविभावानुभावव्यभिचार्यन्यतमचर्वणोत्पत्तौ
लौकिकसन्निकर्षजन्यत्वं तथा॥ यत्र विभावाद्येकतरत्रलौकिकसन्निकर्षस्तद्व्यतिरिक्तोभयत्रत्वलौकिकस्तत्रापिलौकिकभेदतासिद्ध्य
र्थमन्यतमत्वेन त्रयाणां निवेशः॥ यद्यपि व्यभिचारिणामंतरतयानकदापिलौकिकसन्निकर्षइतितदुपादानमनर्थकमिति प्रतिभाति॥

लौकिकसन्निकर्षजन्मालौकिकोः लौकिकसन्निकर्षजन्मालौकिकः॥ लौकिकः सन्निकर्षः षोढाविषयगतः॥ अलौकिकः सं
निकर्षो ज्ञानं॥ तेष्वानुभूतेषु साक्षादेतज्जन्माननुभूतेषु प्राक्तनसंस्कारद्वारा ज्ञानमेव प्रत्यासत्तिः॥ तथापि स्वाभिव्यंजकविभावानु
भावलौकिकसन्निकर्षस्यैव स्वाभिव्यंजकव्यभिचार्यव्यभिचयंजकविभावानुभावलौकिकसन्निकर्षस्यापिलौकिकभेदानियामकत्वमेव यु
क्तं ननु तत्र लौकिकभेदत्वमित्याविष्कर्तुं तदुपादानमिति मतं॥ इत्थं च विभावमात्रस्य संयोगसन्निकर्षमात्रग्राह्यत्वेपि गुणक्रियातद्
तवैजात्यादिघटितमूर्तिकानामनुभावानामिन्द्रियपदुनापियथायथं ग्रहसंभवात्तार्किकसमुपदर्शितसन्निकर्षभेदपदुनाध्यक्षस्यैव र
सस्यापि भेदपदुं समायातीत्यभिप्रायेणाह॥ सामान्यलक्षणायोगजयोस्तत्रप्रसिद्धयोरपि प्रकृतानुपयोगादाह॥ ज्ञानमिति॥ ज्ञानमेवेत्य
र्थः॥ स्वामिकेभेदे ज्ञानात्मनः सन्निकर्षस्यासंभवमाशङ्क्याह॥ तेष्विति॥ विभावादिष्वित्यर्थः॥ इयं च सति सप्रमी॥ साक्षात्॥ विभावानुभावव्यभि

चारिभावचर्वणव्यवहितप्राक्कालीनत्वप्रत्यासत्तिः॥
मत्याप्रत्यासत्तिमित्यर्थः॥

५२
६२

इदं च ज्ञानमेव प्रत्यासत्तिरित्यग्रे तनेनान्वितं ॥ एतज्जन्माननुभूते षपीति ॥ स्वाप्रिकादिपदार्थेषूपीत्यर्थः ॥ संस्कारद्वारात् शचर्वणाव्यव
हितं प्राकालिकः जन्मांतरीणानुभवजन्यसंस्कारप्रत्यासत्ताप्रत्यासन्नमित्यर्थः ॥ ज्ञानमेवेति ॥ जन्मांतरीयानुभवो भवत्येव प्रत्यासत्तिरिति भा
वः ॥ अलौकिकं विभजते ॥ उपनायकस्य सर्वत्राविशेषेपिसामग्रीवैचित्र्यसंपादकत्वप्रमनोरथयोर्विभाजकतास्फुटमभिहितेवेति तृतीयस्य वि
षयं दर्शयति ॥ काव्यनाट्ययोस्तु न परस्परं सामग्रीवैचित्र्यसंपादकत्वमेकप्रमाणत्वादिति भावः ॥ यद्यपि काव्यइत्येव सुवचं तथापि प्रसं
गादुक्तिभंग्या काव्यलक्षणमप्युक्तं भवतीतीत्यमभिहितं ॥ तथाहि ॥ काव्यभूतौ योपदपदार्थौ तयोश्च मत्कारइत्युक्त्या च मत्कारिणोपदपद
र्थौ काव्यमित्यभिहितं रुदभिहितइत्युक्तत्वात्तु तास्यैव विरुद्धस्यार्थः शब्दादवगम्यतदिति बोध्यं ॥ इत्यमपि विशेष्यविशेषणभावव्यत्यासः

अलौकिकोरसस्त्रिधा ॥ स्वाप्रिकोमानोरथिक औपनायकश्चेति ॥ औपनायकश्च काव्यपदपदार्थचमत्कारे ॥

किमर्थमिति चेत् ॥ चमत्कारे लोकोत्तरत्वरूपमुख्यत्वप्रतिपत्त्यानुगुण्याय ॥ एतस्मादेव हेतवे कर्णबलस्यालौकिकत्वप्रतिपिपादयि
षयात्र भवद्विवादगुणचरणैः पदपरिमिताभूः स्वनीकृतेति विवक्षिते सशैलवनकाननोक्कृष्टेति कर्णवर्णनपरपर्वण्यभिहितं ॥ अय
यात्रापि पीठारूढस्य पीठाल्कर्षणवत्कृत्यसाध्यताप्रतिपत्त्याकालुष्यापत्तेः ॥ तदुक्तं ममटभट्टैः ॥ तददोषो शब्दार्थौ सगुणावनलं कृतीप
नः कापि ॥ अस्यार्थः ॥ अदोषो दोषभूत्यासगुणो गुणवंतौ माधुर्यौ जः प्रसादभेदभिन्नगुणवद्रसव्यजकाविति यावत् ॥ कपनरिति ॥ कवि
त्वित्यर्थः ॥ अभिमुखात्मकरसभेदसत्वइतियावत् ॥ अनलं कृती ॥ नजोल्पार्थत्वात्त्यत्वस्य चास्फुटत्वं एव पर्यवसानादस्फुटालं
कारवंतावपीत्यर्थः ॥ अपिनायत्रनाभिमुखोरसस्तादृशो तु स्फुटालंकारोपदपदार्थौ संगृह्येते ॥ इत्येवानलं कृतीपनः कापीत्यनेनाभि

नौका
वि
तव
तव
सुक्तं ॥ तत् ॥
सुमः
६२

काव्यमिति ज्ञेयमिति ॥ तत्र च दोषगुणालंकाराणामनुगमेपिलोकोत्तराल्हादरूपचमत्कारजनकतावच्छेदकत्वेनानुगतीकृतानां
 तेषां सर्वेषामत्रांतर्भावः ॥ तथा चैतस्यापि प्रदर्शितार्थस्य पर्यवसानांते च दोषगुणालंकारासास्वादप्रतिबंधकत्वकाव्यशोभासंपाद
 कत्वकाव्योत्कर्षाधायकत्वरूपाबहुविधाः प्रत्येकं ममटभट्टादिभिर्विततौक्त्यदर्शिताविस्तरभियानदर्श्यते ॥ अतएव ज्योत्स्नाभि
 सारिकया कृष्णाभिसारिकया विरहिण्यावासमुदीरितेऽभिसरणविधितन्निषेधजीवनकृष्टातिशयतात्पर्यके विधोर्मेडुलमुद्यतमित्या
 दिनिरलंकारादावपि काव्यत्वसिद्धिः निरुक्तानुगत रूपाक्रान्तस्वरसस्य निष्पत्तौ समर्थस्य विभावस्य प्रतिपादकत्वात् ॥ लोकोत्तरत्वाल्हा
 दे सकलसहृदयसंविदेकगोचरो जातिविशेषः ॥ नन्वेवमनुगतगुणालंकारादिजन्यतावच्छेदकत्वं तस्यानसंभवतीति चेन्न ॥ तदे
 तज्जातिव्याप्या जातयः संत्येवता एव सकलानुभवसाक्षिक्यस्तज्जन्यतावच्छेदिका इत्येतावतापि स्वव्याप्यतादृशजात्यवच्छिन्नजन्य
 तानिरूपितजनकतावच्छेदकत्वेनानुगमस्य निर्मलीकत्वात् ॥ एतेन चमत्कारजनकतावच्छेदकधर्मस्वरूपकाव्यत्वग्रहविना चम
 त्कारजनकताग्रहोऽशक्यस्तज्जनकताग्रहविना तद्दुहितकाव्यत्वग्रहोपितथेति परस्परश्रयः ॥ न च विभावादिमत्वमेव चमत्कारज
 नकतावच्छेदकमिति वाच्यं ॥ तथापि तानि चैन्नान्यकाव्ययोरित्युक्तत्वाद्भिभावत्वग्रहात्काव्यत्वग्रहाधीनादेव जनकताग्रहः ॥ जनकता
 ग्रहे च तदवच्छेदकत्वस्वरूपकाव्यत्वग्रह इति ह्यंतरितचक्रकस्य दुर्वारत्वादि तद्विदूषणमलग्नकं वेदितव्यं ॥ विच्छित्तिविशेषनीवातुग
 णालंकारादिप्रभेदानामेव प्रातिस्विकरूपेण जनकतावच्छेदकत्वात् ॥ उक्तानुगत रूपेण च तेषामेव काव्यत्वरूपत्वाच्च ॥ नहि प्रातिस्वि
 करूपानुगत रूपयोः परस्परसापेक्षग्रहकत्वमिति कुतो न्योन्याश्रयादिः ॥ एवं स्थिते काव्यलक्षणे काव्यत्वशब्दार्थयोर्न्यासकं प्रत्येकप
 र्याप्तं वेति विप्रतिपत्तौ देडिप्रभृतयो वणयति ॥ शरीरतानदिष्टार्थव्यवच्छिन्नापदावलीति ॥ इत्यमेवहितदोषो शब्दार्थावित्यत्रार्थविशे

र. न.
६३

पविशिष्टशब्दस्य विशेष्यतात्मकमुख्यतयाभ्यर्हितत्वेन पूर्वनिपातोभ्यर्हितं पूर्वमिति स्मृतेः ॥ अन्यथा जादयदंतत्वेनार्थशब्दस्यैव पूर्वनिपातापत्तेः ॥ नचैवं गणप्रधानभावे द्विवचनानुपपत्तिरिति वाच्यं ॥ आधानेदं पत्योरिव तदुपपत्तेः ॥ गुणप्रधानभावे पिजायापती अग्निमादधीयातामित्यत्र तद्दर्शनात् ॥ नच तत्र यत्कतैव्यंतदनयासहेत्यप्रधानत्तीयानिर्देशरूपबाधकब्रलान्तथाभ्युपगतं ॥ इह तु द्वयोस्तथात्वेन किंचिद्बाधकमिति वाच्यं ॥ काव्यत्वजातेर्वासज्यवृत्तित्वाभ्युपगमगौरवस्यैव तथात्तादर्थस्य सिद्धत्वेन लोकोत्तरवर्णनानिपुणकविकर्मकाव्यमितिसमाख्याविरोधाच्च ॥ मिश्रास्तु ॥ काव्यपदप्रवृत्तिनिमित्तं हि काव्यत्वं ॥ तच्चान्वयव्यतिरेकाभ्यां रस एवेति नातिरिक्तजातो माने ॥ तथाच बाधकाभावाद्द्विवचनस्योत्सर्गिकस्वभावहानेमानाभावः ॥ नच समाख्याविरोधो मूर्धाभिषिक्तबाधकमिति वाच्यं ॥ अर्थस्यापि विभावादि रूपत्वेन विभावपदप्रवृत्तिनिमित्तभावनायाः कापिकारणे कविकृतिविषयत्वस्य वक्तुं शक्यतात् ॥ तस्मादुभयत्रैव काव्यत्वमित्याहुः ॥ नव्यास्तु ॥ लोकोत्तराल्हादजनकज्ञानगोचरार्थप्रतिपादकशब्दत्वं काव्यत्वं ॥ लोकोत्तरत्वं च चमत्कारत्वापरपर्यायोजातिविशेषः ॥ पुनः पुनरनुसंधानात्मकभावनाजन्यतावच्छेदकोप्येषप्रत्यक्षसिद्धः ॥ तथाविधतदादिसर्वनाम्नितदेतल्लक्षणातिव्याप्तिर्दुर्वैवेति चेत् ॥ यत्र योज्यतादृशार्थविषयभावनात्वं चमत्कृतिजनकतावच्छेदकतत्वमित्यर्थात् ॥ एवमपि यत्तत्त्वाननुगमएवेति चेत् ॥ स्वविशिष्टजनकतावच्छेदकार्यप्रतिपादकत्वसंबंधनतादृशजातिमत्वमनुगतमवैहि ॥ शब्दार्थयुगलंतुनकाव्यशब्दवाच्यं मानाभावात् ॥ काव्यमुच्चैः पठ्यते काव्यादर्थो वगम्यते काव्यं श्रुतमर्थो न ज्ञात इत्यादिविश्वजर्नानव्यवहारतः शब्दविशेषस्यैव काव्यपदार्थत्वप्रतिपत्तेः ॥ व्यवहारः शब्दमात्रे लक्षणयोपपादनीय इति चेत् ॥ स्यादेवं यदि काव्यपदार्थतया पराभिमतेशब्दार्थयुगले काव्यशब्दशक्तेः प्रमापकं दृढतरं किमपि प्रमाणं स्यात् ॥ तदेव तु न पश्यामः ॥ विमतवाक्यत्वश्रद्धैयमेव ॥ इत्थंचासत्तिकाव्यशब्दस्य शब्दार्थयुगलेशक्तिग्राहके प्रमाणे प्रागुक्तव्यवहारतः

नौका

रामः
६३

शब्दविशेषे सिद्धांतीं शक्तिं को नाम निवारयितुमीष्टे ॥ न चैवं तददोषो शब्दार्थाविति मंमटग्रंथो विरुद्ध इति वाच्यं ॥ ऋगताविति
 धातो रौणादिके थप्रत्यये निष्पन्नस्यार्थशब्दस्यार्थमाणमात्रपरतया ज्ञायमान इत्यर्थकत्वात् ॥ कृते कुशेषयोः शब्दपदार्थपदयोः क
 र्मधारयसमासे द्विवचनवलाद्रमणा यार्थप्रतिपादकतावच्छेदकानुपूर्वी विशिष्टो शब्दो काव्यमित्यस्यैव तदर्थत्वात् ॥ न चैवमर्थशब्द
 स्य पूर्वनिपातापत्तिरिति वाच्यं ॥ विशेषणं विशेष्येण बहुलमिति बहुलग्रहणात् ॥ कथमन्यथैकवीरेत्यादयः प्रयोगाः ॥ न च पूर्वकालैकस
 र्वजरसुराणनवकेवलाः समानाधिकरणेनेत्यनेनैकवीरेतिसिद्धेदिति वाच्यं ॥ पूर्वापरप्रथमचरमजघन्यसमानमध्यमध्यमवीराश्च
 त्यस्य परतया तद्वाधकत्वात् ॥ न चैवमसाधुः शब्दो दुर्लभ इति वाच्यं ॥ यतो ष्टाध्यायी लक्षणलक्ष्यतया संदिह्यमाना अपि शिष्टेरुपदिष्टा
 सवसाधवो न्येचभूयांसस्ते सुलभा असाधवः ॥ केतेशिष्टा इति चेत् ॥ ऋण ॥ ये ष्टाध्यायी लक्षणलक्षितत्वेन निर्णीतान्बहुतरान्नेसर्गिकास्ता
 म्प्रयुंजानाव्याकरणानभिज्ञा अपियं कंचनागतिकगतिकलक्षणेतरयावल्लक्षणलक्ष्यमपि प्रयुंजततेत्रभवंतः शिष्टा इति ॥ तत्रैवं तावद
 ध्यवसीयते यदसौ शब्दो निरुक्तलक्षणलक्ष्य इति ॥ तदिदं षोडशदीनाति सूत्रभाष्ये महता प्रबंधेन निरूपितं ॥ तत्किं मंमटभट्टैः काव्य
 पभाषितं येन शिष्टानभवेपुरित्यलमाग्रहेणेति प्राहुः ॥ अत्र ब्रूमः ॥ चमत्कृतं वक्तृतिप्रयोगस्य चमत्कारप्रयोजकं वक्तृत्वार्थकतया पीहोपा
 धिरित्यस्य दोषाध्यव्याप्यत्वमित्यर्थकतयेवोपपत्तेः स्वशिष्टजनकतावच्छेदकार्थप्रतिपादकत्वस्य विशिष्टबुद्ध्या नियामकस्य संबन्धत्वे माना
 भावात् स्वशिष्टजनकतावच्छेदकार्थप्रतिपादकतावच्छेदकानुपूर्वी विशिष्टशब्दस्य काव्यत्वे वाच्यं तत्रार्थप्रतिपादकतावच्छेदकानुपूर्व्यं प
 लक्षणं विशेषणं वादो वर्णानां नित्यत्वेना न्याह शानुपूर्वी विशिष्टानामपि यदा कदाचिनाह शानुपूर्वी विशिष्टत्वात्त्रोक्तप्रसिद्धपाठानां स्पर्शा
 नां समुदायेति व्याप्तिरिति विशेषणतापत्तत्वादत्तव्यस्य चावकाव्यत्वघटकीभूताः सर्वस्य पदार्थास्तत्र तत्र विशेषणतयेव निविशन्ते न्यथो

र. त.
द. ४

क प्रायदोषापत्तेस्तस्माद्द्विशेषणेषु काव्यत्वं विना विशेषणविशिष्टविशेष्यसंभवनत्सर्वेष्वेव तेषु सिद्ध्यति ॥ पदपदार्थद्वयमात्रोपादानं तु काव्यशरीरप्रविष्टविशिष्टार्थप्रतिपादकतावच्छेदकयोजितवाक्यनिष्ठानुपूर्व्यपस्थापककाव्यशरीरप्रविष्टशब्दनिष्ठानुपूर्वीवैजात्यविभिन्नकाव्यताव्यवहारप्रयोजकं न तु शब्दस्यार्थस्य द्वयोरनयोश्च शब्दानुपूर्वीवैजात्येत्वाभेदस्तथैतर्हि सर्वमेव काव्यं यथोक्तव्यवहारविषयः स्यात् ॥ अर्थविशेषप्रतिपादकतावच्छेदकानुपूर्वीवैजात्यस्य तथात्वेऽपि संभवेऽप्येकाव्यभेदव्यवहारपत्तेरित्यर्थस्फोरणायेति ॥ तस्य च कारणं कविगताकेवलाप्रतिभा ॥ सा च काव्यघटनां न कूलपदपदार्थापस्थितिः ॥ तद्रूपं च प्रतिभात्वं काव्यकारणतावच्छेदकतया सिद्धो जातिविशेषः ॥ चाक्षुषत्वादिनासां कार्येष्वखंडोपाधेर्निगबाधत्वात् ॥ तादृशप्रतिभालव्याप्यं च धर्मद्वयं ॥ एकं देवतामहापुरुषप्रसादजन्यादृष्टस्यैकं च विलक्षणव्युत्पत्तिकारणभ्यासयोजन्यतावच्छेदकं ॥ न तु त्रयमेव मिलितं प्रतिभासामान्ये हेतुः ॥ बालादेस्तौ विनापि केवलान्महापुरुषप्रसादादपि प्रतिभोत्पत्तेर्दृष्टत्वात् ॥ न च तयोस्तन्नजन्मांतरीणयोः कल्यनमितिवाच्यं ॥ गौरवात् ॥ मानाभावात् ॥ कार्यस्यान्यथाप्युपपत्तेः ॥ लोके हि बलवताप्रमाणेनागमादिनासतिकारणताविनिर्णये पश्चात्पस्थितस्य व्यभिचारस्य वारणाप्यजन्मांतरीयमन्यथानुपपत्त्याकारणधर्मादिकल्यते ॥ अन्यथा तु व्यभिचारोपस्थित्या पूर्ववत्तकारणताविनिर्णये भ्रमत्वप्रतिपत्तिरेव जायते ॥ नापिकेवलमदृष्टमेव कारणमित्यपि वदितुं शक्यं ॥ कियंतं चित्कालकाव्यं कर्तुं शक्नुवतः कथमपि संजातयोऽन्यस्य भ्यासयोः सतोः प्रतिभायाः प्रादुर्भावस्य दर्शनात् ॥ तत्रादृष्टीकारे तु ताभ्यां प्रागपि तस्याः प्रसक्तेः ॥ न च प्राक्प्रतिभाप्रतिबंधकमदृष्टांतरमस्तीति वाच्यं ॥ तादृशानेकस्य लगतादृष्टद्वयकल्पनापेक्षया क्लृप्तव्युत्पत्त्यभ्यासयोरेव प्रतिभाहेतुत्वकल्पनेलाघवात् ॥ तस्मात्प्रागुक्तसरणिरेव न्यायसी ॥ प्रतिभात्वं च कवितायाः कारणतावच्छेदकमिति प्रागुक्तप्रतिभागतवेलक्षण्यमेव वा विलक्षणकाव्यस्येति वा न व्यभिचारः ॥ न च सतोरपि व्युत्पत्त्यभ्यासयोरेव न प्र

नौका

रामः
द. ४

तिभोत्यतिस्त्रान्वयमभिचारइतिवाच्यं॥ तत्रतयोस्तादृशवैलक्षण्येमानाभावेनकारणतावहेदकानवहिन्रत्वात्॥ पापविशेषस्यप्रति
बंधकत्वकल्पनाद्दानदोषः॥ प्रतिबंधकाभावस्यचकारणतासमुदितशक्त्यादित्रयहेतुतावादिनःशक्तिमात्रहेतुतात्वादिनश्चाविशि
ष्टा॥ प्रतिवादिनामत्रादिभिःरुतेकतिपयदिवसव्यापिनिवाकस्तभेविहितानेकप्रबंधस्यापिकवेःकाव्यानुस्यस्यदर्शनात्॥ तदिद
काव्यंचतुर्विधं॥ उत्तमोत्तममुत्तममध्यममधमं चेति॥ यत्रशब्दार्थौगुणाभावितात्मानोलोकोत्तराह्लादकारिणमर्थमभिव्यक्तस्तदात्त
॥ परंगस्ववाच्यसिद्धौगस्यापिअंग्यस्यचमत्कारकारितयातिप्रसंगवारणायगुणाभावितात्मानावितिशब्दार्थापेक्षयाअंग्यप्राधान्याभि
प्रायकं॥ अतिगूढअंग्यनिरासायलोकोत्तराह्लादकारिणमिति॥ यत्रअंग्यमप्रधानमेवदुर्दैववशतोदास्यमनुभवद्राजकुलत्रमिवचमत्का
रकारणतदुत्तमं॥ वाच्यापेक्षयाप्रधानीभूतंअंग्यातरापेक्षयाचगुणीभूतंयद्यंग्यंतदायधनावतियाप्रिवारणायावधारण॥ लीनअंग्यवा
च्यचित्रानिप्रसंगवारणायचमत्कारेति॥ यत्रअंग्यचमत्कारासमानाधिकरणोवाच्यचमत्कारस्तन्मध्यमं॥ यत्रार्थचमत्कृत्यपस्कृताशब्द
चमत्कृतिःप्रधानंतदधमं॥ समप्रधानशब्दार्थचमत्कारेमध्यमेतिआप्रिवारणायोपस्कृतांतेशब्दचमत्कृतिविशेषणं॥ एवमेवयद्यपि
यत्रार्थचमत्कारासमानाधिकरणशब्दचमत्कृतिस्तदधमाधमंकाव्यंकाव्यविधासुगणपितुंसांप्रतं॥ यथामम॥ कोकिलाकलकलेकलि
कालेलोलकेकिकलकेलिकलाके॥ काकुलालकककाकुकेलालेःकिंकलाकिलललोकलिलीलामिति॥ यदिचात्रकुलटारभ्योवसंतका
लाद्युदीपितोविपरीतसुरतारव्यःशृंगारोपिसहृदयमात्रसाक्षिकःसन्नाब्दचमत्कृतौगुणःकलिलीलापदमपिकथंचित्तदनुगुणमेवेत्या
गृह्यतदधममेवेत्युच्यतेतदापितारतारतरेरैरैरुत्तरोत्तरतोरुतेः॥ रतातीतितिशरीरितोरैरैरुत्तरोत्तरावितितिर्यगृत्तातार्थकंप्यमेवमे
काक्षरपद्याहोचृत्तिपद्यबंधादिमहाकविनिबंधंतथाद्रष्टव्यं॥ तथापिरमणीयार्थप्रतिपादकशब्दत्वरूपकाव्यसामान्यलक्षणायोगाद्

र-त-
६५

स्तुतः काव्यत्वाभावेन प्राचीनपरंपरामात्रमनुसंधानैर्महाकविभिस्तत्रतत्रकाव्येनिबद्धमपिनेवोक्तिकृदितिमंतयं॥अत्रशब्दार्थच
मत्कारभेदेनचहृदंतरयोरपिद्वयोरैकभेदतांगीकारेज्यंघप्राधान्याप्राधान्यकृतमपिभेदहयमीषदंतरमेकभेदतामुपयातीतिद्विविधमेवका
व्यभवेदितित्रेदिध्यप्रदर्शनंराज्ञामाज्ञामात्रमिति विभावनोपं॥तत्रायप्रभेदात्मकारसंख्यप्रभेदस्यधनेःसामान्यतःकेचनभेदाउच्यते॥ध
निस्तावद्विविधः॥अभिधामूलोलसणामूलम्॥तत्रायस्त्रिविधः॥रसवस्त्वलकारभेदात्॥रसध्वनिरित्यलक्ष्यक्रमोपलक्षणाद्रसभावतदा
भासभावशान्तिभावादयभावसंधिभावशबलतानाग्रहणं॥द्वितीयश्चद्विविधोर्थांतरसंक्रमितवाच्योऽत्यंतनिरस्फुतवाच्यश्चपुनरुक्त्यनुप
नात्वेच॥परंतुहयोरप्यानंदरूपता॥ननुमानोरथिकोरसोनप्रसिद्धइतिचेत्सत्यं॥अस्माकंतुमनोरथोपरचितप्रासादवापी
तटक्रीडाकाननकेलिकौतुकजुषामायुःपरिशीयतइत्यादौमानोरथिकशृंगारश्रवणात्॥शास्त्रेसुखस्यत्रैविध्यगणना
च्च॥रसेनविनाचसुखानुत्यत्तेरिति॥तत्रविशेषाः॥यदाहभतेः॥शृंगारहास्यकरुणरोद्रवीरभयानकाः॥योगाभ्याशक्यस्यैवरूपां
तरेणप्रतिपादनेआद्यः॥विशेषतदतिरिक्तसंबंधाभ्यांशक्त्यसंबंधिनोशक्यस्यप्रतिपादनेत्यं॥एवंपंचविधेधनौपरमरमणीयतयासक
लमूर्धन्योरसध्वनिरितिसएवसप्रपंचग्रंथकृतानिरूपितइत्यलमतिविस्तरेण॥नार्दुनामाहार्याद्यभिनयचतुष्टयं॥स्वाधिकमानोरथि
कुर्योर्दुःखाद्यात्मकत्वैपिकाव्यनाट्ययोरैकरूपएवरसइत्याह॥अस्माकंत्विति॥धन्यानागिरिकंदरेनिवसताज्योतिःपरध्यायतामा
नदाश्रुजलेपिबंतिशकुनानिःशंकमंकेशयाइतिपूर्वोदं॥श्लोकार्थःस्यष्टः॥विप्रतिपन्नप्रत्यर्थतत्वेयाचष्टे॥अद्भुतएवैकोरसइतिनारायण
प्रभृतयः॥शृंगारएवरसइत्यपिकेचिदालकारिकोः॥तेहादशेतिचाप्याधुनिककवयः॥तत्सर्वमयुक्तमितिदर्शयिष्यन्विवसितार्थदर्शयति॥बीभ

नोका
६५
नोका
६५

तथाचकाव्येप्येतावंतदत्यविवादमित्यभिप्रायः॥सकलाधिदैवतंजगदंतरात्मा॥ननुकिं नामविस्त्रौशृंगारदेवतात्वं॥श्रुणु॥निस्त्रिला
 श्रितरत्नालंबनत्वेसतिदेवतात्वंतत्वमित्येके॥निखिलविषयस्याश्रयत्वेसतिदेवतात्वंतत्वमित्यन्ये॥तत्तद्व्यापिमयप्रकृतिकत्वंस
 तिदेवतात्वंतत्तत्वमितिवहवः॥द्वादशरसवादिमतमपाकर्तुंशंकते॥एतेषांप्रतिनियतस्याभिभावानाह॥समाधत्ते॥मुख्यरसाभावे
 रतेर्भ्यश्चिचारिताप्यसगतैवेतिमत्ताष्टकृति॥उत्तरयति॥वात्सल्यइति॥इयंचसतिसप्तमी॥एवमग्रेपिकरुणइति॥पुष्यतीतिशेषः॥एवम

वीभत्साद्गतसंज्ञौचनात्येचाष्टौरसाःस्मृताः॥सकलाधिदैवतंविष्णुःसचशृंगारस्यापिदैवतं॥तेनसकलाकांक्षाविषयत्वेनाराध्य
 तथाचप्रथमंशृंगारोपन्यासः॥ननुवात्सल्यलौल्यभक्तिःकार्यण्येवाकथंनरसः॥आर्द्रताभिलाषश्रद्धास्पृहाणांस्यापिभावानांतत्र
 सत्वादितिचेन॥तेषांभ्यश्चिचारिरत्यात्मकत्वात्॥ननुकस्यरसस्यतेभ्यश्चिचारिभावाभवेयुरितिचेत्सत्यं॥वात्सल्यकरुणसवरसो
 लौल्यहास्योभक्तौशांतःकार्यण्येपिहास्यएव॥नन्वेवंपरत्रकूपत्वाद्त्रय्यश्चिचारित्वेनावश्यकत्वाद्दुर्मिकल्पनातो धर्मकल्पना
 यालघुत्वाच्चयश्चिचारिणीरतिरेवास्तुकिंकरुणेनेतिचेन॥एतैःशोकइतिशोककारणतायारतेरुपश्यात्॥किंचरतेःकस्यरसस्य
 यश्चिचारित्वं॥नशृंगारहास्यरौद्रवीराणां॥युवमिशुनपरस्यरप्रीतिहासक्रोधानंदानातत्राभावात्॥नवावीभत्सस्याजुगप्साया
 स्तत्राभावात्॥ग्रेपि॥तथापिसंख्यानियमस्त्वदुक्तस्त्वसंगतएवेतिशंकते॥परत्रशृंगारेअत्रकरुणे॥धर्मिकल्पनातःप्रधानरसीतरकल्प

जातः॥धर्मकल्पनायाःगुणतयावश्यकत्परतिमात्रकल्पनायाः॥लघुत्वादेकमात्रविषयत्वात्॥उपश्यादिति॥तथाचकरुणचवेणापर्यंतरतेर
 सत्त्वान्नरत्याशोकोगतार्थइतिभावः॥करुणंविनारतेर्भ्यश्चिचारितापिनोपपद्यतइत्याह॥आनंदानामित्युत्साहानामित्यर्थः॥कचित्तथैवपाठः॥तत्त

स्थानिभित्तेशः॥विद्युद्योतप्रयत्निरिति
 वः॥

त-
ईई

उपसंहरति॥ यद्यपि हास्ये यमेव करणन्यायोतिदेष्टुं शक्यस्तथाप्यधिकं वक्तुं पृथगाशंकते॥ अधिकाशंकाभूमिका मारचयति॥ सांकर्यं मिथोभू-
सहचारः॥ ननुरतिकेरुणयोरेकतरव्यभिचारवद्रतिहास्ययोरेकतरव्यभिचारस्याप्यभावे कथं पार्थक्यमित्याशंकते॥ स्थायिभावभेदेरससांकर्यं
न दोषायेत्यभिप्रेत्य समाधत्ते॥ पौनःपुन्येनाभिव्यक्तिरित्यर्थः॥ अभिप्रायं विशदयति॥ उक्तन्यायमन्यत्रातिदिशति॥ एवंरसभेदे विनारते व्यभि-
चारित्वानिर्वचनं॥ ऊह्यमिति॥ रतेरिव विस्मयस्याप्यस्थिरत्वादन्येषामसंभवादिति भावः॥ स्थाय्यसाधारण्यं प्रकृतेषांतिशंकते॥ तथाच न त-

नाप्यद्रुतस्य॥ विस्मयस्य तत्रास्थिरत्वात्॥ तस्माच्छ्लोकस्य स्थायितया श्लोकस्थायिभावकः करुणारव्योतिरिक्तोरसइति॥ ननुरतिरे-
वास्तुकिं हास्येनेति चेत्कस्यासौ व्यभिचारिणा करुणरोद्वीरभयानकवीभक्तानां तत्रानवकाशात्॥ नाप्यद्रुतस्य॥ विस्मयस्य त-
त्रास्थिरत्वात्॥ नशृंगारस्य॥ रतेः स्थायित्वाभावात्॥ परंतुरत्यासहहास्यस्य सांकर्यं॥ ननुरतिहास्ययोरेकसंकीर्णस्थलाभावात्पृथक्क-
थं स्यादिति चेन्न॥ हेतोरसाधारण्यात्॥ असाधारण्यमत्र स्थायित्वं॥ यथारतिसांकर्येपि स्थायिश्लोकादसाधारणाकारणात्करु-
णाभिव्युते तथा तत्सांकर्येपि स्थायिहासभावादसाधारणाकारणाद्वा स्याभिव्युते॥ शांतेष्वेव मूह्य॥ नचवात्सल्यादावप्यसा-
धारणाहेतव आर्द्रतादयः सत्येवेति तेषामपिरसत्त्वापत्तिरिति वाच्यं॥ आर्द्रतादीनामपिरतित्वात्॥ तस्मात्प्रतत्रासाधारण्यशृंगा-
ररसत्त्वापत्तिः॥

स्यावात्सल्यस्थायित्वमिति भावः॥ अत्र विप्रतिपन्नं प्रत्याह॥ नचस्त्रीपुंसविषयत्वाभावे कथं शृंगाररसत्त्वापत्तिरिति वा-
च्यं॥ रतिसंभूतस्त्रीपुंसविषयकश्लोकप्रकृतिकतयावश्यकल्प्यकरुणपोषकरतिलेनेवोपपत्तौ रसांतरमानाभावादित्याशयः॥ ननु
तत्रैवरतिप्रकृतिकत्वं तत्संभूतश्लोकप्रकृतिकत्वं वेत्यत्र विनिगमनाविरहइति चेत्॥ रसांतरे विजातीयप्रकृतिकत्वं संभवति रसांतरप्रकृ-

नोका

प्रकृतिकत्वं नोपि स्यात्॥

रामः
ईई

तद्विरुद्धानुभावेस्तद्विजातीयप्रकृतिकत्वस्याध्यवसायाच्चेति॥ तदिदमुक्तमुपस्थादिति॥ स्वरूपसतोरुत्साहक्रोधयोरविनाभावादेकतरव्यभिचारित्वमेवयुक्तमित्याशङ्कते॥ समाधत्ते॥ वीरेक्रोधस्यव्यभिचारित्वेपिरोद्रेस्यापित्वात्॥ उत्साहस्यरोद्रेव्यभिचारित्वेपिवीरेस्यापित्वात्॥ विनिर्गतुमशक्यत्वाच्चद्वयोरप्यविप्रतिपन्नत्वमित्याह॥ स्याप्यवच्छिन्नानन्दस्यानन्दावच्छिन्नस्यापिनेवारसपदार्थतयोक्तत्वात्तदनुसारेणशृंगारंलक्षयति॥ युवाचयुवतिश्चयुवानौतयोरितिपूनस्तिरितिसूत्रविहितप्रत्ययातेनसंहेकशेषः॥ अन्यथातल्लक्षणमात्रकृतविशेषाभावेनेकशेषाप्रसक्तेः॥ परस्परंपरिपूर्णः परस्परयथाचितविभावानुभावव्यभिचारिनिष्यन्नरत्यवच्छिन्नः॥ प्रमोदआनन्दः॥ सम्यगिति॥ औचित्ये

ननुत्साहक्रोधानुभयत्रतस्याद्वीरौद्रयोरन्यतरणवरसोवर्ततामितिचेन्न॥ स्यापिभेदेनभेदात्॥ उत्साहवासनावीरेनतुरौद्रे॥ क्रोधवासनारौद्रेनतुवीरइति॥ युनोः परस्परंपरिपूर्णः प्रमोदः॥ सम्यक्परिपूर्णरतिभावोवाशृंगारः॥ युनोरेकस्य प्रमोदरत्योराधिक्यन्यूनतायां व्यतिरेकेवापरिपूर्तेरभावाद्रसाभासइति॥ सचद्विविधः॥ संभोगोविप्रलम्भश्चेति॥ तत्रदर्शनस्पर्श नसंलापादिभिरितरेतरमनुभूयमानंसुखं॥ परस्परसंयोगेनउत्पद्यमानआनन्दावासंभोगः॥ संयोगोवहिरिन्द्रियसंबन्धः॥ त्वेनेत्यर्थः

परिपूर्णाविभावानुभावव्यभिचारिभिर्भग्नावरणविहिशिष्टः॥ रतिभावइतिस्थापिमध्यं॥ उभयत्राप्यौचित्यघटनाप्रयोजनंदर्शयति॥ युनोर्मध्ये॥ तविभजते॥ संभोगंलक्षयति॥ तयोर्मध्ये॥ अत्रदर्शनादीनामन्यतमत्वेनप्रवेशापेक्षयालाघवादाह॥ बहिरिति॥ एतेनानाश्लिष्टयोरपि संभोगव्यवहारश्चिन्नासंगिनोरपिविप्रलम्भव्यवहारश्चसूपपदइतिसूचितं॥ बहिरिन्द्रियसंबन्धमात्रस्यापिसंभोगत्वेतदेकतराभिमानभूयस्त्विविप्रलम्भव्यवहारोदुर्घटइतिविशेष्यं॥ वस्तुतस्तुफलोपहिताफलोपधायकसामग्रीसमवहितावारतिः किंवाद्विविधरत्यवच्छिन्नभिदानन्दोद्वि

विधः संभोगवद्विलक्षणव्यवहारपतास्ये ॥

र. त.
६७

दुस्यंचोदाहरणभेदानुसरणमेतन्नात्यर्यकमपीतिसारं ॥ यद्यप्यमूर्त्तत्वाद्रसेवर्णसंभावनानास्ति ॥ तथापितत्तद्देवताभिरभेदाध्यवसायाद्
र्णव्यवहारः काव्यविदामितिमंतयं ॥ यद्यपिमधुसूदनस्यचाटुवचनानिप्रियवाक्यानिस्तोभेनप्रलयस्तरभंगादिसात्विकभावसंपातेनपराह
तानिप्रतिबद्धानिबभूवुः ॥ क्वचित्स्तोभेनेतिपाठः सत्तु प्रागुक्तलक्षणलक्षितेस्तोभेवचनप्रतिबंधकत्वस्यानुभवबाधितत्वात्प्रामादिकस्य ॥ प
दिचतसाठप्रामाण्येप्याग्रहस्तदाक्रियासामान्यप्रतिबंधकत्वस्यस्तंभलक्षणत्वाभिप्रायेणयोजनीयः ॥ तच्चोक्तमधस्तात् ॥ किंचपाणिःपयो
धरगतः सन्नस्यचपरकीयांतःकरणपरीक्षाभारार्थकमार्तिकगुटिकाप्रक्षेपसमशीलांगाकृष्टिप्रतिपत्तिमात्रपरत्वान्ननायकारब्धत्वशं
काकालुष्यमावहेथाः ॥ कथंवाच्योत्तराद्वैस्यावधारणपूर्वार्द्धेस्यजाड्यपराहतिंवासाथक्येः ॥ तथाचात्रत्यगताग्रेतनस्यकृशब्दाभ्यांभूत

अस्यदैवतंविस्सुर्वर्णःश्यामः ॥ यथास्तोभेनचाटुवचनानिपराहतानिपाणिःपयोधरगतोजडतांजगाम ॥ लक्ष्म्याःपरंतुपृथुवे
पथुरेवनीवींविस्सयन्सुहृदभून्मधुसूदनस्य ॥ यथावा निद्राणेषणमुन्नमय्यवदनंकांतेकृचांतःस्यशिस्रस्तव्यस्तदुकूलद
शितवलिप्रव्यक्तनाभिप्रियः ॥ वर्तमानार्थकगौणमुख्यप्रत्ययांताभ्यामनिच्छेत्कापूर्वकत्वव्यक्त्यातदिकापूर्वकत्वप्रकारकान्यदीयनि

अथविशेष्यप्रथमव्यापारकत्वंतदारब्धत्वमितिसूचितं ॥ जडतांजाड्यंजगामप्रापपरंतुलक्ष्म्याःपृथुवेपथुरेवासहायःकंपोनीवीम
त्रापिलक्ष्म्यादत्यनुषज्यतेविस्सयन्सुहृदत्रापिमधुसूदनस्यत्यनुषज्यतेतत्कार्यकारीतिभावः ॥ अभूज्जातइत्यर्थः ॥ एतेनानोचि
त्यपरिहारेणनायिकारब्धसंभोगमुदाहर्तुंस्वाभिधानसौष्वमादर्शितं ॥ नायिकारब्धसंभोगमुदाहृत्यनायकारब्धमप्येनमुदाहरति ॥
निद्राणेनिद्रामुकुलितेईक्षणेचक्षुषीयस्यतथाराधायावदनमुन्नमयोच्चैःकृत्वाकांतेश्रीकृष्णकृचांतःस्यशिस्रस्तनांतरालनिहिताग्रहस्ते

नोका

६७

आदौ स्तंभि यिल भूतं पश्चाद्यस्तं गलितं यद्दुकूलं ते न दर्शिता यावले स्त्रिवलेः प्रव्यक्ता याः प्रकटा या नाभे श्री श्री र्यस्यास्तादृश्या राधा यादरे
 ति ईषत्कं यमान कमल पत्र पुट गवी सहि सुभि मे द वृ लै रिति यावद्कोणस्य तरंगितै रपांग पातैः कर्तुं भिः स्मरः कामो दीर्घा युरे वा ति भूमि
 गत एव विरचितः रुत इत्यर्थः ॥ यद्यप्येवमुभयोरपि संभवति ॥ यथा मम ॥ धनुर्लेते वाभि मुखी भवंती गुणात्मत तो रि व भो लि भाजः ॥
 स्वयं प्रियस्या धर मा पि वंती स कं च या पा प य तें ग ना से त्या दा वे क त रा र अ ल स्या न ध्य व सा या त था पी त्य म ने क वि धो ष्ये ष एक ए व ग ण्य त इ
 त्याह ॥ नायक योरिति पुमान्क्लि येत्येक शेषः ॥ यद्यपि नायिका या एवावस्था भेदे न भेदे न नायक स्या न्यथा खंडिता दि भेद जी वा तु पर षं भोग

राधा याद र घूर्ण दस्य लदल द्रोणी म द द्रो हि भि दे को ण स्य तरंगितै र्विरचितो दीर्घा युरे व स्मरः ॥ देशानां समुपानां नायिकानां च भे
 दे न नायक यो र व स्था भे दे न च ब ह वो भे दा स्ते च र स मं ज र्णी वि शे ष तो दर् शि ता इ ह पु न र्वि स्त र भि या न प्र द र्श यं ते इ ति ॥ अथ हा वा
 निरूप्यंते ॥ तत्र भरतः ॥ लीला विलासो विच्छित्तिर्विभ्रमः किल किंचितं ॥ मोटोपितं कुट्टमिते विबोकोललितं तथा ॥ विहृतं चेति
 विज्ञेयाद्दशहावास्तुयोषितां ॥ नारीणां शृंगार चैष्टाहावः ॥ सच स्वभावजो नारीणां ॥ चिह्नितत्वस्यापि नायिका यामुद्रावनेति त राम नौ

चित्ये न र सा भा सा प ति रि त्या दि र स मं ज र्णी प्र पं चि तं ॥ तथा ष्य त्रा व स्था प दे ना ज ह त्वा र्थ ल स्र ग या ना य क भे द नि या म क स्व भा व ए वो प ल स्य तां ने ता
 व ता किं चि द्प ची ष ते ग्रं थ रु तः ॥ अत्रै व प्र सं गा द्वा वा नि रू प यि तुं प्र ति जा नी ने ॥ ता नु हि श ति ॥ बो षि ना मि त्या दि ल स्य नि र्दे शः ॥ सा मा न्य तो ल स य
 ति ॥ ना री सं बं धो त्य र्थः ॥ शृं गार चै ष्टे ति ॥ सं भोग शृं गारानु गु णो ज्वा पार वि शे ष इ त्य र्थः ॥ आ नु गु ण्यं च पौ र्वा प र्ये ण सं बं धि त्वं ॥ आ नु गु ण्ये न व्य व ही य
 मा ण लं वे त्य न्य दे त त् ॥ ना री स्व भा व वि शे ष नि य त इ त्य र्थः ॥ न तु ना री जा ति नि य त इ ति भा वः ॥ तथा च ना री स्व भा व ज न्य ले स ति शृं गारानु गु ण चै ष्टं

स
 तत्रस्यप्रयोजनस
 त
 तत्रस्यप्रयोजनस
 त
 तत्रस्यप्रयोजनस
 त
 तत्रस्यप्रयोजनस

२-न-
६८

उत्तरयति॥ओपाधिकाउद्दीपकनिष्ठोत्कर्षरूपोपाधिसत्तानियतसत्ताकाः॥स्वभावजाउद्दीपकस्वरूपमात्रसत्तानियतसत्ताकाः॥आशय
मविहान्नांकृते॥एवंमन्यतेचेदित्यर्थः॥कथमिति॥स्वभावस्वचिरंतनत्वादिभिभावः॥आशयमुद्दीपकसमाधत्ते॥उद्दीपकस्वरूपमात्रेत्यर्थः
॥पुरुषाणांचोद्दीपकातिशयान्वयव्यतिरेकाभ्यांतावितिशेषः॥तान्विभजते॥शरीराणिशरीरमात्राश्रितानि॥आंतराणिमनोमात्राश्रिता
नि॥उभयसंकीर्णमिति॥अमस्यशरीरत्वादभिलाषस्यांतरत्वाद्दर्वस्मितहर्षभयक्रोधानांस्वरूपतस्तथात्वेआंतरत्वात्कलतस्तथात्वेशरीर

ननुविब्लोकविलासविकृतिविभ्रमाःपुरुषाणामपिसंभवंतीतिचेत्सत्यं॥तेषांलौपाधिकाःस्वभावजाःस्त्रीणामेव॥नन्वेवंयदिता
सांसदेवतेकथंनभवंतीतिचेत्सत्यं॥उद्दीपकान्वयव्यतिरेकाभ्यांनायिकानांहावाविर्भावतिरोभावाविति॥लीलाविलासविकृति
विभ्रमललितानिशरीराणि॥मोदायितकुट्टमितविब्लोकविहृतान्यांतराणिकिलकिंचित्तुभयसंकीर्णमिति॥प्रियभूषणवचना
यनुकृतिलीला॥तत्रविभावःसखीकौतुककलापः॥अनुभावःप्रियपरिहासः॥यथा॥चंडांशोचरमाद्रिचुंविनिमनोजिज्ञासितुंसु
भुवांन्यचकौतुकयातयाविरचितेवंशरीरवेराधया॥एषस्फूर्जतिकस्यनिःस्वनइतिक्रोधाद्भ्रजन्काननंराधावीक्ष्यलताप्रता
नपिहितांस्मेरोहरिःपातुनः॥

तान्देतदन्यतमघटितसमुदायात्मककिलकिंचित्तस्योभयसंकीर्णत्वमित्याशयः॥तत्रप्रथमोद्दि
ष्टत्वालीलांलक्षयति॥विभावउद्दीपकमनुभावस्तत्त्वत्सुदेश्यमेवमग्रेपिसर्वत्रबोध्यं॥चंडांशोतिग्मरोविषिचरमाद्रिचुंविन्यस्तयातेसति
सुभुवांनायिकानांमनोतःकरणवृत्तिंजिज्ञासितुंपरीक्षितुंन्यचकौतुकयासंजातेरुयातयाप्रौढयागधयावंशरीरवेमुरलीनादेविरचितेरुनेसति
एषकस्यनिःस्वनःकेनरुतोमुरलीनाइतिक्रोधादमर्षणकाननंराधापिष्ठितंव्रजनगच्छन्लताप्रतानपिहितांविनतलतारुन्नांराधावीक्ष्यस्मेरोहस

नौका
विला
सलसपति॥
रिने
रामः
६८

कृजंती शब्दायमाना कांची भेषवलायत्रदरमीषत्करंती वलिस्त्रिवलिर्यत्र नटंती चंचला भूवली वली सदृशी भूर्यत्र वेल्लहत्वाह पुः शरी
 रियत्र वल्लंती उद्देह्यंती कुंडलकांतिः कर्णभूषणशोभायत्र साचिवक्रं वलिता कृता ग्रीवायत्र कर्मणि यथा भवति तथा वचने लपंत्या वर
 तनोः सुंदर्याः प्रातरिति ॥ प्रातः कालेन तितानि वा युचलितानि ॥ एतेन क्रिया विशेषण निर्दिशार्थं विंबभूततास्मिन्नावेदिता ॥ तानि या
 निपुंडरीकाणि सितोत्पलानि तेन मुखप्रसादो व्यंग्यस्तेषां परिषदः सभायाः पांडित्यस्य शोभायाः पाटञ्चरी समपहत्रो दृष्टिर्यप्रतियमुद्दिश्य

गमननयनवदनभू प्रभृतीनां यः कश्चिदुत्सृज्यते विशेषः सविलासः ॥ अत्र विभावाः ॥ प्रियदर्शनस्मरणादयः ॥ अनुभावाः ॥ अभि
 लाषवैदग्ध्यप्रकाशनादयः ॥ यथा ॥ कृजंती चिदरस्फुरहृलिनटद्वुवल्लिवेल्हपूर्वला कुंडलकांति साचिवलितग्रीवलपंत्या
 वचः ॥ प्रातर्नेर्तितपुंडरीकपरिषत्पांडित्यपाटञ्चरी दृष्टिर्यप्रतिजायते वरतनोर्वक्रासशक्राधिकः ॥ कतिपयभूषान्यासाविक्रितिः
 ॥ तत्र विभावाः ॥ सौकुमार्यप्रियसौभाग्यसौंदर्यगर्वक्रोधकेशादयः ॥ अनुभावा गर्वमानकेशप्रकाशादयः ॥ यथा ॥ केयूरं नकरं परे
 नकटकं मौलौ नमालापुनः कस्तूरी तिलकं तथापि तनुते संसारसारं श्रियं ॥ सर्वाधिक्यमलेस्त्रिभालफलके यद्देधसा सुभुक्ते जा
 नीमः किमु तत्र मन्मथमहीपालेन मुद्रा कृता ॥ वक्राजायते सशक्राधिको नायासेन स्वर्गफलाभिमुख्यादित्यर्थः ॥ विक्रितिलस्यति ॥

यद्यपि केयूरं बाहूभूषणं करेन कृतं पदे कटकं पुनरप्यर्थे न मौलौ मस्तके मालान तथापि कस्तूरी तिलकं ललाट इत्यर्थात् संसारसारं सर्वाति
 शयिता श्रियं शोभा तनुते ॥ तत्रोत्प्रेसते ॥ वेधसा ब्रह्मणा सुभुवोऽस्य आहार्ये ललाटफलके यदि तिक्रिया विशेषणं सर्वाधिक्यं ललाटम
 णित्वमलेस्त्रिभालेस्त्रे मन्मथमहीपाले नका मदेवेने यमित्य आहार्ये कस्तूरी तिलकरूपा मुद्रा याथार्थ्यं प्रतिपत्तये कृता किमिति वयं जानामो ध्रुवं नि

स्त्रिभालस्यति ॥ विक्रितिलस्यति ॥

एतेन क्रोधानुभाव उक्तः ॥ पद्यं तत्त्वेनाध्यवसितं वक्रं सुधाप्रसादं वर्षति प्रकटयति ॥ एतेन हासानुभाव उक्तः ॥ कीदृशं पद्यं वेपमानं प्रकंय
मानं ॥ एतेन भयानुभाव उक्तः ॥ स्वर्णाचलस्तत्त्वेनाध्यवसितं कचमंडलं स्वित्यति ॥ एतेन हर्षानुभाव उक्तः ॥ अत्र किं निदानकोहेतुरिति
कामयमानस्य तथाभूतानायािका प्रत्युक्तिः ॥ सति संभवे सर्वेषामपि साकर्यं तथेति वक्तुं मुख्यविवक्षयो दाहरणात् रमाह ॥ क्रोधावि
नाभावादागारतयाध्यवसितलाचनसमुद्रताः समुदयन्तकालाविर्भूतोयः संत्रासाभयं स एव शैलस्तेनादितामध्यरुद्धा व्रीडाभिर्ह
र्षैर्भ्यग्यं जकयोरेक्यारोपात्य रिमदिताः स्पृष्टाः स्मितसुधाधाराभिरुद्धर्तिताः स्नेहरसैरभिलाषैः स्नाता मनोभवकलामालाभिः कामो

पद्यं सुधावर्षति वेपमानं स्वर्णाचलः स्वित्यति किं निदानं ॥ यथावा ॥ क्रोधागारसमुत्थिताः समुदयत्संश्रसशैलादिता व्रीडाभिः
परिमदिताः स्मितसुधाधाराभिरुद्धर्तिताः ॥ स्नाताः स्नेहरसैर्मनोभवकलामालाभिराभूषितायायासुर्मयिशैलराजदुहि
तुः स्फीताः कटाक्षकटाः ॥ वार्तावेमुख्ये सति निभूतभूयो दर्शनस्य हा मो द्रायितं ॥ अत्र विभावाः सपत्नीत्रासलज्जादयो नुभा
वामनः प्रेमसंकेतनिवेदनादयः ॥ यथानस्नेहस्य कथारसंकथमपिश्रोतुं समुत्कंठते राधा किंतु विकीर्णरत्नरूपटादागत्य साधा

होपनचतुररचनापरंपराभिर्गवांति शयादाभूषिताः स्फीताः श्रमभराच्छैलराजदुहितुर्हिमालयसुतायाः पार्वत्याः कटाक्षकटाभयांगपत्न
नानिमपियायासुः पत्यासुः पायासुरिति पाठेशुभावहानिभूयासुरिनिकपटवटवेषजिहासात्वारतरुद्रस्याक्तिः ॥ मो द्रायितं लक्षयति
। वागादिव्यापारविषयकहेषवत्वे सतीत्यर्थः ॥ निभूतेति ॥ इतरापरिचितेत्यर्थः ॥ दर्शनेति ॥ हर्ष्यापारइत्यर्थः ॥ राधास्नेहस्य प्रेम्णाः कथा
रसंरस्यमानां कथाशब्दस्वाभाव्यात्तु तात्यर्यविरुद्धविशेष्यविशेषणभावावगमः सख्यादिभिर्निवेदितामित्यथा कथमपि सर्वादाक्षिप्ये

सत्यपि श्रोतुमाकर्णयितुं न समुत्कंठतेनेच्छति ॥
एतेन हर्षानुभावेति ॥

रत-
१०

विकीर्णस्य गलितस्य रत्नस्य मुद्रादिखचितस्य कपटाद्या जात ॥ एतेन संगुप्तिः सूचिता ॥ सौधात् एहात् बहिरेत्यनृत्यंतीनेत्रपटी यत्र स्फुरंती
कुचघटी यत्र सेदेनोत्सृज्यते लस्यस्वेद्युक्तेति यावद्दोस्तटी बाहुप्रानो यत्र विशेषेणासमंताद्दलाती भुक्टी यत्र स्वलेती कटिपटी यत्र
कर्मणि यथा भवति तथा रुक्षांतिके पुनः रुक्षसमीपे तु भ्राम्यति व्यावर्तत इत्यर्थः ॥ कुट्टमितलस्यति ॥ दुःखचेष्टा एतच्चेष्टयास्य दुःखाव
गमोस्त्वित्तीक्ष्णेत्यर्थादांतरत्नमायाति ॥ इच्छा विशेष परिचयाय तु चेष्टारूपतेवाहयोक्तेति ध्येयं ॥ एवमन्यत्रापि यथा न भवमूह्यं ॥ वीटिका
सोचने सुतनोः पाणी रोहं प्रचलति परंतु विराचिर कालमसौ रोहं प्रवृत्तांगुलिनिश्चलानि रोधसमव्यापारमन्यापयोधरसरोभूविशेषः सुत
नृत्यन्नेत्रपटिस्फुरकुचघटिसेदोल्लसदोस्तटिव्यावलाद्दुकटिस्वलत्यटिपुनः रुक्षांतिके भ्राम्यति ॥ सुखे दुःखचेष्टा कुट्टमितं ॥
अत्र विभावारागोक्तदशनकरजसतकुंतलापरग्रहादयः ॥ अनुभावाः कपटकाय संकोचकपटसौत्कारादयः ॥ यथा ॥ रोहं पाणिः
प्रचलति विराटंगुलिनिश्चलासौ भूविशेषो भवति कुटिलोनेत्रमंतः प्रसन्न ॥ गाढाश्लेषे भवति सुतनोरहं मात्रो नकारः कपोमूर्धः
प्रसरति मुखं संमुखं न प्रयाति ॥ गर्वाभिमानसंभूतो विकारो नाद्रात्मा विबोक्कः ॥ अत्र विभावयो वनमदधनमदकुलमदप्रियापराधर
नोरित्यत्राप्यनुषज्यते भूयासः कुटिलोक्क्रो भवति नेत्रमंतः प्रसन्नमांतर सुस्वाभिव्यंजकप्रसाद्युक्तं गाढाश्लेषे सुतनोर्नकारोहं मात्रो लघुप्रय
त्नोजयति विलसन्नो भवति साभायादुदेति नत्विक्षा पूर्वकयत्नादित्याशयः ॥ जयतीति स्थाने भवतीति तु प्रक्रमानुरोधी पाठः ॥ तत्र नकारो भवति
परंतु हं मात्र इति योजनात् ॥ आमंत्रणमूर्धः कंयः प्रसरति मुखं तु संमुखं न प्रयाति संमुखं वलोकने तु नायकोद्योगपूर्वमेव प्रतिषेध उदिकात्परा
द्भुक्तायां तु फलिते तदुद्योगे जाति साभायायातोपि प्रतिषेधाः किंचित्करणवसंपद्यतदतीष्टसिद्धिप्रत्युद्देवेत्यर्थः ॥ विज्ञो कंलस्यति ॥ अनाद्रात्मा

नोका
सिस्क्रियारुः विरुतेवस्यवाणारि
तिरिहायनुसंधया ॥
१०

कातरोभयचकितो हृदि पातोयस्वैवंभूतः प्राणेश्वरः कृतांजलिर्वहकरपटः सन्नस्थाः पार्श्वेष्टतः समीपंननुसंमुखतउ पाजगामसुखा
 पुनरेषातुसस्वीमुखेस्वितांकुंडलरत्नरेखाताठंकरवचितवैदूर्यादिकांतिप्रेक्षितुं दृष्ट्वाचकांसेषेत्यर्थः ॥ ललितंलक्षयति ॥ सकलांगानां
 समीचीनतयाविन्यासः प्रसाधनमित्यर्थः ॥ धन्यासियाकथयसिप्रियसंगमेपिविभ्रब्धादुकशतानिरतांतरेषु ॥ नीवीं प्रतिप्रणिहितेन
 करेप्रियेणसख्यः श्यामियदि किंचिदपिस्मरामीतिरसकथापरासुसस्वीषुमध्यरेतिकालिकंस्वप्रियालापंकययतींकांचित्प्रहसंन्याःकस्मा
 श्रिदुक्तोपन्यासातिसोचुंठवाक्यात्प्रतीयमानस्यपरोपहामलक्षणस्यस्वितस्याधिक्यमाशंक्यनिराचष्टे ॥ आदिनाक्रियाविदग्धायाश्चेष्टावि

अनुभावावहिश्यदुर्वचनदुःप्रेक्षणादयः ॥ यथा ॥ कृतांजलिः कातरहृदि पातः प्राणेश्वरः पार्श्वेमुपाजगाम ॥ सस्वीमु
 खेकुंडलरत्नरेखामेषापुनः प्रेक्षितुमाचकांश ॥ सकलांगसमीचीनविन्यासोललितं ॥ अत्रैवस्मितादयोतर्भवन्ति ॥ तत्रवि
 भावाः ॥ मनः प्रसादप्रियुतमहद्वीनुरागधीरत्वादयः ॥ अनुभावाः प्रियवशाकरणलोकानुरागचमत्कारादयः ॥ यथा ॥ कलक
 णितमेखलंचपलचारुनेत्रांचलंप्रसन्नमुखमंडलंश्रवणसंचरकुंडलं ॥ स्फुरत्सुलकबंधुरलपितशोभमानाधरंविहस्यर
 तिमंदिरं व्रजतिकस्यशातोदरो ॥ शेषपरिग्रहः ॥ शांतोदरीकृशमध्याविहस्यत्तृणमिवस्त्रेणमवगणं प्रकृत्वमहामहिमसुकृतस्य

रतिमंदिरंकीडागृहंकलकणितामधुरधनियुतामेखलाकटिभूषणंयत्रचपलंचचलमतएवचारुमणीयनेत्रांचलंपक्ष्ययत्रप्रसन्नम
 तरसुखानुभावभूतप्रसादसहितंमुखमंडलंमंडलाकारंमुखंयत्रश्रवणयोः संचरतीकुंडलेताठंकेयत्रस्फुरंतः प्रकाशमानः पुनकास्तदादी
 परमसूक्ष्मापि विकारायस्यतादृशंबंधुरंनिस्त्रोन्नतनाभिस्तनप्रधानमवयवचक्रंयत्रलपितेनभाषणेनशोभमानाधरोयत्रकर्मणिपथाभ

वचिंतयति ॥
 तिस्रोऽपि ॥
 तिस्रोऽपि ॥
 तिस्रोऽपि ॥

र. त.
११

अभिलाषस्यापरिपूर्तिर्विषयासंस्पृशंस्तथाचाभिलाषफलोपधायकसामग्रीकालीनसप्रयत्नसंघटिततादृशसामग्रीविघटनंविहृतमि
तिफलितं॥तत्रेदंकेथ्यं॥तादृशविघटनरूपफलोपधायकप्रयत्नोविहृतविघटनंत्वनुभावइति॥व्याजात्परकीयस्यलज्जायाःस्व
कीयस्याभिलषितस्यविघटनमिति विशेषमभिप्रेत्याह॥चंद्रचूडे शिवे तिलकं पत्ररचनां कपोले गल्लयोर्विधातुं कर्तुं मभिलषति वाक्यं
सत्युदयन्योतः कोपस्तद्व्या॥एतेन विलंबासहिस्सोरकोडकोपः कपोसहायकमाचरतीति दर्शितं॥फणिपतेर्वलयीकृतमणिधराद्य
द्वयकूटमिथ्याभूतं भयंतस्पादंगं हस्तादि उक्तं पयंत्या कृष्णं पशाल्या चरंत्या भवान्या प्रचलकं पभाग्यहसनमंचलंतत्संभूतैर्वीतैः केलिदी

नौका

प्रियसंनिधावप्यभिलाषापरिपूर्तिर्विहृतं॥व्याजलज्जादयोविभावाः॥अनुभावाअन्यथाचेष्टितान्यथाव्यवहारादयः॥व्याजाद्य
था॥अभिलषतिकपोलेचंद्रचूडेविधातुंतिलकमुदयदंतःकोपभाजाभवान्या॥फणिपतिभयकूटादंगमुक्तं पयंत्या प्रचल
वसनवातैर्विधिताः केलिदीपाः॥लज्जातोयथा॥आनंदभाजोयदुनंदनस्यकरावरोधनकरणकर्याः॥सस्वीं लपतीमिति सं
जघानचकोरनेत्राचुलकोदकेन॥यूनोरन्योन्यमुदितानापंचेंद्रियाणां संबंधाभावः॥

पाः क्रीडार्थस्थापितादीपाविधितानिर्वापिताइ

त्यर्थः॥चकोरनेत्राकोपकषापिताक्षीत्यर्थशक्तिमूलधनेरथा॥सस्वींसहस्रं चुलकोदकेन मुखसंमार्जनार्थमुपात्तेन संजघाननिषिषेचेत्य
र्थः॥कथंभूतांसस्वीमानंदभाजउक्तठितस्ययदुनंदनस्यश्रीकृष्णस्यकरावरोधकंचुलिकादिनिर्माकप्रवृत्तपाणिप्रतिबंधकरणस्वीयेन
नकर्याइत्येवंरूपं लपतीं शिष्यंतीमित्यर्थः॥अत्रप्रियकथाश्रृंषंत्यैवकयाचिल्लज्जापारवश्याचुलकोदकनिषेकेणप्रियकथारूपस्वेष्टस्यै
वविघटनंरुतमितिपूर्वस्माद्दिशेषः॥सपरिकरं सभागं लक्षयित्वा विप्रलंभलसयति॥अन्योन्यमिति प्रमोदे संबंधाभावे चान्तेति॥मुदिताना

॥
रामः
११

आंतररतिभावव्यभिचारिणोहर्षादेरनुभावेःसंभूतानामित्यर्थः॥संबंधाभावइति॥रतिंविनातादृशाभावोतिप्रसक्तःकरुणइतिमुदितेत्यु-
 क्तं॥संभोगव्यावृत्तयेसंबंधाभावइति॥पंचेतितुरतिपरिपोषाभिप्रायं॥तथाचवियोगकालावच्छिन्नापरिपूर्णरतिविप्रलंभइतिफलितो-
 परिपोषाभावेतुशृंगारसामान्यलक्षणाभावान्नविप्रलंभोपीतिमंतयं॥ननुदोषदुष्टंद्रियसंबंधकालेपिपरस्परंसाक्षात्कारभावेनविप्रयु-
 क्तत्वंसर्वमतसिद्धंतत्संपत्तयेचफलोपहितत्वंसंबंधविशेषणमावश्यकं॥ततोवरंस्वविषयसिद्ध्यनुपहितत्वमेवपरिपूर्णरतिवि-
 शेषणमित्यभिप्रेत्यलक्षणांतरमाह॥इहाविषयासंबंधइच्छयैवार्थोत्पद्यतइतिभवदुक्तमेवलक्षणपर्यवसितमितिभावः॥कुल

अभीष्टाप्रतिर्वाविप्रलंभः॥नचमानात्मकेविप्रलंभेव्याप्तिरितिवाच्यं॥मुदितपंचेंद्रियसंबंधाभावरूपस्यविशिष्टाभावस्यत-
 त्रापिसत्त्वात्॥तदानींयूनोर्द्रियाणांमुदितत्वाभावात्॥ननुयाप्रियमभिसरतिसाविप्रयुक्ताभवेदितिचेत्॥सत्यं॥साविप्रयु-
 क्तैव॥अचिरदर्शनप्रत्याशानुवृत्तप्रमोदेनविरहधर्मस्याश्रुपातादेरसंभवइति॥ नोमुदितपदव्यावृत्तिंदर्शयितुंशंकते॥समाधत्ते

नन्विन्द्रियसंबंधरूपप्रतियोगिमतिक्रमंतदभावोऽभावप्रतियोगिनोःपरस्परंविरोधादित्याशंक्याह॥तथाचनकेवलंप्रतियोगिनासहाभाव-
 स्यविरोधः॥किंतुप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नेनेवेत्याशयः॥यत्तुविशेष्यस्याप्रतियोगित्वव्युत्पादनायविशेष्यवतिविशिष्टाभावस्यविशे-
 षणभावस्वरूपताभिप्रायवर्णनं॥तनुच्छं॥मुदितत्वाभावस्यविशिष्टाभावेहेतूपदर्शनविरोधान्॥नन्वभिसारिकानविप्रयुक्ताविप्रलंभकार्य-
 स्याश्रुपातादेरभावात्तथाचतत्रातिव्याप्तिरित्याशंकते॥समाधत्ते॥एवकारेणमुदितत्वमात्रोपादानेतत्रातिव्याप्तिरितिन्द्रियसंबंधाभावोपादा-
 यं॥अस्तित्वस्याचितीसंगइतितद्वारणमितिमतमयुक्तमसंभवापत्तेरितिस्त्विति॥नन्वेवंकुतोनाश्रुपातादिस्तस्यादत्यतआह॥विशेषानुप

संभोगव्यावृत्तयेसंबंधाभावइति॥

र. न
१२

विशेषानुपलंभेपिकारणवैचित्र्यमात्रेणविभिन्नभेदत्वेऽन्येपिबहवोभेदाःसंभवंतीतिवक्तुमुपक्रमते॥देशांतरगमनंनस्वरूपसदेववि
प्रलंभहेतुःकितुतज्ज्ञानसामान्यंतथाचदेशांतरगमनाभावेपितज्ज्ञानहेतुकंविप्रलंभमुदाहरति॥प्रियतमेनायकेप्रस्थानायप्रस्था
नकर्तुंरुतोद्यमेभारब्धयोगेसतिवामभ्रवोनायिकायाःदोःकंकणेन॥यद्यपिकंकणंकरभूषणमितिकोशादोःपदानर्थक्यंप्रतिभति
तथापिपृथग्विशेषणवाचकपदसमभिव्याहारेविशिष्टवाचकपदंविशेष्यमात्रमभिधत्तइतिकव्यविदासमयात्कंकणपदंभूषणमा
त्रपरंद्रष्टव्यं॥च्युतंगलितंथैर्येणस्वलितंत्वरापसरणान्यदेनगलितंनेत्रांभसानिःसृतंस्थानोपप्लवशंकयापियासुनागंतुमिच्छताजीवे

नौका

सचविप्रलंभःपंचधा॥देशांतरगमनात्॥गुरुनिदेशात्॥अभिलाषात्॥ईर्ष्यायाः॥शायाच्चेति॥समयाद्देवादिद्रुवादित्यादयो
युक्तेयाः॥देशांतरगमनाद्यथा॥प्रस्थानायकृतोद्यमेप्रियतमेदोःकंकणेनच्युतंथैर्येणस्वलितंमदेनगलितंनेत्रांभसानिः
सृतं॥जीवेनापियियासुनाशिवशिवप्रारंभिवामभ्रवःकंयांदोलितकिंकिणीकलरवव्याजेनवैण्यस्मृतिः॥यथावातातच
रणानां॥वीणांमंकेकथमपिसर्वाप्रार्थनाभिर्निधायस्वैरस्वैरंसरसिजदृशागतुमारब्धमेव॥

ताश्रालितायाःकिंकिण्यःसुद्रपंडिकास्तासांसुःकलरवोव्यक्तमपुरधनिस्तद्व्याजेनवैण्यस्मृतिःप्रस्थानेवैण्यस्मृतेर्मीगलिकृतयोक्तत्वात्
यथा॥वैण्यंएथंहेहयमजुंनचशाकंतलेयंभरतंनलंच॥गमंचयोवैस्मरतिप्रसागतस्यार्थसिद्धिःपुनरागमश्चेति॥शिवशिवेतिनिर्वदे॥प्रारंभि
सार्थदासिण्याद्देतुमावश्यकत्वेपिपुनरागमनेरुयैवंविधंमंगलमाचीर्णमित्यर्थः॥स्वरूपसदेशांतरगमनहेतुकमपिविप्रलंभमुदाहरति॥स
रसिजदृशाजलाविनाभूतलोचनयाकयाचिन्नायिकयासर्वाप्रार्थनाभिःप्रियसर्वाविज्ञापनाभिःकथमपिवलाकारेणवीणांमंकेनिधायस्वैरस्वैर

रामः

१२

मभिनिविष्टस्वाकं येन गातुमारब्धमेव मूर्च्छनामूर्च्छा किमप्यत्यंतं विरहेण क्षीणा त एव दीनानुक्तं प्यागवस्त्रीयस्यास्तामेनामेव तं त्रीबुध्यावीणाभ
मेण बहुशोधिकं स्पृशति विप्रलंभो दीपनादेतच्चित्रं मूर्च्छनापदार्थस्य शब्दधर्मस्य वीणायामेवाभिव्यक्तेरुचितत्वादित्यर्थः ॥ हेनाथगुरोः पित्रादेरा
ज्ञाननिर्यातोसिपरंत्वमीकृराग्रहादुष्टग्रहकार्यकारिणः कथं स्वयानविचारिताः कमनर्थमुत्पादयिष्यंतीति गणकंप्रतिपृष्टाः ॥ अमीकेतानाह ॥
चूततरु राम्रोभास्वानवपल्लवैर्हीमिमांस्तूर्यम् ॥ मनसिजः कामोगुरुर्महान् रहस्यतिष्ठ ॥ कोप्यनिर्वचनीयप्रभावस्य पुरोवर्ती भृगस्तमभा
ध्यसंपादकत्वाद्वाह ॥ गंधवहो वायुर्मंदसतेनो दीपकतावेदिता शनिश्च ॥ मलयजश्रंदनं सितोजात्याशुद्धः शुक्रश्च ॥ माधवो वसंतो दोषाणां

तं त्रीबुध्या किमपि विरहक्षीणदीनां गवस्त्रीमेनामेव स्पृशति बहुशो मूर्च्छनाचित्रमेतत् ॥ गुरुनिदेशाद्यथा ॥ भास्वांश्चूततरुर्ग
रुर्मनसिजः कोप्येभृगस्तमोमंदो गंधवहः सितो मलयजो दोषाकरो माधवः ॥ अंगारो नवपल्लवः परभृतो विशो गुरोराज्ञ
यानिर्यातोसि विचारिताः कथममीकृरास्त्वयानग्रहाः ॥ अभिलाषाद्यथा ॥ आगाराभिमुखं मुखं रचयतोर्वक्रीकृतग्रीवयो
र्यस्तंचोलमजानतोः क्वचिदपिव्याजात्युनस्तिष्ठतोः ॥ परपीडनादिरूपाणामाकरः स्थानंचंद्रश्च ॥ नवपल्लवो गारो दाहकत्वाच्चंगल

श्च ॥ परभृतः कोकिलो विशो विशेषाभिज्ञः स्वरूपतोर्तुदस्य कृद्धिति भवितस्य विरहिजनसंतापकारि चंद्रावसानपर्यवसायितया भिल्लि
तस्यामावास्यादिरूपाथस्य प्रतिपादनमुखनेष्टचितकत्वस्य स्वस्मिन्प्रख्यापनाद्बुधश्चेत्यर्थः ॥ क्वचिदेव देवायतनादौ प्रवृत्तचक्षुराग
योः संमर्दवशाद्विरंविस्त्रिष्टयोर्द्वारभेदेन बहिर्निःसृतयोरन्योन्यमार्गावलोकनासक्तयोः कयोश्चिन्वायकयोर्मनोरथवर्णनमिदं ॥ अ
ग्रेगमनाशं कयापुरोगच्छतोरथतरादेवायतन एव समुदयसंभावनया गाराभिमुखं मुखं वदनं रचयतोरत एव वक्रीकृतग्रीवयोस्तेनैव

र. त.
७३

व्यस्तं व्यत्यस्ततयापि धेयपिधानासु मंचो लमंगावरणवस्त्रमजानतोः क्वचिदस्थानेपि व्याजात्पुनर्मिषेणेवतिष्ठतोर्मार्गं गंतव्यमध्वानं वि
स्मरतोः क्वचित्क्वचिदपियत्र कुत्रापि विषयेत्यक्ताक्षरं जल्पतोरावयो र्यत्सा चिवक्त्रं प्रेक्षितं मध्ये मार्गे देवसंघटितं प्रेमभरपूरितच
सुषानिभूतपरस्परवेषणमभवत्तद्भयः पुनरपिवयमाशास्महे आवा माशास्वहे इत्यर्थः ॥ यथाहं लयितथा त्वं मयोति प्रकाशस्तत्किं विलंब
सिद्धिद्वयोरप्याशयस्य प्रतिपादयितुं युक्तत्वात् अस्मदोहयोश्चेत्यनेन द्वित्वविवक्षाया मप्यस्मदो बहुवचनाजशासनात् ॥ यद्यप्येकत्व
विवक्षासाधारणमेव तदनुशासनं तथापिरसाभासापत्यानेकत्वमपि प्रकृतेविवक्षामर्हेतीति ध्येयं ॥ अभिनवं च सुरागस्य जनयात्राप्रसंगस्य
वसमुत्पत्तेर्वर्णनस्य कविकुलशुष्णत्वादन्यादृशव्याख्यानेत्वागाराभिमुखं मुखं रचयतो रित्यस्य क्वचिदपि व्याजात्पुनस्तिष्ठतो रित्यस्य च सामंज

मार्गं विस्मरतोः क्वचित्क्वचिदपि त्यक्ताक्षरं जल्पतोः साविप्रेक्षितमावयो र्यदभवद्भयस्तदाशास्महे ॥ इर्ष्यातो यथा ॥ प्राणेशस्य
प्रभवति मनः प्रेमहेमप्रसूनं चेतश्चूतं दृगपिकमलं जीवनं बंधुजीवं ॥ आशासूत्रे ग्रथितमखिलं वैधसातस्य भंगे स्यादेतेषाम
पि निपतनं चेडिमानं विमुंच ॥ शापाद्व्यथा ॥ अन्यत्र यदि निर्गतुमिच्छानिर्गच्छदूरतः ॥

स्थाभावादिति ॥ हे चंड्यत्यंतकोपने मानमाग्रहं
विमुंचेति सख्या उक्तिर्वैधसा ब्रह्मणा खिलं सर्वमेतदाशासूत्रे प्रभवति समर्थं ग्रथितं प्रोतमस्याशानियतसत्ताकं भवतीति भावः ॥ तदेवा
ह तस्येति ॥ सस्याशासूत्रस्य भंगेनाशेत्येतेषामपि निपतनं निपातः स्यात् ॥ एतत्किं तदाह ॥ प्राणेशस्येति ॥ पार्थेतिकप्रेमालंबनस्य मनः प्र
मात्सर्यहीनं हेमप्रसूनं स्वर्णपुष्पमत्यंतसंरक्षणीयत्वाच्चेतोतः करुणं चूतमासुपुष्पप्रियागंधनेकविधमनोरथशालित्वात् ॥ दृगपिकमलं पा
थः पूरनिमग्नत्वाच्चीवनबंधुजीवमस्मिन् प्रसादत्वादित्यर्थः ॥ निर्गतुं पुनर्बहिर्गतां जीवितुमिति यावत् ॥ इच्छा ॥ यदीति ॥ अस्ति तर्हीति शेषः ॥

नोः

रामः
७३

हरतोनायिकामदृष्टैवनिर्गच्छपरावर्तस्व॥अन्यत्र॥पक्षांतरेप्रियांप्रत्यभिसरणइतियावत॥प्रियेति॥प्रियायायोविरहस्त्वदीयविश्लेष
 स्तैनजातोयस्तापःप्रज्वलनेतेन॥अस्माकंप्रतापनमात्रक्षमोपितस्यास्तापस्त्वन्मुखावलोकनमात्रैधःप्रवर्द्धितस्त्वांप्रदग्धुक्षमतइत्या
 शयः॥शापदग्धःशापेनेवदग्धोभस्मसाद्रविष्यसितथासंभाव्यसेप्रियासंभागेयथामहापुरुषशापेनभस्माभूतमात्मानंसंभावयसितथा
 हमपिप्रियानैकद्वयमात्रेणशापमूलत्वदीयविरहानलेनतथाभूतत्वासंभावयामीत्यर्थः॥एतेनयद्यपिविरहपदबोधितेप्रकृतनायिका
 विरहेशापहेतुकत्वाभावेपिशापसंभावनासंभावितेन्यनायिकाविरहेतथात्वमविकलमितिभवत्येवोदाहरण॥तथाप्यन्यत्रेत्यादिनावि
 भावतावदकूरूपेणविभावस्याप्रतिपादनेनवियोगस्यभविष्यसीत्यनेनसंभाव्यमानहेतुकत्वप्रतिपादनेनचबुद्ध्यनारोहादतएववास्या

प्रियाविरहतापेनशापदग्धोभविष्यसि॥समयाद्यथा॥विश्लेषजीवनव्रीडापीडाविधुरमानसा॥तस्योप्रातःप्रियंप्रेक्ष्यचक्रीव

क्रीरुतानना॥नुभावादेराक्षेपस्याप्यसंभवाच्चानुदाहरणत्वमाशंकमानाःपरास्ताः॥वियोगेपिजीवनसंभूतव्रीडाजनितपीडयावि
 धुरमधीरंमानसंयस्याःसाविश्लेषजीवनाभ्यांव्रीडापीडाभ्यामितिव्याख्यानंतुविश्लेषपीडायावक्रीरुतेत्यस्यानुगुणत्वादुपेक्ष्य॥त्व
 याविनानजीवामीतिप्रतिज्ञातवतीकाचित्कामिनौप्रियंविधावभ्युदितेसमागमिष्यामीतिदत्तसंकेतं॥प्रातः॥चंद्रोदयस्वद्वुतधावित
 या॥यामिविधावभ्युदितेपुनरेष्यामीतियदुदितंभवता॥जानात्युदंतमात्रनेदंतत्वेनजानातीत्यादिवाक्येनपरावर्तितंप्रातरागतुं॥एतेन
 संकेतवैफल्यमुक्तं॥प्रेक्ष्यविफलितसंकेतंमत्वाचक्रीवक्रीरुताननेत्येकंपदं॥चक्रीवचक्रवाकीव॥एतेनयथाचक्रवाक्यकपंजरेवलात्स
 षटितंप्रियंप्रातःप्रेक्ष्यमुस्वमात्रंचक्रीरुत्यतिष्ठतितथेत्यर्थःसूचितः॥चक्रीरुतमवक्रवक्रसंपद्यतेतथारुतमाननंयथातथाभूतातस्यो

शितवत्प्रियः॥

र. त
१४

एतेन समयात्कालविशेषादित्यर्थे पितृचक्रवाकीर्त्तानाभिप्रायेणोदाहरणं मन्यमानानां तिर्यग्विरहवर्णनानौचित्यात्मानमनस्तापो वि-
त्तिः ॥ पूनां दार्ष्टिकभूतानामितित्वस्य च प्रलापितमनादेयं ॥ तथा सति बहुवचनप्रतिपादितबहुत्वान्वययोग्यानां बहुनां विवक्षि-
तत्वात्पूर्वपूर्वेषामुत्तरोत्तरोदाहरणत्वात्प्रतीत्याहमेवेत्यवधारणासंगतेः ॥ इतरासाधारण्यप्रतिपादयिष्याविरोधादुसः सूर्यश्रद्धः शा-
तदतिवदपृष्टयत्वापत्तेश्च ॥ लंकानगरेकेलीगृहेवागृहेकदेशेवामणिर्मन्दिरेवागृहस्य सर्वभागेवाप्रज्वालितोद्गताशोमिः शशांकि-

दैवाद्यथा ॥ जीवने सति विश्लेषो विश्लेषे सति जीवनं ॥ हयोरप्यनयोर्नो महमेवनिदर्शनं ॥ विदुराद्यथा ॥ केलीगृहेवामणि-
मन्दिरेवाशशांमलंकानगरेद्गताशः ॥ इतस्ततः प्रस्थितयोर्नो नोर्वियोगजन्माविररामवन्दिः ॥ इतिरसनिरूपणेषु स्तरंगः ॥
हास्यपरिपोषोहास्यः ॥ वर्णोस्यश्रद्धः ॥ देवतंप्रमथः ॥ सचद्विविधः ॥ स्वनिष्ठः परनिष्ठश्चेति ॥ यथाचित्कालेन शंभोवभूवेतस्ततो

यथानिर्गमं प्रस्थितयोः पलापितयोर्नोः पुमान्क्लियेत्येकशेषः ॥ वियोगजन्माविरहोदीपितोवन्दिर्वन्दिस्तुनविररामभयातिपातेनचिराद-
प्यपरावर्तनादितिभावः ॥ इति श्रीजड्युपनामकगंगारामविरचितार्यनोकारख्यायोरसतरंगिणीव्याख्यायाषष्ठस्तरंगः ॥ ॥ हास्यंलस्यति
॥ अस्यवर्णदर्शयति ॥ देवतं दर्शयति ॥ एवमग्रेपि ॥ तंविभजते ॥ स्वनिष्ठइति ॥ स्वसमानाधिकरणविभावज्ञानमात्रापेक्षइत्यर्थः ॥ अधिकरण-
स्यापि विभावज्ञानं समानाधिकरणमेवेति नकोपि दोषः ॥ परनिष्ठेति प्रसंगवारणायमात्रेति ॥ अतएव नश्रंगारद्वैविध्यसंभवइति बोध्यं ॥ तदुक्तं
॥ आत्मस्योद्गृह्यत्यन्तोविभावेक्षणमात्रइति ॥ परनिष्ठइति ॥ अनुभावपर्यंतज्ञानद्वारास्वव्यधिकरणविभावज्ञानसापेक्षस्वसमानाधिकरण-

नौका

विभावज्ञानपेक्षइत्यर्थः ॥
रामः
१४

स्वनिष्ठेति प्रसंगवारणाय सापेक्षात् ॥ अतएव नरोद्गृहै विध्यसंभवइति बोध्यं ॥ तदुक्तं ॥ हसंतमपरं दृष्टा विभावं चोपजायते ॥ योसोहास्य
रसस्तज्ज्ञैः परस्यः परिकीर्तितइति ॥ तावपि स्वनिष्ठपरनिष्ठावपि ॥ इतीति ॥ मिलित्वेति शेषः ॥ एवमग्रेपि ॥ उत्तमानां स्वनिष्ठः परनिष्ठश्च
हास्यः स्मितहसितभेदेन द्विविधः ॥ एवमध्यमानां स्वनिष्ठः परनिष्ठश्च हास्यो विहसितोपहसितभेदेन द्विविधः ॥ एवमधमानां स्वनिष्ठः पर
निष्ठश्च हास्योपहसितातिहसितभेदेन द्विविधइति द्वादशविधोहास्यइति वक्तुमुपक्रमते ॥ अत्र द्वावप्यपिशब्दौ परस्परनिरपेक्षत्वलक्षणं

तावप्युत्तममध्यमाधमभेदान्निधेति षड्विधः ॥ स्वनिष्ठोपि षड्विधः परनिष्ठोपि षड्विधइति द्वादशविधोहास्यः ॥ तथाहि ॥ उत्त
मानां स्वनिष्ठे परनिष्ठे च स्मितहसिते ॥ मध्यमानां स्वनिष्ठे परनिष्ठे च विहसितोपहसिते ॥ अधमानां स्वनिष्ठे परनिष्ठे चाप
हसितातिहसिते ॥ उत्तमानां मीषद्विकसितकपोलमन्यक्तदशनमयांगमुष्टवीक्षणं स्मितं ॥ उत्कल्लकपोलकिंचिल्लसित
दशनं हसितं ॥ मध्यमानां समयोचितमुत्तमस्वनमाकुंचितमुखमाविर्भूतवदनरागं विहसितं ॥ उत्कल्लनासापुटंकुटिलवी
सितंकुंचितग्रीवंस्फुटस्वनमुपहसितं ॥ अधमानां मुहुतमुद्यदश्रुकंपितमौलिस्फुटतरस्वनमपहसितं ॥ प्राधान्यं सूचयतस्तदे

वोपपादयति ॥ स्मितं लक्षयति ॥ तदुक्तं ॥ इषत्कल्लकपोलाभ्यां कटाक्षैरप्यनुत्वणैः ॥ अदृश्यदशनोहास्यो मधुरः स्मितमुच्यतइति ॥ हसितं
लक्षयति ॥ तदुक्तं ॥ वक्रनेत्रकपोलेश्चैदुत्कल्लैरुपलसितः ॥ किंचिल्लसितदंतश्च हास्यो हसितमिष्यतइति ॥ विहसितं लक्षयति ॥ तदुक्तं ॥
सशब्दमधुरकालगतं वदनरागकृतं ॥ आकुंचिताशिवदनं विदुर्विहसितं बुधाइति ॥ उपहसितं लक्षयति ॥ तदुक्तं ॥ निकुंचितासशीर्षश्चित्रदृष्टि
विलोकनः ॥ उत्कल्लनीसिकाहास्यानां पहासितं मतइति ॥ अपहसितं लक्षयति ॥ तदुक्तं ॥ अस्थानजः साश्रुदृष्टिगकंपस्कंधमूर्धजः ॥ शाङ्गं देवे न गदि

तहास्योपहसितालक्षयति ॥ अतिहसितं लक्षयति ॥

र.त.
७५

तदुक्तं॥स्वल्कणकदुधानोवाष्यपूर्युतेक्षणः॥करोपगूढपार्श्वश्रहास्योतिहसितंमत्तइति॥पद्यभूर्ब्रह्मालेखनीमितइतउभयोरपिपार्श्वयो
विलोकयन्कुत्रकुत्रनजगामकिंकिंनददर्शश्रवणसीमिलंभितामवतंसीकृतांतांपुनःप्राप्यसन्नतमुखंसन्नतंकपोलविकासप्रतिबंधकवेष्टाव
दाननंयस्यतथा॥सन्नतमुखइतिप्रथमांतपाठेनध्याहृतपूर्वक्रियाकर्तृविशेषणसमर्पकमेतत्स्मितंदधावित्यर्थः॥अत्रव्यंजकतावकुंदक
वैजात्यान्यद्विरंत्यपिस्मितादिपदानिनव्यंम्यतावकुंदकानिवमंति॥तथातथाविधलेखनीब्रह्मगतहास्यालंबनंनचासौस्वाश्रयशृत्यदाहर
णसंसमतिः॥स्वायंवेसवंव्योमगतंएश्व्युद्वारेनिभिदौनांगगेनतलदश्यंरदाग्रंमोमांकरमुदीक्ष्यतथासंभाव्यविस्मोर्यद्वास्यमुग्रयुत्यप्रतिब

अत्युद्धतंबहलाश्रुस्फटतमस्वनमाश्लिष्टपार्श्वजनमारब्धकरतालमतिहसितं॥स्निघंस्मितंयथा॥लेखनीमितइतोविलो
कयन्कुत्रकुत्रनजगामपद्यभूः॥तांपुनःश्रवणसीमिलंभितांप्राप्यसन्नतमुखःस्मितंदधौ॥स्निघंहसितंयथा॥व्योमांकरं
व्योमगतंरदाग्रमुग्रयुतिस्त्रियमुदीक्ष्यविस्मोः॥यदासहास्यकिमुतत्योधावद्यापिफेनस्तवकायमानां॥परनिघंस्मितंहसितंव
यथा॥हरवृषभमुखेसखेलमायोजयतिसुवर्णसवर्णकांतिपर्णं॥दृशिभुजगपतेःशिशुःषडास्यःकलयतिकज्जलमंतिकेभवा

दृदृशनव्यक्त्यासतत्ययोधोसीर्णवेद्यापीदानीमपिफेनस्तवकायमानंपुंजीभूतफेनरूपतयापरिदृश्यमानंकिंम्वित्यर्थः॥एकोत्तैवपरनिघं
मेतद्देहयमुदाहरति॥षडास्यःशिशुःस्वामिकांतिकोहरवृषभमुखेनद्यास्येसुवर्णेत्यादिसुवर्णेनसवर्णासमानवर्णाकांतियस्यतस्यर्णंभवा
न्याभतिकेसुमसंसखेलंसकौतुकंयथास्यात्तथायोजयत्युपनयति॥भुजगपतेःशेषस्यदृशिकज्जलंकलपत्यत्रापिसखेलमित्यनुषज्जते॥ते
नलक्षणलसितत्वावगमः॥दत्तइत्यर्थः॥अत्रपर्णव्यापारेणहसंतंषडास्यदृष्टाभवान्याःस्मितमभूद्जनव्यापारेणहसंतंतदृष्टावृत्तस्याःस्मि

नौका
त्र
विश्रमात्र
गतादुदाहरणसगतिः॥
सामः
७५

पक्ष्मिष्ठादाहरणेनेवस्वनिष्ठउदाहृतोभवतिस्वाश्रयालंबनत्वस्यतल्लक्षणत्वादित्याशयेनतमेवभेदमुदाहरति॥तरुण्योनिशासुतेलस्य
धियागृहीतैर्मशीजलैर्लिप्तमुखारविंदंगोपंप्रभातेस्खलदश्रुनीरमधीरनादंजहसुह
सितवयइत्यर्थः॥अत्रबहुवचनात्परनिष्ठता॥मयापआग्रहआरब्धइतितात्पर्यकंपद्योनिरोधइतिपदघटितंवाक्यंपठन्बुधोयोनेरोधइ
तिजुगुप्सितार्थप्रतिपादकंमत्वाशश्रुदित्यादिनिरंतरश्चासभरोच्छ्रुननासापटेनतटस्येनतेनाप्युपहस्यतइत्यर्थः॥वारवधूर्वेश्यारतो
त्सवेकेलिवेलायांकंठावलग्नंवल्लभयज्ञसूत्रमुपवीतं॥अत्रचालंबेनोदीपनाश्रयाणांत्रयाणामपिप्रतीतिरिति विशेषंधनयितुंकि

परनिष्ठंविहसितंयथा॥निशासुतेलस्यधियागृहीतैर्मशीजलैर्लिप्तमुखारविंदं॥गोपंप्रभातेस्खलदश्रुनीरमधीरनादंजह
सुस्तरुण्यः॥परनिष्ठमुपहसितंयथा॥योनिरोधोमयारब्धइतिपद्यंपठन्बुधः॥शश्रुदुत्फुल्लनासेनतटस्येनोपहस्यते॥पर
निष्ठमुपहसितंयथा॥रतोत्सवेवल्लभयज्ञसूत्रकंठावलग्नंपरिमोचयंतीं॥द्विजांगनादीर्घतरंश्वसंतीतारस्वनंवारवधूर्जहा
स॥परनिष्ठमतिहसितंयथा॥चोरःकामरिपोर्गंहनिशिगतःशूलंकृपालंहरन्वीजंभूतंफलस्यतंडुलधियानीत्वापुनर्भुक्तवान्॥
यावत्सन्त्रचलन्स्खलन्परिपतन्मुह्यन्विघूर्णन्हसन्नदृष्टधनिमुक्तमालिकुसुमंस्वैश्याहस्यते॥यांविशिनष्टि॥दीर्घतरमिति॥श्व
संतीहसंतीमिति यावत्परिमोचयंतींकांचिद्विजांगनांब्राह्मणवधूंदृष्टेतिशेषस्तारस्वनमुच्चैर्घोषंयथातथाजहासहसतिस्मेत्यर्थः॥स्वैश्या
सुरोभिर्निशिकामरियोःशिवस्यगृहगतःशूलंकृपालंचहरन्भूतंफलस्यधनूरस्यवीजंतंडुलधियानीत्वापुनस्वर्थेभुक्तवान्॥अतस्वव्यावलाब्धा
दालितःसन्प्रचलन्स्खलन्नुदचरणःसन्परिपतन्मुह्यन्विघूर्णन्विचिंतोभवन्हसन्निलंबंहास्यकुर्वन्प्रौरोडादृष्टधनिनि

मुक्तकंठं मुक्तमौलिकुसुमं निपतच्छिरो गुंफितपुष्पं च यथा स्यात्तथा हस्यते हासास्पदी क्रियत इत्यर्थः ॥ अत्र त्वेकत्वाविवक्षया प्राग्बदेवद्रष्टुं नौका
 रुषास्येपादुत्तरवदेववापरनिष्ठत्वमवगत्य ॥ करुणलस्यति ॥ परिपोषो भग्नावरणविद्वैशिष्ट्यत्रविनिगमनाविरहाच्छोकावच्छिन्न
 भग्नावरणविदोपिकरुणत्वशोकासाधारणकार्यभूतसर्वेन्द्रियकमस्याप्यवकृत्कत्वविनिगमकाभावेनानीयमानमनिवार्यमित्यनंतः क
 रणवृत्तेरपितथात्वमभिधत्ते ॥ अतस्वकृशाहाकारोत्रास्वरसूचकः ॥ एतदभिप्रायेण वचादावुत्तरलक्षणो विप्रलंभातिप्रसंगमपसार्य
 प्रथमलक्षणप्रविष्टशोकपदमनंतरं व्याख्यातं ॥ एवमेव चोत्तरत्रापि वैकल्पिकपक्षतरसमुपन्यासो व्याख्येयः ॥ तं विभजते ॥ अत्र बंधनाद्यु

शोकस्य परिपोषः करुणः ॥ आशाविकृते देसति सर्वेन्द्रियकमोवा ॥ न च विप्रलंभेति व्याप्तिः ॥ तत्रेष्टाशायाः सत्त्वात् ॥ तद्विकृते देतुस
 विप्रलंभः करुण एव ॥ शोको दुःखं ॥ वणोस्य कपोतचित्रितः ॥ देवतं वरुणः ॥ स च स्वनिष्ठः परनिष्ठश्च ॥ स्वशापबंधनकेशानि
 द्वैर्विभावैः स्वनिष्ठः ॥ परेष्टनाशशापबंधनकेशादीनां दशनस्मरणे विभावैः परनिष्ठः ॥ स्वनिष्ठो यथा ॥ तवनाशशरः शरासनं तव
 देहेन संहेव भस्मसात् ॥ अहमस्मि ततः प्रतीयते तव नास्मीति किमुच्यतामितः ॥ याधीनां शोकविभावत्वे स्वसमानाश्रयालंबनत्वं स्वनि

ष्ठत्वं स्वअधिकरणलंबनत्वं च परनिष्ठत्वं ॥ बंधनकर्मीभूताद्युपधेयानां तथात्वमिति सिद्धं ते तु स्वाश्रयालंबनत्वं स्वाश्रयान्यालंबनत्वं च परनिष्ठ
 त्वं वाच्यं ॥ न चैवं बंधनाद्युसनादिति भरताद्योक्तिर्विरुद्धा इति वाच्यं ॥ बध्यमानस्यापि बंधनं विना न करुणविभावत्वमित्यर्थं धननोपेक्षत
 योक्तेरेवं सर्वत्र विभावेरीतिरनुसर्तव्या तदुक्तं मंमटभट्टैः ॥ आश्रादशो विभावा इतीत्यभिप्रेत्याह ॥ हेनाशतववास्तविकत्वत्संबंधभाकृशरः
 शरासनवातवदेहेन संहेव योगपद्यायोगव्यवकृदख्यकार्थः ॥ भस्मसाद्रस्मीभूतमभूत् ॥ अहमस्मि न तु भस्मिभूता ततो भस्मीभावाभावा

र. त. ११

स्वभारणार्थं सम्यगनुत्तीकृतो दंडो यत्र तादृशो बाहू प्रकांडो भज रूपावयवो यस्य तादृशः प्रत्यावृत्तेति पुनरुद्दोषः प्रकोप एव प्रलयकालि
काम्नि र्यस्य तादृशः कस्यापि वश्यो धीनो नास्तीत्यर्थः ॥ ननु व्यंग्यस्य कोपस्य प्रकोपपदेन वाच्यो करणदोषात्कथं स्यादहरणमेतदिति
चेन्निरवधानोक्तिः ॥ रसदोषेऽपि रसानयायादित्युक्तत्वाद्दाहरणताया असते ॥ तथापि निखिलव्यंजकसमधानमात्रादेव समुच्चसंत्या
यंजनायां पुनर्व्यंग्यस्य वाच्यकरणकापेयकल्पतदिमं दोषमसहमान उदाहरणंतरमाह ॥ वयं क्रीडेत्यादि क्रीडायै शरैः क्रीडितुं तुम्हा उच्च
तरायेतुरंगा अश्वास्तेषां टापाः शफास्तेषां पटलीभिः खर्वो कृता लघूकृताः सुगुणा इति यावद्ये उनीध रानगास्तेषां श्रेण्या स्फूर्जिताभिः प्रादुर्भू
ताभिर्धूलिधोरणाभिः रेणुपंक्तिरूपैस्तमस्तोमैरंधकारपटलैरवलीढं जगत्सामंतसैन्यादिवद्देति ॥ भोगीश्वराणां देर्घ्यममृष्यंतो ये हस्ति

भीमो हं दुष्टदुर्बोधननिधनसमुद्दं बाहू प्रकांडः प्रत्यावृत्तप्रकोपप्रलयहृतवहो नास्मि कस्यापि वश्यः ॥ यथावा ॥ क्रीडा तुं ग
तुरंगटापपटलीखर्वो कृतोर्वीधरं श्रेणीस्फूर्जितधूलिधोरणितमः स्तोमावलीढं जगत् ॥ बहुस्य हं करींद्रवृद्धचरणव्याभुम्भो
गीश्वरव्यग्रादग्रफणाग्ररत्नरुचिभिर्विद्योतयामो वयं ॥ परिपूर्ण उत्साहः ॥ सर्वेद्रियाणां प्रहर्षो वा वीरः वर्णो स्पृगौरः देवतं शक्रः ॥

समुदायस्य चरणादीर्घदीर्घा इति यावत् ॥ यत्तु बहुस्य हं नां रिपूणां करींद्रा इति आख्यातं ॥ तस्य क्रमभंगाद्भोगीश्वरनमनाननुमुषत्ताना यक
प्रतिनायकयोः संपत्युत्कर्षोपकर्षयोरभिमतमतिप्रतिहं हिमतिकारकत्वाच्चोपेक्ष्य ॥ तैर्व्याभुग्नानां भारभराचमीकृत्तानां भोगीश्वराणां
धराधारभूतानां व्यग्राभिश्चलिताभिरुदग्राणामुल्लंघनां फणारंत्नानां रुचिभिः पर्वतचूर्णनसंजातविवरनिःसृताभिरिति गूढाभिसंधिः
॥ विद्योतयामः प्रकाशयाम इत्यर्थः ॥ अत्र चकवेरन्यस्य बाबुद्धिस्यत्वाभावाच्चूर्णिकारुता कृतवद्भवतीति बोध्यं ॥ वीरं लक्षयति ॥ उक्तयुक्त्या लक्षणा

नौका

॥ तं विप्रजति ॥

रामः ११

उत्साहवैलक्षण्यकारणवैलक्षण्याधीनमितितदाह॥ नमेव विशेषं दर्शयति॥ एवं बहुतरनिबंधनिरीक्षणादिप्रभवविलक्षणात्साह
परिपोषात्सात्म्यकपांडित्यादिवीराभ्यतिरिच्यतामितिवेदतिरिच्यंत एवते इति पुनः सप्रपंचमुपपादित प्रायमपस्तात्॥ एतेषामुदा
हरणानां गवादिधनित्तमभ्युपगच्छद्भिः कथंकारं युद्धादिवीराणां सर्वरसनामेववातेषांतत्तद्वाभिचारिधनित्तनाभ्युपेयते॥ स्यापि प्र
तीतिस्तु समानयोगक्षेमेवेति नायं पंथाः॥ दशमुखेरावणे संग्रामांगणयुद्धभूमावागते स्थिते सति सोमि त्रिणा विस्मितं॥ अद्यैव कृतकृत्या
भविष्याम इति हर्षात्॥ सुग्रीवेण विचिंतितं॥ कथमहमेवैनं निहत्य श्रीरामस्या नृणां भविष्यामीति विंता विषयः॥ हनुमता व्यालोलं रामरा

सचत्रिधा युद्धवीरदानवीरदयावीरभेदात्॥ इयांस्तु विशेषः॥ सचोत्साहो युद्धवीरे प्रतापाध्यवसायादिप्रभवः दानवीरे दा
मसामर्थ्यादिप्रभवः दयावीरे आर्द्रतादिप्रभवः॥ युद्धवीरो यथा॥ संग्रामांगणमागने दशमुखे सोमि त्रिणा विस्मितं सुग्रीवेण
विचिंतितं हनुमता व्यालोलमालोकितं॥ श्रीरामेण परंतु पीनपुलकस्फूर्जत्कपोलश्रियासांद्रानंदरसालसानिदधिरेवाणा
सनेदृष्टयः॥ दानवीरो यथा॥ अभ्यागच्छति मंदिरं द्विजकुले खंडाय खंडांबुधिं शाराब्धिलवणाय दुग्धजलपिंदुग्धाय च हासति॥

चणयोर्द्वेषोरपि युगपच्चक्षुःसंचारं पथास्यात्तशालोकितं॥ श्रीरामेणाज्ञं चेदेनंबधापातयिष्यामीत्यालोकनाशयः॥ श्रीरामेण तु बाणासनेदृष्ट
यः परं निदधिरे स्थापिताः॥ कीदृशेन रामेण पीनेत्यादि॥ उत्साहकार्यगपुष्टिभाक्॥ तथापुलकैः स्फूर्जंतौ कपोलश्रीर्यस्थतेनेत्यर्थः॥ किंभूनादृष्ट
यः सांद्रेति निबिडानंदात्मकेनरसेनालसादृत्यर्थः॥ अत्रेदं कवेरुक्तिः सौष्ठवं॥ यत्पूर्वाहं व्यालोलादिपदसमभिव्याहारेण हनुमदादिनिष्ठापरिपू
र्णा उत्साहस्तयोत्तरार्द्धे सुपरिपूर्णासौ प्रतीयते इति स्यापि भावसंकीर्णरसोदाहरणमेतद्रसोदाहरणस्यापि भावोदाहरणयोर्निशेषावगतये समुपपन्न

सं॥ विप्रवपुषे ब्राह्मणाय॥

र-त-
१८

पद्मत्राहणकार्यसंपादयितुं वपुःशरीरं यस्य तादृशाय परमपुरुषायेति यावत् ॥ तस्मै रामाय नमोस्तु तस्मै कस्मै दिव्यापगा गंगा इति भिये द्र
दीनासती यस्यां प्रिं न जहाति न त्यजति ॥ इति तिकिं ॥ द्विजकुले र्थि सार्थं मंदिरं निजसदनमभ्यागच्छत्यतिथितागतसतिरामश्च त्वडा यख
इसंपादयितुं खंडो बुधिं खंडसमुद्रं तथा लवणायसाराब्धिं साराणं वंदुग्याय दुग्धजलधिं दुग्धसागरं दास्यति विप्रसात्करिष्यति तर्हि मम
विरहः प्रियविशेषो दुर्वीरो प्रतीकारो भवेदिति त्यर्थः ॥ परदूषणकथारसिका अर्वाञ्च सुराम विषयक विगतरति भावांगतयेवदानवारः प्र
मायते इति कथं रसोदाहरणमेतदिति ॥ तद्रभसाभिधाने ॥ यतो वांतर वाक्यार्थ बोधपूर्वको त्रश्लोके महावाक्यार्थ बोधो विवक्षितः ॥ न हि
नर्हि पदघटितोत्तरवाक्यार्थ बोधस्तर्हि पदार्थ बोधं विना भवति ॥ न वा तर्हि पदार्थ बोधः पूर्ववाक्यार्थ बोधं विनैव भवितुमीष्टे ॥ प्रकारान्तरेण

दुर्वीरो विरहो भवेदिति भियादीनेव दिव्यापगा यस्यां प्रिं न जहाति विप्रवपुषे रामाय तस्मै नमः ॥ दयावीरो यथा ॥ दयावी जं हरेर्ने
त्रमं कुरस्तत्र भास्करः ॥ ततः समुत्थिता वेतौ पल्लवौ राम लक्ष्मणौ ॥ गुरुशिक्षादिना तर्हि पदार्थ बोधांगीकारे पूर्ववाक्य वेपथ्यापत्तेः ॥

अतएव शब्दालोके वाक्यार्थकर्मके कलकादौ चावांतरवाक्यार्थ बोधनियमो महावाक्यार्थ बोधसमर्थितः यस्तथा मिश्रे ॥ तदेवं पूर्वोत्तरवाक्या
र्थ बोधयोः पौर्वापर्ये जागरूके प्रधानतया पूर्ववाक्यार्थ प्रतीतिदशायामुदाहरणे आत्बुद्ध्युपा रूढे याश्चात्यां गभावो किं चित्कर इत्याशयात्
॥ हरेर्विस्मोर्नेत्रं दयावी जं असाधारणं कारणं ॥ अत्र दयापदशक्ये क्वा विशेषातिरिक्तसंबन्धेन तथाभूतदयावीरोत्साहगमकोरसणादिरू
पव्यापारो दयापदार्थ इत्याशयान्नवमनाख्यो दोषः ॥ तत्र बीजं कुरो भास्करो जायत ततो कुरादेतौ राम लक्ष्मणौ पल्लवावभूतामित्यर्थः ॥ अत्रेदं श
पल्लवोपाजुगुणानुभावानुभावितो गम्यजगद्भिभावितो गम्योत्साहचिंतादिसंचारितो दयावीरोत्साहो व्यंग्य इत्युदाहरणसंगतिरित्यास्ता ताव

नौ ५।

॥ इदं तु लक्ष्मणस्य उदाहरणं ॥

रामः
७८

यथा स्मृत्तरसमीमांसायां ॥ हं वारवांगुरोगीं प्ररूढसिंहांदिलीपआवेश्य ॥ आनर्तितभ्रुपटकः स्वयमपतक्रव्यपिंडद्व ॥ नयासौहा
नवीरइतिसंप्रतं ॥ विनिमयेह्यस्मिन्दानत्वासंभवात् ॥ भयानकं लक्षयति ॥ लक्षणांतरमाह ॥ विभजते ॥ अत्रापि प्राग्देवस्वसमा
धिकरणविभावानंवनलंस्वाश्रयालंबनलंवास्वनिष्ठत्वमित्याशयेनाह ॥ स्वनिष्ठादित्यादिः ॥ शिशुवपुर्देवः श्रीरुसः गोपीत्यादिगोपंग
नानां क्षीरसंभृतघटीसंबंधिविलुठनफलकसीयव्यापारविषयककथाभिज्ञयोः पित्रोर्नंदयशोदयोः कर्त्तरिषष्ठीताडनान्वितस्वार्थ
मभिधत्तेताडनस्यशंकासंभावनैतेनज्वरंप्रकाशयगात्रप्रकंपादिनाभिनीयसायंतमसिप्रसर्पतिसतिगृहसमागच्छति ॥ तमभिनय

भयस्यपरिपोषः ॥ सर्वेद्वियाणांविशोभोवाभयानकः ॥ वर्णोस्यश्यामः ॥ देवतंयमः ॥ सचस्वनिष्ठः परनिष्ठश्चा ॥ अपराधस
निष्ठोयथा ॥ गोपीक्षीरघटीविलुठनविधिव्यापारवार्ताविदोः पित्रोस्ताडनशंकायाशिशुवपुर्देवः प्रकाशयज्वरं ॥ रोमांचरचय
न्शोमुकुलयन्त्यगमुक्तंपयनीकुर्वन्तमसिप्रसर्पतिगृहंसायंसमागच्छति ॥ परनिष्ठोयथा ॥ गंगायाःसलिलेनिमज्ज
तिजटाजूटेपरिश्रायतिभ्रश्यत्यसिहृताशनेफणिकणाभोगेकचिल्लीयते ॥ मेवविशेषणचतुष्टयेनाह ॥ रोमांचमिति ॥ विवस्त्री

करणसंभृतशीताद्युथ्यंरचयन्वरसंभृततयाबोधयन्शोमुकुलयन्वरस्यासह्यवेदनत्वमुद्भवयन्त्यगमुक्तंपयनिभृतप्रयत्नसाध्यं
कंपंज्वरसाध्यतयाप्रतिपादयन्नेतदनुगुणतयेवसतिसप्रम्यंतमपन्यस्तंसीकुर्वन्नुसंस्थासेनापूरयन्नित्यर्थः ॥ स्वयधिकरणविभावानंवन
नलंस्वाश्रयान्यालंबनलंवापरनिष्ठत्वमित्याशयेनाह ॥ परनिष्ठक्रोर्षादित्यादिः ॥ बालः कलावशिष्टसुषारद्युतिर्हिमांशराहोरास्यमुदी
स्यकिंकीटकसाहसनक्रुतेनानुविष्टि ॥ नसाहसमनारुह्यनरोभद्राणिपश्यति ॥ साहसेचसमारूढेयदिजीवतिपश्यतीतिशास्त्रादिति

भावः ॥

गंगायाद्युनद्याःसलिलेनिमज्जतिजटाजूटेहरस्येत्यनुषज्यते॥स्वमग्रेपि॥परिभाम्यति॥अक्षिहृताशनेभश्यतिस्वलतिफणिक
णाभोगेकचिदंतर्गतलीयतंतर्भवतिकुब्जीभूयशरीरंप्रवेशानुगुणीकृत्यहरस्यकर्णसुषिरंविवरंनिर्गंतुमुक्तेठतइत्यर्थः॥परकृता
दित्यादिः॥दशमुखेदशभिर्मुखैर्नादंकुर्वाणोसतिसुरैर्द्वैःकंपितंदिङ्गुगैरावताद्यैश्चकितंहरेस्तूर्यस्यहयैस्सप्तसंख्याकैरपि॥अत्रके
चित्॥एकोभश्चावहति सप्तनामेश्च तेवंहवचनानुपपत्तिरिति॥तत्रैवमः॥एकस्मिन्नश्वेसप्तपदरूढिप्रविपादिकासाश्रुतिर्नाश्रुक
त्वमवधारयति॥सप्तयुंजंतीतिश्रुतेः॥परस्परभेदप्रसक्तगतिवैरूप्यपरिहाराथैकत्वमुक्तीर्तितमिति॥अतएवरथसप्तयःसप्तैति

कुब्जीभूयहरस्यकर्णसुषिरंनिर्गंतुमुक्तेठतेराहोरास्यमुदीक्ष्यकिंनकुरुतेबालस्तुषारद्युतिः॥विकृतनिनदात्परनिष्ठोय
था॥कुर्वाणोदशभिर्मुखैर्दशमुखेनादसुरैःकंपितंदिङ्गुगैश्चकितंहरेरपिहयैरुत्पुक्कमाधावितं॥सुग्रीवस्तस्युच्छलज्जल
निधिव्यालोलवीचिभ्रमिभ्रश्चत्सेतुविशंकयाहनुमतोवक्रैटशोसंदधे॥ सप्तसप्तिपदंविष्णवतेबहवःश्रुत्यर्थदर्शिनः॥उत्पुक्कं

ऊर्ध्वपुक्कंयस्मिन्नकर्मणियथाभवतितथेतिस्वभावोक्तिरसमंताद्भावितंसुग्रीवःपुनःसमुच्छलतोतिस्तुब्धस्यज्जलनिधेर्वीलोलावेगवत्तराद्
तियावतवीचयोल्हयोभमयआवर्ताश्रुताभिर्भश्यतःसेतोर्विशंकयासेतुभ्रंशशंकयेतियावतहनुमतोवक्रैटशोसंदधेयोजयामासेत्यर्थः
॥केचित्त्रसुग्रीवेणेत्यग्रेचसंदधेइत्यत्रयोजितेइतिपाठंकल्पयित्वाप्रक्रमभंगमुद्दिधीर्षति॥तन्न॥भावकर्मप्रत्यपरुतस्यास्यतावताय
नुद्गारात्॥वयंतुवृमः॥पूर्वार्द्धेआकस्मिकस्त्रासउत्तरार्धेसंभावनापूर्वकंतिइत्यर्थप्रयत्नप्रतिचिकीर्षितंभवमित्यनयोर्विशेषावगतयेसम
र्थःप्रक्रमभंगो गौकृतो न दूषणमिति॥एतेनसुग्रीवस्येतिसुग्रीवेणैववातएवाग्रेकर्तृकरणत्तौयाभेदेनअवस्थितस्यवक्रैटशासस्थित

नौका
॥
लिपिपाठस्यकल्पनापिपरास्ता
रामः
७९

विशेषणनिरधि प्रायत्वे प्रसक्तस्यापृष्टार्थत्वदोषस्य तस्मात्प्रायत्त्वमात्रेण परिहारवत्तथाश्रुतपाठे प्रसक्तस्यास्य तस्मिन्नेव निरुक्ततात्पर्ये प्रा
 हकत्वमात्रेण परिहारेपि सामंजस्यसंभवात् ॥ बीभत्संलक्षयति ॥ लक्षणांतरमाह ॥ विभजते ॥ स्वसमानाधिकरणविभवात् लंबनत्वं स्वाश्र
 यालंबवत्वं वास्वनिष्ठत्वं स्वव्यधिकरणविभवात् लंबनत्वं स्वाश्रयान्यालंबनत्वं वापरनिष्ठत्वं प्राग्वदिहापि बोध्यं ॥ भार्गवो बद्धेति स्यद्धी शीला
 नांशश्रुवर्गाकारुपिरसंभूतायाः स्त्रोतस्विन्यानायाः स्त्रोतसिप्रवाहे भ्रश्यति पतत्युद्गमति मुह्यति ॥ अथेति किंचेत्यर्थः ॥ स्वलति स्वलितं
 पते ॥ कीदृशो भार्गवो रणेति ॥ संग्रामानुगुणक्रोधव्यग्रद्वत्यर्थः ॥ कथंभूते स्त्रोतसिकालीत्यादि ॥ योगिनीविशेषयोः कृतूहलेन कौतुकेन पर
 जुगुप्सायाः परिपोषो बीभत्सः ॥ सर्वेद्रियाणां संकोचो वा ॥ वर्णोऽस्वीलो देवतं महाकालः ॥ सच स्वनिष्ठः परनिष्ठश्चेति ॥ स्वनिष्ठो यथा
 ॥ कालीकुंडलिनीकृतूहलमिषः प्रारब्धशूक्तितिन्यचुद्धीचिचलद्विहायसिबलद्विह्यस्त्रीनिपातसृष्टिः ॥ बद्धस्यर्द्धविपसपस्रु
 धिरस्त्रोतस्विनीस्त्रोतसिभ्रश्यत्युद्गमति स्वलत्यथरणक्रोधाकलो भार्गवः ॥ परनिष्ठो यथा ॥ कृत्रं कुंभोद्गुणैर्विरचयतनुतं चाम
 रं व्यालपुच्छैर्मांसांमुंडैः प्रचंडैः सृजजजजपनैर्मंडपं योजयस्व ॥ ७ ॥ स्वरं प्रारब्धायाशूक्तितिर्निष्ठीवनशब्दानुकरणमेतत्संफू
 लतीतिकाचिक्तः पाठोयुक्ततरस्तयान्यंच लोपावीचयस्ता सुचलद्विहायोगगनतारास्तात्ख्याद्यत्र तादृशि ॥ पुनः कीदृशो तस्मिन् ॥ व
 लदिति ॥ बलतीनां स्त्रिलीनां निपातः परिपतनंतद्वा जीत्यर्थः ॥ कुंडलिन्याः प्रेतमुख्यायास्तनयेत्यादि ॥ तनयस्य पुत्रस्य यः परिणयो
 विवाहस्तदीयप्रारंभाज्जन्मयस्य तादृशः प्रेतेत्यादि प्रेतेषु च्छब्दाजरठाया अंगनाः स्त्रियस्तासां प्रायेणैवं विधेकार्ये परं श्रीणां प्रगल्भते
 तिरदृष्टत्वादेगनाग्रहणं इत्येवं - विधआलापउद्दोषो बभूव जातः ॥ इतीति किं ॥ कुंभोद्गुणैर्विस्तृतत्वाच्च संविरचय ॥ लग्नकालसोनि
 ध्यायस्यस्यैव शीघ्रं र्यद्वक्त्वा र्यनिमीणेनैपुण्यते नतेनैव तत्कार्यं कर्तव्यं न तु प्रतिनियतं केनचित्किंचिदिति त्वराविशेषसूचकार्ययो

॥ व्यालपुच्छैः ॥ तनायनकुंभाणां संग्रामप्रयोगः ॥

रुत-
८०

यद्यपि भेद्यलिंगः श्रुते व्यालः पंसिश्वापदसर्पयोरिति कोशाद्यालशब्दः श्वापदसामान्यवाची तथापि प्रकृते कुंभोद्भूतैरिति विशेष
समभिव्याहारादश्वरूपविशेषपरोदृष्ट्यः क्वचित्तु वाचि प्रकृतेरित्येव पाठः ॥ चामरेतनुतं ॥ हिकर्तृकस्योभयतश्चमरोदूननस्येकपदार्थ
त्वावगतयेद्विवचनांतक्रियापदसमभिव्याहारेणैकवचनांतकर्मपदं ॥ प्रचंडैरुग्रदर्शनेर्मंडैर्मात्सास्रजयजयनेरुद्धैस्तरत्वाच्चडपंसंस्थान
विशेषं योजयस्व ॥ अंत्रेनीराजनायाविधिं वृष्टोद्देश्यकक्रियाविशेषात्कलोकाचारं कलयतीत्यर्थः ॥ अत्ररसाश्रयोद्देश्यपरुषाक्षेप्यइत्य
ग्रेयक्तीभविष्यति ॥ अद्रुतं लसयति ॥ लसणांतरमाह ॥ तं विभजते ॥ स्वसमानाधिकरणविभावालंबनत्वं स्वाश्रयालंबनत्वं वास्निष्ठत्वं ॥ स्वय

नौका

अंत्रेनीराजनायाः कलयविधिमिति प्रेतवृद्धांगनाजामालापः कुंडलिन्यास्तनयपरिणयारंभजन्मावभूव ॥ विस्रयस्यसम्यक्सम्
हिरद्रुतः ॥ सर्वेन्द्रियाणां ताटस्थ्या ॥ वर्णोस्यपीतो देवतब्रह्मा ॥ सचस्निष्ठः परनिष्ठश्च ॥ स्निष्ठोयथा ॥ लीलानिबद्धपाशोधि
हेलाहेतदृशाननः ॥ सरामः सीतयाश्चिष्टमात्मानंबद्धमन्यता ॥ परनिष्ठोयथा ॥ त्यक्ताजीर्णदकूलवद्धसुमतीबद्धोवुधिर्विदुवद्वा
णश्रेणारक्तपोतकइवमापादितोरावणः ॥

धिकरणविभावालंबनत्वं स्वाश्रयाश्रयालंबनत्वं वापरनिष्ठत्वमिति बहुधा क्तमेवात्रापि
वाध्यं ॥ सरामः सीतयाश्चिष्टमात्मानंबद्धमन्यतसकः ॥ यो लीलानिबद्धपाशोधिः पुनः सकः ॥ यो हेलाहेतदृशाननः ॥ पूर्वाद्द्वितीयान्तपाठे तु
सप्रसिद्धो रामो लीलानिबद्धपाशोधिर्बहिर्हेलाहेतदृशाननमपि चात्मानं सीतयाश्चिष्टं बद्धमन्यतेति विधिविशेषाभूत्सीतत्यादेरुद्देश्य
त्वावच्छेदकतया पूर्वाद्द्वितीयान्तविशेषणद्वयं योजनीयं तथा च यथा सीताश्लेषेण विस्मितो भूत्तथानकेनापीति भावः पाठद्वयेपि पर्यवस्यति ॥ एव
रपुनंदनस्य चरितं शुक्ताकोवाजनो नरो मां चति ॥ रोम्णामंचनरो मां चः सोऽस्मास्तीति यद्द्वारो मां चतीति किंचिच्चतीत्यचोरोम्णामंचनरोमां च

रामः
८०

शब्दनिष्पत्तावाचारकिपिरोमांचतीतिरूपनिष्पत्तेः संजातपुलकोनभवतीत्यर्थः ॥ एवं किंतदाहत्यक्तेति ॥ जीर्णदुकूलवन्ममताना
 लिमितत्वाद्दसुमतीत्यक्तांबुधिर्विदुवदनायासबंधनाद्दुःकृतसेतुः बाणाग्रेणजरत्नकोतकद्वदुर्वलत्ताद्रावणाव्यापादितः काष्ण
 परिमितसंपच्छालिन्यपिलंकामुद्रेवाल्यत्वाभिमानाद्दिभोषणायविभीषणमाश्रासयितुंसहसाप्रथमदर्शनएवहस्तेर्पितानतुप्रति
 ज्ञामात्रमित्यादीत्यर्थः ॥ अद्भुताएवाद्भुतरसाभिर्व्यंजकाएव ॥ एषकोलावतारोवराहतनुर्हरिः सतांसाधुनांहितायभूयात् ॥ कएषः भूस्य
 द्वारप्रसंगेसिंधोर्मज्जनाज्जातंक्लेशपास्ययस्यदशनप्रातेदंताग्रेस्थितायाभुवः ॥ अत्रताराकतंकहारसदृशाचारानुगुण्यस्थितौबोधयि

लंकाकापिविभीषणायसहसाभुद्रेवहस्तेर्पिताश्रुत्वैवंरघुनंदनस्यचरितंकोवानरोमांचति ॥ अत्युक्तिभ्रमोक्तिचित्रोक्तिविरो
 धाभासप्रभृतयोद्भुताएव ॥ अत्युक्तियथा ॥ भूयादेषसतांहितायभगवान्कोलावतारोहरिः सिंधोःक्लेशपास्ययस्यदशनप्राते
 स्थितायाभुवः ॥ ताराहारतिवारिदस्तिलकतिस्वर्वाहिनीमाल्यतिक्रीडादर्पणानिष्पापतिरहर्देवश्रुताटकति ॥ यथावा ॥ दिव्य
 हरेर्मुखकहरेविस्तीर्णपणतिव्यामाचूर्णतिचंद्रः क्रमुकतिकनकगिरिः खदिरसारतिखरांशुः ॥ तुंक्लेशपास्यस्थितायादत्युक्तं ॥ अ

न्यथास्थित्वापास्तक्लेशपास्येवावश्यत् ॥ तेनभगवत्संश्रयणमात्रस्यसकलक्लेशपासनफलोपधायकत्वरूपेकार्यकारणव्यतिक्रमस्यव्यंग्यभग
 वत्यदंसाहाय्यमाचरतीतिबोध्यं ॥ तारानसत्रमालाहारस्यज्वलमणिहारवदाचरतिवारिदोमेघस्तिलकतिलकरूपोभवतिस्वर्वाहिनीगंगा
 त्यतिस्वरुत्तासुष्यमालारूपाभवतिष्पापतिश्रंद्रः क्रीडादर्पणतिलालामुकरायतेः हर्देवः सूर्यस्ताटकतिस्रुणवर्णत्वादित्यर्थः ॥ अस्यैरुद्धरणभिप्रा
 यमद्भुतातथ्यवर्णनमिदंनत्ररतिभावांगतायामपरितुष्यन्नाविष्णुः प्रथिवीपतिरित्यनुसारेणदापत्यव्यवहारोचितंप्रसंगात्परस्परंविष्णुप्रथिव्योरनुगमा

ननुगंभूषणवित्यासंदर्शयितुमुदाहरणतर
 माह ॥

र. त.
८१

दिव्यहरेः कोलावनारस्यविश्वोर्मुखकहरेमुखरंध्रेव्योमपर्णतिनागवल्लीदलीयत्यल्पपरिमाणवत्तयाप्रतीयमानत्वाच्चंद्रशूर्णतिचूर्णस्था
नाभिविक्तं भवतिपर्णकदेशंगुष्ठसंपटितचूर्णसंस्थानतुल्यार्धपरिमाणवत्तयाप्रकाशमानत्वात्॥ कनकगिरिः क्रमुकतिघांटायेतेतनु
त्यपरिमाणताध्यन्सायात्वरंगशुः सूर्यः सतिरसारतिमुखांतर्गतजगद्रंजकत्वादित्यर्थः॥ हेरंबस्यगणयतेः दंतेतिदंतस्यशिखरमिवशि
खरमग्रभामस्तस्य॥ एतेनदंतस्यपर्वतसारताप्रकाशिता॥ अतएवदंतएवशिखरमितिआख्याशिखरसारताप्रत्यापिकाप्युपेक्षिता॥ व्या
पारउक्तीर्णनानकूलस्तत्रयोलीलारसः प्रीत्यतिशयः सपुनानुमनोमोचरीभूयपवित्रीकरोतु॥ कथंभूतस्यहेरंबस्यपंकेति॥ पंकेशुष्यत्समुद्र

नौका

भमोक्तिर्यथा॥ तीव्रेस्तिम्गरुचः करैः परिचितांसेक्तंकपोलस्थलीं नीराणांनिकरंकरेणहरतानुक्तीकृतेवारिधौ॥ मैनाकंसमु
दीस्यपंकयतितंशालूकशंकाजुषोहेरंबस्यपुनानुदंतशिखरव्यापारलीलारसः॥ यथावा॥ अंतःक्रोधाग्निजाग्रत्कपटनरहरि
स्फारविश्वसवातव्याधूतावारिवाहाः कलधरणिभूतः सानुषुप्रस्तवलंतः॥ कर्दमेपतितंमैनाकंमैनाकनामकंहिमालयतनय

मुदीस्यशालूकेति॥ शालूकंकंदविशेषस्तस्यशंकासंशयस्तंजुषतेधत्तेतस्येत्यर्थः॥ कस्मिन्सतितीव्रेरतिशयेनोसैस्तिम्गरुचःस्वरंगशोःकरैः
किरणैः परिचितांसेवद्वातप्राभितियावत्कपोलस्थलीगंडस्थलींसेक्तं नीराणांनिकरंहरताकरेणशुडादंडेननीरधौसमुद्रेतुक्तीकृतेशुक्ती
कृतेसतीत्यर्थः॥ एकत्रैवविषयेकर्तृभेदेनानानाधर्मोपरूपांभ्रातिविहितिविशेषायादाहरति॥ मनःसंस्थितक्रोधरूपेणाग्निनाजाग्र
तः प्रादुर्भूतायेकपटनरहरेर्धत्तवनारस्यनृसिंहस्यस्फाराबहुलीभूतानिश्वासवातासैर्वाधूताः सिद्धाः कलधरणिभूतः कुलाचलस्यसानु
षुशिखरेषुप्रस्तवंतोवारिवाहामेपादिद्रागैर्दिग्गजेनीगबुद्ध्याहस्तिभ्रात्यावनहरिणकुलैः शाहलानानडशादाहलचहरित्पणाह्यस्थलीना

रामः
८१

शंकया किराते भिल्लैरुत्साभिभूतैरितियावच्छायाभ्रात्यास्वर्वधूमि रसुरोगोः शितिवसनधियासमुपास्यमानरुतिव सो बुद्ध्या वीक्षिताः ॥
 तेषां तेषां प्रबलाभिलाषस्येव प्रबलहेषस्यापि संस्कारोद्दोषकत्वात्तत्तदभिलाषादिस्तत्तदारोपेहेतुरिति हृदयं ॥ गिरिस्तत्त्वेनाध्यवसितं
 कुचमंडलं मोक्तिकावलितत्वेनाध्यवसितां स्वेदविंदुरचनावमत्युद्गिरिति ॥ अलिहयंतत्त्वेनाध्यवसितलोचनयुगलं स्यावरं निश्चेष्टं ॥ शर
 तुहिनदीधितिरुद्गटप्रकाशत्त्वेनाध्यवसितं मुखं व्यजनमारुतं मध्ये मध्ये स्तभनात्त्वेनाध्यवसितं श्वा संवांकुतिसंधते ॥ मान्मथं काम
 स्यधनुस्तत्त्वेनाध्यवसितं भुकुटिगुगं स्वपिति ताटस्थं भजते ॥ अंधंतमोऽतिनेत्यात्त्वेनाध्यवसितः केशपाशः शिथिलबंधगलितबंधनं

दिङ्गुगैर्नागबुद्ध्यावनहरिणकुलैः शंकया शाहूलानां क्वायाभ्रात्याकिरातैः शितिवसनधिया वीक्षिताः स्वर्वधूमिः ॥ चित्रोक्ति
 र्यथा ॥ गिरिवंमतिमोक्तिकावलिमलिहयं स्यावरं शरतुहिनदीधितिर्यजनमारुतं वांकुति ॥ धनुः स्वपितिमान्मथं शिथिल
 बंधमंधंतमोनमोनसिजायने किमपि कौतुकं तन्वते ॥ लाक्षणिकमखिलं चित्रोक्तिरेव ॥ भवतीति किमपि सस्वानुभवे कवेयं

कौतुकं च मत्कारं तन्वते ते ते मनसि जायने मोनन्यसाधारणकृत्वा पात्रत्वादित्यर्थः ॥ सारोपलक्षणापि चित्रोक्त्यंतर्गतैव नातिरिक्त्या
 ह ॥ सारोपसाध्यवसानभेदभिन्नलक्षणासंबन्धिपट्टघटितवाक्यसामान्यमित्यर्थः ॥ यथा मम ॥ कुचकुनकगिरिप्रांतः स्वेदांभोमोक्तिका
 क्कंस्तः ॥ तवनिधुवनपांडिल्येपिशुनयितुमयं विपर्ययो जातः ॥ यथा वाममेव ॥ अयिनीलांशुकं तैनिर्मलदंतांशुकेसराकारेण ॥ लोलाशि
 भृंगशालिनिकांतेवासंतिकासिकस्यापि ॥ प्रागन्वयाननुगुणतेवात्रसामान्यधर्मप्रयोगोप्युपमितसमासबाधकोस्तीति पूर्वस्माद्विशेषः ॥ ए
 वमुपमितसमासे न्वयसीमंजस्येप्युक्तलक्षणादृश्यते ॥ यथा मम ॥ वलिनिःश्रेणिस्तनयुगचक्रैरामालिशेवाले ॥ नयनयुगलारविंदेकाभिनिसरसी

वममसिदिक् ॥

र. त.
८२

हेमुकुंदतवकोप्यसौसर्वलोकप्रसिद्धप्रभावो नंदकः स्वङ्गः कंससंपदोऽनंदकोनाशक इति शब्दकृत्वात्प्रतीयमानविरोधसमाधानशिरस्को
विरोधाभासः॥ अत्र निंदक इति पाठकल्पना कुकल्पनेनेति प्रतिभाति॥ वास्तविकस्यैवापाततोपिविरोधस्फुरणस्याभावेनानुदाहरणत्वप्रस
गात्॥ हेमुकुंदत्वं कुंडलीकणभूषणभागसिसामीप्यं भजसे कालियं कालियनामानं कुंडलिनं कुतः किमुद्दिश्य दूरतो नयस्य पसारयसितदि
त्येवं रूपजिज्ञासाविषयरूपं प्रयोजनं निवेदय कथयेत्यर्थः॥ कुंडलिसामान्या पाकरणसमुद्देश्यकेनामुना व्यापारेण कुंडलिसामान्या
पाकरणस्य तव सामीप्येऽसंभवादिति विरोधात्सामान्या पाकरणसंभवादाभासरूप इति॥ परंतु ह्योरप्या नंदरूपं तति प्रागुक्तं न
त्रानंदमयशृंगारादिप्रधानकाव्यनाट्ययोः सहृदयानां प्रवृत्तिसंभवेपि दुःस्वमयकरुणादिप्रधानयोस्तयोः कथं तेषां प्रवृत्तिरिति विशेषतः

विरोधाभासो यथा॥ कोप्यसौ तव मुकुंदनंदकोऽनंदको भवति कंससंपदः॥ कुंडलीत्वमसि कालियं कुतो दूरतो नयसितन्निवे
दय॥ नाट्ये च सर्वैरसा आनंदरूपा भद्रुतारव्याः परनिष्ठा एव॥ शंका मपाकरोति॥ चकारः काव्यसमुच्चायकः॥ यद्यपि प्राग्बहुशोरि

तिवक्तुं युक्तं॥ अन्यथा काव्ये चेत्येयं किं न कृतमिति नियोगप्रसंगात्तथापि नाट्यरसे विशेषं वक्तुमित्यमभिहितं॥ सर्वैरसा अनुपदं निरूपि
ता अष्टवपि॥ आनंदरूपाः काव्यद्वानंदरूपा एव॥ वैशेषिकाणां पदपक्षकाजमानद्वयपरस्परदृष्टान्तदार्ष्टिकभावोपिसुसिद्ध एव॥ उभ
यत्र तथा विप्रतिपन्नस्य प्रतिपाद्यत्वेपि न काचिदुक्तं नैव न विना॥ अत्र क्वचित्पुस्तके नाट्येति पाठः स तु क्रजुरेव॥ इदं चार्थकवशब्दस्यापि म
हाकविनिबद्धत्वात्॥ काव्यात्मन उपमेषस्य प्रस्तुतत्वादेवलाभाच्च॥ एतेन सकलरसाभिव्यंजकतया काव्यमेवोत्त्वणमिति तदेव प्रस्तुतमुप
मेयं युज्यते न नाट्यमिति प्रजल्पन्समाहित इति पुनरप्यारम्भानं॥ परनिष्ठा एवेत्यस्य तथा पाठे विरुद्धमतिकारकत्वापत्तेः॥ रसाधिक्यस्योल्क

नौका

॥ तत्तत्पामप्रयोजकत्वात्॥
रामः
८२

नाद्वेषांतरसोनास्तीत्यत्रापि ग्रंथकृन्निर्भरेसाधकाभावाच्चेत्यनुपदंयत्कीभविष्यति॥नतुलोकस्वप्नादाविवकेचनदुःखरूपाअपात्यवधार
णार्थः॥तच्चविततीकृतमधस्तात्॥अदुतास्याःविस्मयाव्यभिचारिणः॥परनिष्ठास्वनटातिरिक्तसामाजिकगताएवएवकारेणकाये
तुकुविषसहृदपेषपिवर्तंतइतिसूचितं॥नटस्थानुकारित्वनियमात्॥कवेःसहृदयांतःपातित्वावश्यंभावादितिहृदयं॥नाट्यभिन्नवक्त
व्यशांतरसप्रतिहंढितयामायारसंयवस्थापयितुंभूमिकामारचयति॥उपादेशनामतिहंयतामतिश्रैत्यर्थः॥प्रतिभातीति॥वक्तुंयुज्यत
इत्यर्थः॥अमंगलप्रायस्यनिर्वेदस्यसर्वव्यभिचारिप्राथम्यसमाक्षिप्तवक्ष्यमाणोद्देशपाठदृष्टीकृतमुनिनातात्यर्थकःशांतरसस्तन्मता
नुसारिभिःसंगीतरत्नाकरादौव्यवस्थापितः॥पूर्वपूर्वाचार्यानुभवसंवाद्यनुभवस्यशरणाकरणीयत्वात्॥मायारसस्तुनतथानुभवसि

चित्तवृत्तिर्हेधाप्रवृत्तिर्निवृत्तिश्च॥निवृत्तौयथाशांतरसस्तथाप्रवृत्तौमायारसइतिप्रतिभाति॥एकत्ररसोत्यत्तिरपरत्रनेति
वक्तुमशक्यत्वात्॥नचसरतिरेव॥तर्हि सकस्यास्तुव्यभिचारो॥नशृंगारस्य॥तद्देरिणोवीभत्सस्यापिनत्रसत्वात्॥हः॥वक्ष्यमा

णमायारसोदाहरणेनुदेवादिविषयकत्वात्प्रतिभावंएवनरसइतिमुनिवचोगौरवाद्वाच्यमित्यभिप्रेत्यप्रतिभातीत्युक्तं॥तथाचयुक्ति साम्यादा
धुनिकानुभवस्यविनिगंतुमशक्यत्वाद्दूयोरधिक्येप्रसक्तंविभरततात्पर्यानुसारिभिःप्राचीनैःसर्वसंज्ञानुभवायातःशांतःस्वीकृतो नमा
यारसः॥स्वातंत्र्यालंबनेबहुपक्षवापनेरितिभावः॥व्यभिचारिष्यारत्येवोपपन्नोकिमतिरिक्तसकल्यनेनेत्याशंकते॥रसांतरकल्पनाविना
व्यभिचारितापिनसंभवतिरेसंयंजकत्वस्यतद्दृकत्वादित्याशयेनान्तरयति॥कृत्प्रव्यभिचारित्वमपाकरोति॥तत्रहेतुमाह॥नचविरुद्ध
योर्द्वयोरेकस्मिन्संस्थितिः॥तथाचवीभत्ससंचारिनप्रबुद्धमित्याज्ञानवासनाभिव्यक्तिस्यत्वेशृंगारस्यानास्वाद्यतयानतत्रशृंगारव्यभिचारि

कारिः संभवतीति भावः ॥

र.त.
८२

नौका

हृत्तत्तापामप्रयजकलात्
रामः
८२

हेमुकुन्दतवकोप्यसौसर्वलोकप्रसिद्धप्रभावेनन्दकःखड्गःकंससंपदोऽनन्दकोनाशकइतिशब्दकृत्वात्प्रतीयमानविरोधसमाधानशिरस्वो
 विरोधाभासः॥अत्रनिन्दकइतिपाठकल्पनाकुकल्पमैवेतिप्रतिभाति॥वास्तविकस्येवापाततोपिविरोधस्फुरणस्याभावेनानुदाहरणत्वप्रसं
 गात्॥हेमुकुन्दत्वंकुंडलीकणभूषणभागसिसामीप्यंभजसेकालियंकालियनामानंकुंडलिनंकृतःकिमुद्दिश्यदूरतोनयस्यपसारयसितदि
 त्येवंरूपजिज्ञासाविषयरूपंप्रयोजनंनिवेद्यकथयेत्यर्थः॥कुंडलिसामान्यापाकरणसमुद्देश्यकेनामुनाव्यापारेणकुंडलिसामान्या
 पाकरणस्यतवसामीप्येऽसंभवादिति विरोधात्सामान्यापाकरणसंभवादाभासरूपइति॥परंतुहृद्योरप्यांनंदरूपततिप्रागुक्तंत
 त्रानंदमयशृंगारादिप्रधानकाव्यनाट्ययोःसहृदयानांप्रवृत्तिसंभवेपिदुःस्वमयकरुणादिप्रधानयोस्तयोःकथंतेषांप्रवृत्तिरिति विशेषतः
 विरोधाभासोयथा॥कोप्यसौनवमुकुन्दनंदकोऽनंदकोभवतिकंससंपदः॥कुंडलीत्वमसिकालियंकृतोदूरतोनयसितन्निवे
 दय॥नाट्येवसर्वैरसाभानंदरूपाअद्भुतारव्याःपरनिष्ठाएव॥ शंकामपाकरोति॥चकारःकाव्यसमुच्चायकः॥यद्यपिप्राग्बहुयोरि
 तिवक्तुंयुक्तं॥अन्यथाकाव्येचेत्येयंनकृतमितिनियोगप्रसंगात्तथापिनाट्यरसेविशेषंवक्तुमित्यमभिहितं॥सर्वैरसाअनुपदंनिरूपि
 ताअश्वपि॥आनंदरूपाःकाव्यद्वानंदरूपाएव॥वैशेषिकाणांपदपक्षकानुमानद्वपरस्वरंरदृष्टतदार्थंतिक्भावोपिसुसिद्धएव॥उभ
 यत्रतथाविप्रतिपन्नस्यप्रतिपाद्यत्वेपिनकाचिदुक्तोक्तिस्तेनविना॥अत्रकचित्युक्तकेनाट्येवेतिपाठःसतुक्रजुरेव॥इदार्थकवशब्दस्यापिम
 हाकविनिबद्धत्वात्॥काव्यात्मनउपमेयस्यप्रस्तुतेत्वादेवलाभाच्च॥एतेनसकलरसाभिव्यंजकतयाकाव्यमेवोत्पन्नमितितदेवप्रस्तुतमुप
 मेयंयुज्यतेननाट्यमितिप्रजल्पन्समाहितइतिपुनरप्यारव्यानं॥परनिष्ठारवेत्यस्यतथापाठेविरुद्धमतिकारकत्वापत्तेः॥रसाधिक्यस्योत्प

नाद्वेषांतरसोनास्तीत्यत्रापि ग्रंथकृन्निर्भरेसाधकाभावाच्चेत्यनुपदंयक्तीभविष्यति॥नतुलोकस्वप्नादाखिवकेचनदुःखरूपाअपात्यवधार
 णार्थः॥तच्चवित्तौकृतमधस्तात्॥अदुत्तार्याःविस्मयाव्यभिचारिणः॥परनिष्ठाएव नटातिरिक्तसामाजिकगताएवएवकारेणकाये
 तुकृविषसहृदयेष्वपिवर्तंतइतिसूचितं॥नटस्यानुकारित्वनियमात्॥कवेःमहदयांतःपातित्वावश्यंभावादितिहृदयं॥नाद्वेषभिन्नवक्त
 व्यशांतरसप्रतिहंढितयामायारसंयवस्थापयितुंभूमिकामारचयति॥उपादेयतामतिर्हंयतामतिश्चेत्यर्थः॥प्रतिभातीति॥वक्तुंयुज्यत
 इत्यर्थः॥अमंगलप्रायस्यनिर्वेदस्यसर्वव्यभिचारिप्राथम्यसमाप्तिप्रवक्ष्यमाणोद्देशपाठदृष्टीकृतमुनितातात्यर्थकःशांतरसस्तन्यता
 नुसारिभिःसंगीतरत्नाकरादौव्यवस्थापितः॥पूर्वपूर्वाचार्यानुभवसंवाद्यनुभवस्यशरणाकरणायत्वात्॥मायारसस्तुनतथानुभवसि

चित्तवृत्तिर्हेधाप्रवृत्तिर्निवृत्तिश्च॥निवृत्तौयथाशांतरसस्तथाप्रवृत्तौमायारसइतिप्रतिभाति॥एकत्ररसोत्यन्तिरपरत्रनेति
 वक्तुमशक्यत्वात्॥नचसरतिरेव॥तर्हि सकस्यास्तुव्यभिचारी॥नशृंगारस्य॥तद्देरिणावीभत्सस्यापिनत्रसत्वात्॥ इः॥वक्ष्यमा

णमायारसोदाहरणेनुदेवादिविषयकत्वाद्रतिभावएवनरसइतिमुनिवचोगौरवाद्वाच्यमित्यभिप्रेत्यप्रतिभातीत्युक्तं॥तथाचयुक्ति साम्यादा
 धुनिकानुभवस्यविनिर्गन्तुमशक्यत्वाद्दूराधिक्येप्रसक्तंविभरततात्पर्यानुसारिभिःप्राचीनैःसर्वसंवाद्यनुभवायातःशांतःस्वीकृतो नमा
 यारसः॥स्वातंत्र्यालंबनेबहूपप्लवापनेरितिभावः॥व्यभिचारिण्यारत्येवोपपन्नोकिमतिरिक्तसकल्पनेनेत्याशंकते॥रसांतरकल्पनाविना
 व्यभिचारितापिनसंभवतिरसयंजकत्तस्यतद्वृत्तत्वादित्याशयेनान्तरयति॥कृप्रव्यभिचारित्वमपाकरोति॥तत्रहेतुमाह॥नचविरुद्ध
 योर्हयोरेकस्मिन्संस्थितिः॥तथाचवीभत्ससंचारिनप्रबुद्धमित्याज्ञानवासनाभिव्यक्तिस्यत्वेनशृंगारस्यानस्वायतयानतत्रशृंगारव्यभिचारि

कारिः संभवति भावः ॥

र.त.
८३

अतएवस्वविरोधितावहेदकबीभत्ससामानाधिकरण्यतुल्यशृंगारसामानाधिकरण्यादेव॥एवमग्रेपि॥अभिचारिन्यायेनभुज्यमान
रत्यादीनामेवमायारसत्वरसन्यायेनभुज्यमानानांतुतेषांशृंगारादित्त्वं॥अतएवमायारसइतिरससामान्याभिधाविशेषाभिधाशृंगारे
त्यादीत्याशंकते॥वाच्यमितिशेषः॥तथाचोक्तस्थलेबीभत्सस्यास्वाद्यत्वेतत्संचारिणीजुगुप्सैवशृंगारादेरास्वाद्यत्वेतत्संचारीरत्यादिरेव
प्रबुद्धमिथ्याज्ञानवासनाभिन्यक्तिगतार्थयतीतिभावः॥स्थायितयानुभूयमानप्रबुद्धमिथ्याज्ञानवासनायाविद्युदुद्योतप्रायतनद्रस

अतएवनबीभत्सस्यापि॥नहास्यस्य॥तद्वैरिणःकरुणस्यापितन्नसत्त्वात्॥अतएवनकरुणस्यापि॥नरोद्गस्य॥तद्वैरि
णोद्गतस्यापितन्नसत्त्वात्॥अतएवनादुतस्यापि॥नवीरस्य॥तद्वैरिणाभयानकस्यापितन्नसत्त्वात्॥अतएवनभयानकस्या
पिनोपिशंतस्यतद्विरोधित्वात्॥नचसामान्यएवरसस्तद्विशेषादत्रैभवंतीति॥शांतरसस्यतद्विरसाभावत्वापत्तेः॥किंतु
विकृतएव॥रतिहासशोकक्रोधात्साहभयजुगुप्साविस्मयास्तत्रोत्पद्यंतेविलीयंतेच॥तेनतत्रतैव्यभिचारिधायाइति॥ल
क्षणचप्रबुद्धमिथ्याज्ञानवासनामायारसइति॥मिथ्याज्ञानमस्यस्यापिभावः॥

स्थायिभिरन्यथासिद्धौजगद्विषयहेयताबुद्धि
वासनायास्तथाविधयाअपितथाविधेनहर्षोदिनान्यथासिद्धिःस्यात्तदिदमुक्तमेकत्ररसोत्पत्तिरपरत्रनेतिवक्तुमशक्यत्वादिति॥त
थाचशांतस्यरसविशेषतासर्वाभिमताविलीयेतेत्युत्तरयति॥तस्यान्मायारसोधिकएवरत्यादयस्तस्यव्यभिचारिणइत्युपसंहरति॥किं
तएव॥अतिरिक्तोविलक्षणएवरसइत्यर्थः॥विद्युतइवेतिपाठेननुमायारसस्थलेरत्यादिप्रतीतेःकागतिरतआहेतिकित्तित्यवतार
णीयं॥तेनोत्पादविलयाभ्यांविद्युत्प्रायत्वेन॥तंलक्षयति॥प्रबुद्धाफलिता॥मिथ्याज्ञानमित्यस्यमिथ्याज्ञानवासनेत्यर्थान्नलक्षणवाक्ये

नोका

नविरुपः॥
रमः
८३

लाटीलाटदेशस्त्रीतस्याहगेवांभोरुहंगंधवहप्रेरितत्वात्तस्यरभसोवेगश्रांचल्यमितियावत्तस्यकर्त्रीफलपुष्पसमूहेरीदृशीवाटीवारिका
तिष्ठतिकापिकांतामनोविश्रामहेतुःसरोजसारंगादिप्रतिपत्तेरीदृशीवापिकातिष्ठतितल्यपर्येकश्रंद्रानुकल्पकामिनीप्रकटयतीति
योज्यनेर्मल्यमार्दवादिसंपत्तेरेतेनोपभोगश्रधनसंपत्तिकारकादृष्टरूपोदीपनविभावउक्तः॥कामिनीकामनीतिकामक्रीडांमिथःपरस्य
रंप्रकटयति॥एतावताषडिंद्रियजन्यनिर्दृष्टिलक्षणःशृंगाररूपोव्यभिचारीसूचितः॥कामानुरूपंमनोभिलषितंरूपमारुत्यादिकामि
नीप्रकटयतीत्यन्वयः॥एतेनकामिन्याद्यात्मबुद्धिरूपमिथ्याज्ञानवासनायाआलंबनविभावोदर्शितः॥अथोपादेयतामतिरूपमनु

विभावाःसांसारिकभोगार्जकधर्माधर्माः॥अनुभावाःपुत्रफलत्रिजयसाश्राज्यादयः॥यथा॥चाटीलाटीदृगंभोरुहरभ
सकरीवापिकाकापिकांतातल्यंचद्रानुकल्पंप्रकटयतिमिथःकामिनीकामनीति॥रूपकाश्राद्रूपमणिमयभवनंबंधु
रंबंधुरगोलोकेलोकेशकस्यत्वमसिनभवनेसर्वदासर्वदात्ता॥आवंद्रीयतिप्रणिमयभदनंबंधुरमुन्नतानतंसर्वदत्तुसेवनीय

मितियावत्॥कृतमस्तीतिशेषः॥एतेनधनसंपत्तिरुक्ता॥बंधुरगोबंधुजनप्रीतिःस्वयंसंपादितास्तीतिशेषः॥एतेनाभिजनसंपत्तिरु
का॥हेलोकेशत्वंकस्यपुंसोलोकेसर्वदाभवनेसर्वदात्तागास्यपितुत्रैलोक्यविद्यमानानांसर्वेषामेवंपुंसोयथाकालयनायासेनेवसर्वदा
सीत्यर्थः॥अत्रयथाक्तविभावादिसंयोगादभिव्यज्यमानाकव्यमितनायकमतामिथ्याज्ञानवासनाश्राधारसदृतिबोधं॥नञ्जास्तुनहिप्र
धान्येनाभिव्यज्यमानोभावोरसमपेक्षते॥तथासतिरसस्यैवप्राधान्यापत्याभावधनिविलोपप्रसंगात्तस्मात्सकस्येत्वादिविकल्पान
वकाशाद्द्विभारिणीरतिर्मायारसंगतार्थयतीत्याहुः॥तन्न॥विभावानुभावमक्तस्यापिचवै

र. ल.
८४

नौ का

णायाद् वस्वाते ज्ञेयं तथा विषयभिव्यक्तिर्वर्णनाया अपि निरुक्तानंदांशावरणाज्ञाननिवर्तनसमर्थौ लौकिकव्यापारफलोपधायकत्वक
त्यने गौरवान् ॥ प्राप्तेरसाभिव्यक्तेरभ्युपगमे तु क्लृप्तसा मग्येव निर्वोहात् ॥ परंतु पानकरसत्यापेन चर्त्यमाणत्वान्मनोभावचमत्कारप्र
कर्षाद्वावधनिव्यवहारः ॥ रसस्तु तत्र व्यज्यमानोपिन तथा चमत्कारहेतुरिति न रसध्वनिरेषः ॥ अतएव वात्सल्यादीनां तैत्तरे साः सं
चार्यतया प्राग्दर्शिताः ॥ रसे ह्यानेदांशा विनाभावस्य धर्मि ग्राहकमानसिद्धत्वाच्चमत्काररहितरसव्यक्तो मानाभाव इति तु विवादग्रस्तमे
व प्राचां ॥ कथमन्यथा परमुखरसमेते नु मन्यते ॥ तथा हि ॥ अलंकारे च रुचिरे चित्तविश्रान्तिकारिणि ॥ अलंकारस्य मुख्यतंगाणत्व रसभाव
यो रिति ॥ न स्मात्प्राचां मायारसो न परचार्य एवेति ग्रंथरूदाशयः ॥ नाट्यभिने परमिति ॥ आदिकायेति हासादौ त्वित्यर्थः ॥ नवम इति ॥ ननु

नाट्यभिने परं निर्वेदस्यापि भावकः शांतोपिन वमोरसो भवति ॥

शांतरसस्यातिरेके किं मानमिति चेत् ॥ मुनिवचनं ॥ तद्यथा ॥ शृंगारः करुणः शांतो रोद्रौ वीरो द्रुतस्तथा ॥ हास्यो भयानकश्चैव वीभत्साश्चेति
तेन वेति ॥ नटेशमाभावान्नाट्येमीतवाद्यादीनां विषयवेमुख्यात्मकशांतरसविरोधिनां सत्त्वाच्च न तत्र शांतरससंभव इत्याशयेनाक्तं ना
ट्यभिने इति ॥ तदुक्तं ॥ शांतस्य शमसाध्यत्वाच्च न तदसंभवात् ॥ अष्टावेव रसानाट्येन शांतस्तत्र युज्यते इति ॥ नव्यास्तु नटेशमाभावा
दिति हेतुरसंगतः ॥ नटेशाभिव्यक्तेरस्वाकारात् ॥ सामाजिकानां च शमवत्त्वेन तेषां रसो ह्योपे बाधकाभावात् ॥ नच नटस्य शमाभावात् नट
भिनयप्रकाशकत्वानुपपत्तिरिति वाच्यं ॥ तस्य भयक्रोधादेरप्यभावेन तदभिनयप्रकाशकताया अप्यसंगत्यापत्तेः ॥ यदि च नटस्य क्रोधादे
रभावेन वास्तवतत्कार्योणावधबंधादीनामुत्पत्त्यसंभवेपि कृत्रिमतत्कार्योणां शिक्षाभ्यासादित उत्पत्तौ न बाधकमस्तीति सूक्ष्मदृशानिरी

रामः
८४

स्यतेतदाप्रकृतेपितुल्यवदिदंज्योतिःकृतोहेतोस्तरलितमनिसूक्ष्मसाक्षिणोपि॥नचनाद्येगीतवाद्यादीनांविरोधिनांसत्तात्सामानि
 केषपिविषयवैमुस्यात्मनःशांतस्यकथमुद्रेकइतिप्रागुक्तंशंका॥नाद्येशांतरसमभ्युपगच्छद्भिःफलबलाद्गीतवाद्यादेस्तस्मिन्विरो
 धितायाअकल्पनात्॥विषयविंतासामान्यस्यतत्रविरोधित्वस्वीकारेनुतदीयालंबनस्यसंसाराणित्यत्वस्यतदुदीयनस्यपुराणश्रव
 णादेरपिविषयत्वनविरोधितापत्तेः॥अतएवसंगीतरत्नाकरेचरमाध्याये॥अष्टावेवरसानाद्येधितिकेचिदचूचुदन्॥तदचारुय
 तःकंचिन्नरसंस्वदतेनटइत्यादिनानाद्येपिशांतरसोस्तीतिव्यवस्थापितमित्यन्यत्रविस्तरइतिप्राहः॥येरपिनाद्येशांतरसोनास्तीत्य
 भ्युपगम्यतेतैरपिबाधकाभावान्महाभारतादिप्रबंधानांशांतरसप्रधानतयासकललोकानुभवसिद्धत्वाच्चकान्यसोवश्यमंगीकर्तव्यस्त

निर्वेदस्यपरिपोषःशांतोरसः॥दोषप्रशमोबादोषाःकामक्रोधादयः॥

स्मिद्धंनःसमीहितमित्येतदभिप्रायकमेवनाह्यभिन्नेपरमित्यत्रकाव्येशांतरसस्यनिर्विवादतासूत्रकंपरंपदमुपात्तं॥अतएवाद्येनाह्ये
 रसाःस्यतादुत्पन्नस्यशांतोपिनवमोरसइतिमंमटभट्टाभ्युपसमहार्षुः॥शांतंलक्षयति॥नित्यानित्यवस्तुविचारजन्यनोविषयवि
 रगाख्यस्यचित्तवृत्तिविशेषस्येत्यर्थः॥असावेवालंप्रत्ययइत्युच्यते॥अत्रैवविषयेषनित्यतामनिरूपविषयदोषविचारंविभाषं वक्ष्यति
 ॥ननुनिरुक्तनिर्वेदस्यस्यापिभावत्वेशांतेनिखिलविषयपरिहारजन्यात्ममात्रविश्रामानंदप्रादुर्भावमयत्नानुभवविरोधः॥उक्तं॥यच्चका
 मसुखंलोकेयच्चदियंमहत्सुखं॥तस्माद्यसुखस्येतेनाहंतःषोडशंकलामिति॥अतएवसर्ववृत्तिविरामोस्यस्यापिभावइत्यपिनिरस्तं॥
 अभावस्यस्यापिर्त्वायोगाच्चेत्यभिप्रेत्याह॥सर्वानुभवसाक्षिकःकामक्रोधादिरूपदोषापगमावस्थायामात्ममात्रविश्रामसंभूतानंदइत्य

धः॥अत्रैवनिशिहास्त्रिकोविरक्तिंविभाषं वक्ष्यति॥

स्त-
८५

तस्यानिर्वेदस्य निरुक्तदोषप्रशमस्य वास्यायित्वमित्युक्तमतभेदेनैवोदाहरणभेदो वसेयः ॥ इदं कूप्रसंपत्तिशालिहर्म्यग्रहं हेयमस्थि
रसादेतेन विषयदोषबुद्धिरूपालंबनविभावउक्तः ॥ निकुंजभवनश्रयमाश्रयणीयमेतेनोदासीन्यरूपोनुभावउक्तः ॥ धनंप्रदेयं
रांगहेषादिसाधनत्वेनानुपादेयत्वातीर्थपयःपेयमनायाससंपत्तेरेतेनहिताहितप्राप्तिपरिहारार्थक्रियाहानिरूपमनुभावोतरमुक्तं
॥ भगवतः षड्विधेश्रय्यादिगुणशालिनः ॥ तदुक्तं ॥ ऐश्वर्यस्य समग्रस्य वीर्यस्य यशसः श्रियः ॥ ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षण्णाभगदृतीरणेति ॥
हरेर्विष्णोः पदांभोरुहंगेयमेतेन मतिरूपव्यभिचारिभावः सूचितः ॥ जन्मदर्भशयने विरायनेयमेतेन तापसदर्शनमुदीपनमुक्तं मनोप

अस्य विषयदोषविचारविरक्त्याद्योविभावाअनुभावाआनंदाश्रुपुलकहर्षगद्वद्वचनादयः ॥ यथा ॥ हेयं हर्म्यमिदं निकुंज
भवनं श्रयं प्रदेयं धनं पेयं तीर्थपयो हरेर्भगवतो गेयं पदांभोरुहं ॥ नये जन्मचिराय दर्भशयने धर्मे निधेयमनः स्थेयं तन्नसिना
सितस्यसविधेयं पुराणमहः ॥ यथावा ॥ वेदस्याध्ययने कृतं परिचितं शास्त्रपुराणं श्रुतं सर्वव्यर्थमिदं पदं न कमलाकांतस्य
वेत्कीर्तितं ॥ अत्र निधेयमेतेन वेदांतश्रवणाद्युदीपनांतरमुक्तं ॥ तन्नसितासितस्य गंगायमुनयोः संचातस्य सविधेप्रयागे स्थेयमेते

नतपोवनदर्शनाद्युदीपनांतरमुक्तं ॥ पुराणमह आत्मचेतन्यध्ययमेतेन नासाग्रदृष्टिरूपोनुभावो धनितइति ॥ वेत्कमलाकांतस्य पदं
नकीर्तितं तर्हीदमध्यपनादिसर्वव्यर्थं तज्जन्यफलस्य स्पृहायाविनाशादेतेन निरीहात्मिकाविरक्तिरालंबनविभावउक्तः ॥ आनंदस्य
निर्विषयत्वेपिनद्विशेषणप्रशमेसविषयकेकाप्रतियोगिकत्वादेवालंबनत्वमन्नाध्यवसितमिति ब्रह्म ॥ वेदस्य स्वाध्यायस्याध्ययने गुरु
मुखोच्चारणानूच्चारणमेतेन वेदांतश्रवणाद्युदीपनमुक्तं ॥ शास्त्रपरिचितमेतेन मननाद्युदीपनांतरमुक्तं ॥ पुराणश्रुतमेतेन वैराग्यदाह्यं

नोका
वि
फल
तत्र
शतः
तत्र
दृष्टः
विष्णो
जमु
पस्य
॥ तत्र
दृष्टः
॥
व्या
रु
विष्णो
जमु
पस्य
॥ तत्र
दृष्टः
॥
८५

उत्सृज्यते स्वनिर्गतं सदृशी कृतं समीकृतं भूयसां भसासेको विरचितस्तत्सर्वं निष्कलं भवत्यालवालवलये यदि वीजं नसि प्रमेते नमतिर्भ्यभि
 चारिभावो धनित इति ॥ इति श्रीजड्युपनामक गंगारामविरचितायां नौकार्यायारसतरंगिणी व्याख्यायां सप्तमस्तरंगः ॥ दृष्टय
 स्त्रिविधाः स्यापिभावजाय्यभिचारिभावजारसजाश्रेतिसंगीतकशास्त्रानुसारात्स्यापिभावभेद नियतभेदादृष्टराह ॥ ता उद्दिशति ॥ य
 भिचारिभावजादृष्टिर्विभजते ॥ ता उद्दिशति ॥ यद्यपि त्रयस्त्रिंशद्देहाय्यभिचारिभावास्तेषां दृष्टयश्च विंशतिधेतियथायोगं विनियोगो न

उत्सृज्यते सदृशी कृतं विरचितः सेको भसाभूयसा सर्वं निष्कलमालवालवलये सिद्धं नवीजं यदि ॥ इति रसनिरूपणं नाम स
 प्तमस्तरंगः ॥ स्यापिभावजादृष्टिरष्टधा ॥ स्त्रिंशद्देहादीनां क्रुद्धाद् प्राभीताजुगुप्सिता विस्मिता चेति ॥ व्यभिचारिभावजा
 दृष्टिर्विंशतिधा ॥ शून्यामलिनाश्रितालज्जिताशकितामुकुलाद्देमुकुलाग्लानाजिह्वाकुंचितावितर्किताभिनशाविष
 ण्णाललिताकेकरादिकोशाविभाताविपुतात्रस्तामदिराचेति ॥ रसभेदादृष्टधारसदृष्टिः ॥ कांताहास्याकरुणारोद्रावी
 राभयानकाबीभत्साद्गुताचेति षड्विंशद्देहादृष्टयः ॥ कृणितानविकसिताद्देविकसिताचकितासुप्रापूणिनालसाविवर्ति
 तां पर्यस्ताशून्यास्त्रिमिताचेत्यादयो दृष्टिभेदा ऊहनीयोः ॥ भवति तथापि यथासांतेषु विनियोगस्तथासंगीतकशास्त्रे प्रतिपा

द्विवर्तिता
 दितं तच्च नातीवोपयुज्यते इति दिङ्मात्रेणो होच्यते ॥ यथा म्लानादृष्टिर्लानावपस्मारेव ॥ यथा वाविकोशामनो गवेस्मतावुग्रतायाव ॥
 यथा वाविपुता न्मादेदेयेचेत्यन्यत्र विस्तरः ॥ रसभेद नियतभेदादृष्टराह ॥ ता उद्दिशति ॥ मतांतरमाश्रित्याह ॥ सर्वस्त्रीपुरुषयोः प्ररुत्य
 वस्थाभेदेनापि दृष्टिभेदास्त्येव परं त्वेवंविधभेदस्य स्वस्वानुभवमात्रवेधस्य सर्वसंवादाभावादानस्याचनासावदं कितः ॥ तदुक्तं ॥ इत्युक्तं

इति श्रीजड्युपनामक गंगारामविरचितायां नौकार्यायारसतरंगिणी व्याख्यायां सप्तमस्तरंगः ॥

र. त.
२६

षट्त्रिंशत्किंत्वनेताः स्युस्ताराभुपुटकर्मणा ॥ संदर्भाद्दृष्ट्याप्येताः प्रत्येकं वक्तुमसमादृति ॥ संगीतकप्रसिद्धदृष्टिविशेषलक्षणानुसारे
णदृष्टिविशेषाउदाहरणीयादिति विस्तरभियादिद्वात्रमावेदयितुमशक्यनिकान्यायेनललितामुदाहरति ॥ तल्लक्षणं तु सभूषणं पश्चि
तापागकुंचितामधुरोन्मुखी ॥ ललिताललने प्रोक्तादृष्टिर्मन्मथतारकेति ॥ हे शशिमुखिकामदेवो वाभूषणं वासयंधुतेमदोवाभवनं वा यौव
नं वा ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥
वतिसकलनिरुक्तवस्त्रभिलषितार्थसंपत्तेः ॥ कथंभूतेनलोचनेनवीचीति ॥ वीचीनां विशेषः संघट्टनंतेनखेलच्चंचलयत्कमलंत
तत्रललितायथा ॥ मनसिजनूपतिर्वामंडनं वामदोवाशशिमुखिभवनं वा यौवनं वा वयं वा ॥ अखिलमपिकृतार्थं वीचि
विशेषखेलत्कमलविजयलीलाशालिनालोचनेन ॥ ग्लानायथा ॥ पर्यस्तालकरोविषः श्रमजुषः प्रस्यदगडत्विषः शोभो
शाकरशितलेनशशिनावातंसमातन्वति ॥ जीयास्तामचलाधिराजदुहितुर्निस्यदनीलोत्पलक्यानिद्रितचंचरीकमि
थुनस्पृष्टांसमृद्धेशौ ॥ स्यविजयफलिकायालीलाशोभाविशेषस्तेनशालतेतच्छीलेनेत्येवंविधविशिष्टोपमानेननिरुक्तलक्ष
णलक्षितत्वमावेदितं ॥ तथेवग्लानामुदाहरति ॥ तल्लक्षणं तु विनियोगपुरःसरमुक्तंसंगीतके ॥ अंतर्निविष्टतारायामलिनामंदचारि
णी ॥ विश्रथभूपश्यपुराग्लानाग्लानो नियोजयेदिति ॥ तत्रप्रथमांतयच्छब्देनक्रियान्वयसाकाशस्यद्वितीयांतस्यनदोष्याहारोदन्व
यः संपद्यते ॥ अंचलानांपर्वतानामचलेषुवाधिराजः श्रेष्ठोहिमालयस्तस्यदुहितुः कन्यायादृशोभुपुटाकिन्नकनीनिकेजीयास्तां सर्वैक
दृष्टिभूयास्तांकिंभूतेदृशोनिस्स्यदेति ॥ निश्चलस्यनीलोत्पलस्यक्यायांनिद्रितस्यभ्रमरपुगलस्यस्यईयासमृद्धे ॥ एतेनलक्षणवाक्यघटकपू

नोका

॥ सं ग तः ॥
॥ २६ ॥

उत्तरार्द्धार्थसंगमयतिसत्यं॥ शंभोशिवेसोकरैर्जलकणैः कृत्वाशीतलेनशिशिरीकृतेनस्वतःशीतलस्थापिनश्रमापनोदकत्वंश्रमबाहल्या
दित्वविश्रापकमित्तेविशेषणं॥ शशिनाचंद्रेण॥ शेखरशीतलेनेतिपाठेचंद्रवच्छीतलेनेत्यर्थः॥ शशिनेत्यस्यचंद्राकारव्यजनेनेत्यर्थः॥ वस्तु
तस्तुशेखरेणोत्तंसेनातएवससमीपवर्तिनातएवचानुभूतश्रमहरणस्वभावेनगंगाजलेनेतिनिर्व्वलीकोर्थः॥ वातंसमातन्वनिसति॥
किंभूतायाभवलाधिराजदुहितुःपर्यस्तेति॥ पर्यस्ताविकीर्णालकानांरोचिर्नामदीप्तिर्यस्यास्तस्याःपुनःकीदृश्यास्तस्याःश्रमेति॥ विप
शितरतगभीदिप्रयुक्तश्रमभाजः॥ पुनःकीदृश्यास्तस्याःप्रस्यंदेति॥ अतिशयितकंपशालिनीगल्लशोभायस्यास्तस्याइत्यर्थः॥ दिक्प्रदर्शन

एवमन्याअप्युदाहरणायाः॥ अथरसानांजन्यजनकभावः॥ तत्रभरतः॥ शृंगारात्तुभवेद्वास्योरौद्राच्चकरुणोमतः॥ वीरात्स्या
दुदुतोत्यतिवीभत्साच्चभयानकः॥ अयमुत्सर्गःपरेषामपिरसानांकार्यकारणाभावदर्शनात्॥ पूर्वग्रंथकारसंमतिरपि॥ क
थासंग्रहयोगाच्चविवक्षावशतःकवेः॥ अन्योन्यंजन्यजनकारसभावाभवंत्यमी॥ मात्रमेतदित्याह॥ तद्यथा मम॥ मृगयावेषवा

धप्रधावितमृगीविलसदृष्टिरिव॥ घनपटलंपश्यंत्यास्तस्यादृष्टिर्मयादृष्टा॥ तत्रेयंशंकितादृष्टिः॥ तल्लक्षणं तुव्यामूढेवायतातिर्यङ्मुह
श्रकिततारका॥ नातिस्थिरानिचृत्तादृवीक्षणाबहिरुन्मुखी॥ शंकायांशंकितादृष्टिर्नात्वविद्विरुदाहृतेतिबोध्यं॥ प्रसंगादाह॥ रसा
नांस्यापिभावानां॥ रसानामखंडानंदमयत्वेनजन्यजनकभावासंभवात्॥ शृंगारादितिरतेरित्यादिबोध्यं॥ इतरपरिशेषमसहमानआ
ह॥ तत्रसंमतिमाह॥ कथायांवर्णनीयस्येत्यादिः॥ संग्रहःसंदर्भविशेषस्तस्ययोगोघटनातस्यादित्यर्थः॥ एतेनकार्यकारणभावस्यस्वतः
संभविचंद्रशितं॥ कविप्रोक्तोक्तिनिष्पन्नत्वंदर्शयति॥ कवेरिति॥ विवक्षावशतश्रेतियोजना॥ रसभावाइति॥ रसभावाश्रेत्यर्थः॥ व्याख्या

स्थितिभावाद्
तत्त्वमेतत्॥ यद्दरसानांभावःस्थितिभावाद्
स्येवार्थः॥ तत्रायमुदाहरति॥

मातूरेण काष्ठाद्रां प्रगुणीभूतां दृशावेवां भोरुहयुगलं जलप्रभवत्वात्तस्माद्गलंतीं स्रवंतीं लसदिति पाठे तत्र लसंतीं भासमानां नौका
वाष्पधारा दृष्टान्तस्वजमदग्नेर्वसः स्थलसंबंधिरुधिरचयं शोणितकूटं च प्रेष्य क्रुध्यता क्रोधभाजा भार्गवेण परशुरामेण सहस्त्राजं
नस्यदमनसमारंभेण दलनोद्योगेन गंभीरं यद्दीर्घं तेन स्फूर्जतीयादोर्वलिस्तत्संबंधियद्दलीसकं नृत्यं तस्य सकलकलायाः कौशलस्य
सूत्रधारः प्रवर्तकाचार्यः कुठारो हस्तेन्यस्त इत्यर्थः ॥ द्वितीयमुदाहरति ॥ हे सुभगतवारिभटः प्रतिपक्षयोद्धाविपरीते रतविधावधि

यथा ॥ मातुर्दृष्टादृगं भोरुहयुगलं गलद्व्याध्यामदारां तातस्य प्रेष्यवसः स्थलरुधिरचयं क्रुध्यता भार्गवेण ॥ हस्तेन्यस्तः
सहस्त्राजं नदमनसमारंभे गंभीरं दीर्घं स्फूर्जतीयादोर्वलिहलीसकं सकलकलासूत्रधारः कुठारः ॥ अत्र वीरं प्रतिकरुणबीभत्स
योः कारणात् ॥ यथा वा तातचरणानां ॥ कुरंगास्यावेणीं सुभगतविपरीते रतविधावधिस्कंधं दृष्टा किमपि निपतंती मरिभटः
॥ अधिग्रीवं युष्मत्प्रचलकरवालव्यतिकरं स्पर्शनेव स्तब्धाविरमति परीरंभणरसात् ॥ अत्र भयानकं प्रतिशृंगारस्य कारण
ता ॥ यथा वा ॥ युधिकृपितकृतांतस्य दनस्य द्विनादं दिशि दिशि दशकंठस्य कवान् वारिदास्त्रं ॥ तडिति जनकपुत्र्याः साम्यमालो
कमानस्य जतिनपवनास्त्ररापवः स्त्रिन्नपाणिः ॥

स्कंधमंसे किमपि किंचिदंशेन निपतंतीं कुरंगास्याहरिणलोचनायावेणीं कुंतलजूटोद
दृष्टाधिग्रीवं ग्रीवायां युष्मत्प्रचलकरवालव्यतिकरं भवदौ यस्य प्रकंपनशालिनः करवालस्य खड्गस्य व्यतिकरं संबंधं स्पर्शनेव स्पर्शसमका
ले मेव स्तब्धः सन्यरीरंभणरसादास्त्रिन्नपावे शास्त्रिणमतिनिवर्त इत्यर्थः ॥ कवि विवशा वै चित्रं दर्शयितुं प्रकारांतरेणोदाहरणांतरमाह ॥ द
शकंठोरानयो युधिसंग्रामे कृपितेति कृदकालरथचक्रघोषाधिकधनिवारिदास्त्रदिशि दिशित्यक्तवांस्तडिति वारिदप्रादुर्भूतसौक्ष्मि

न्यांजनकपुत्रः सीतायाः साम्यं सादृश्यमा लोकमानः साक्षात्कृत्वा षोराधवः स्विन्नपाणिः सन्यवनासंवापस्यं नत्यजतीत्यर्थः ॥ एतेषां निरू-
 पितरसनां ॥ अंगं मिभावापन्नानामविरुद्धानामेकत्र समावेश इति यावत् ॥ रससंकर इति ॥ बहुविधालंकारसंयाने प्रभाविशेषेण वा-
 नेकरसमेलने च मत्कारतिशयेन विभिन्नव्यवहारविषयत्वस्योचित्यादिति भावः ॥ तथा चंगत्त्वप्रकारेण भासमानस्वस्थापोतरस्यापि
 कच्चतत्वं बोध्यं ॥ लोकालपंतीति ॥ व्यक्तीभविष्यति चेत्तदुपरिष्ठात् रससंकरव्यवहारवद्मशवलव्यवहारस्यापि विषयदर्शयितुं भूमि-
 कामारचयति ॥ विरोध इति ॥ द्विविधो विरोध इत्यर्थः ॥ हे विध्यं च तदधिकरणानृत्तिलतज्ज्ञानप्रतिबद्धज्ञानकत्वभेदेन बोध्यं ॥ नन्वयं विरोधः

अत्र शृंगारं प्रति वीरस्य कारणता ॥ एतेषां मंगंगिभावापन्नानां रससंकर इति नामलोकालपंति ॥ रसानां मियो विरोधो-
 पि ॥ तत्र भरतः ॥ शृंगारो भूत्सरसौ तथा वीरभयानकौ ॥ रोद्रादुत्ता तथा हास्यकरुणो वैरिणो मियः ॥ वैरिरस इव वैरिर-
 सस्य विभावानुभावान्यभिचारिभाषा अपिरसहानिकरा इति तानेपिवारयेत् ॥ किं सर्वेषामेवाहोस्विक्लेषां चिदेव ॥ नाद्यः ॥ दर्शित

रससंकरव्यवहारस्य निविषयत्वापत्तेरविरोधसमुच्चायकापिशब्दानर्थक्यापत्तेश्च ॥ नात्यः ॥ यतस्ते कृत्याकंसायामुक्तकार्यकारणभावा-
 पन्नव्यतिरिक्ता इति परिशेषाद्वाच्यं न च नयुज्यते तथा भूयोरपिशृंगारादुत्तयोरविरोधात्तस्मात्क्लेशामसो भवतीति पर्यवसिता शंका-
 यां ययोर्दोषो विरोधस्तान्विशिष्यदर्शयति ॥ यद्यपि पंचमषष्ठयोर्नपुगुरुभ्यस्योसोत्रदृश्यनेन तथापि गुरालं पुप्रपत्तोच्चारणलपुन्रमेवमन्य-
 स्थान्यथोच्चारणेन्यथात्वमित्यभिप्रायान्नासंगतिः ॥ हास्यकरुणाविति ॥ कापीभूतहास्यविरोधिनः करुणस्य कारणीभूतशृंगारविरोधा-
 थ्युक्तप्राय एवेति नष्टगुक्तिरिति मतं ॥ अतएव करुणविप्रलभारव्यं रसांतरमामनंति ॥ विरोधप्रदर्शनस्य फलं दर्शयन्नन्यदपि प्रसंगाराह

विभावानुभावान्यभिचारिभावा इति ॥ प्रत्येकमि-
 ति ॥

र-न
८८

एवमग्रेषु ॥ तत्र फलीभूता कथने ॥ ब्रूयादिति ॥ असाधारणौ विशेषणैर्न ब्रूयादित्यर्थः ॥ नितांतं यौवनोन्मत्ता गाढरक्ता महाहवे ॥ वसुंधरा
समालिङ्ग्य शेरते वीरतेरयदस्यादौ साधारण विशेषण महिम्ना विरुद्धयोः शृंगारबीभत्सरसयोरभिव्यक्तावपितथा कथनस्य दोषत्वाभवे
न यथाश्रुतासंगतेः ॥ अत्रासहायत्वतात्यर्थकाल्यार्थकनविभावकमितिकनानाचार्याचव्यस्तानां विरोधित्वे उक्ते समस्तविरोधोप्यो
वित्यायातइति स्फुटयितुं वैरिरसद्वेति हृष्टातो कृतमपस्तान् ॥ किं तर्हि सर्वथा वैरिण एकत्र निबंधानकर्तव्य एवेत्याशंक्यकर्तव्यः परं
तु विरोधपरिहृत्येति वक्तुमुपक्रमते ॥ अंगत्वा नुपपत्यागभावमापन्नस्यांगतरेणांगिभावमापन्नस्य त्वंगेन विरोध एवनेति विवक्षितमर्थ
सूचयितुमंगिभावानापन्नयोरित्युक्तं ॥ एकदेशे सतीति ॥ विरोधभंजकावर्कैर्देकैक्ये सतीत्यर्थः ॥ देशपदेन कालस्याप्युपलक्षणात् ॥ क
तत्र प्राचीनसंमतिः ॥ न च वैरिरसंब्रूयाद्वैरिणो न विभावकं ॥ नानुभावं न संचारिभावं चापि कदाचनेति ॥ किं त्वंगंगिभावा
नापन्नयोरेकदेशे सति वैरदेशभेदे सति न वैरं ॥ वृक्षेकपिसंयोगतदभावयोरिव ॥ समयभेदे सत्यपि न वैरं भूतले घटतदभा
वयोरिव ॥ चिदेकदेत्यपि पाठः न चैवं कालभेदेन विरोधपरिहारस्यानुदाहृतत्वाद्नोक्तिरिति वाच्यं ॥ वक्ष्यमाणदेशभेदोदाहरणस
वना नारसाः पाणयइत्यत्र नानाधयोनेह सद्व्युहितपाठे तात्यर्थान्ना नार्थेष्वाधीयंते निस्यं तइत्यादिश्च तदर्थो वहितैः करणा यइतिदि
क ॥ देशभेदे सति देशभेदेपिसति ॥ अपि नाधिकरणभेदपरिग्रहः ॥ न वैरमिति ॥ नाद्यो विरोधइत्यर्थः ॥ समयभेदे सत्यपीति ॥ उदासीन
चर्वणाव्यवहितचर्वणा कत्वेपिसतीति यावत् ॥ इत्थं च प्रतिबंधकाभावः संपद्यतइति फलितार्थः ॥ न वैरमिति ॥ न द्वितीयो विरोधइत्यर्थः
॥ विरंतनवासनारूपस्यापि नामधुना व्याप्यरुतितया धुनिकविभिन्नकालावच्छेद्यत्वाभावेन यथाश्रुतासंगतेः ॥ न चोदापविशिष्टस्यापि न आ

नैका
व
से
य
ला
ला
व
क
वि
भि
न्न
क
ला
व
च्छे
द्य
त्वा
भा
वे
न
य
था
श्रु
ता
सं
ग
तेः
॥
८८

तेव सर्वदा लौकिकस्य शृंगारस्य वीभत्सस्य वा नु द्वोधादिति वाच्यं ॥ यत्रोदाहरणे तथा विधिविभिन्नकालावच्छेद्यत्वप्रतीतिरस्तां तस्मिंस्त
 या ॥ तदभिप्रेत्यैव देशपदार्थो विरोधभंजकावच्छेदकत्वेनानुगतौ कृत्यदर्शितोऽस्माभिः ॥ प्रकृते तु तथा विधिविभिन्नकालावच्छेद्यत्वाप्रती
 त्यावस्थमाणसमयभेदोदाहरणसंगत्यापत्तेर्द्वोरन्वात् ॥ उक्तसमयभेदोदाहरणस्योहनाय त्वेव स्थमाणोदाहरणस्योपलक्षितज्ञान
 विरोधोदाहरणपरत्वे च संदर्भसंगतेः ॥ न चैवं घटतदभावयोरिति दृष्टान्तवैषम्यमिति वाच्यं ॥ अनायत्याप्रतीत्योरित्यस्य पूरणेन सामंज
 स्यात् ॥ वर्तमानकालकचकरजदेशे क्वाद्भयरूपोपि विरोधो यथेत्यर्थः ॥ असावन्वयमुखः श्लोकः स्पष्टार्थ एव ॥ इत्यमन्यूनबलप्रति

वैरं यथा ॥ प्रियेणालिङ्ग्यमानायाः प्रियायाः कुचकुंभयोः ॥ करजस्तनिर्मुक्तं रुधिरं कुंकुमायते ॥ देशभेदे सति विरोधाभा
 वो यथा ॥ एकः सिंधुभुवः करे विलुलितश्चक्रे द्वितीयः स्थितः कामध्वसिनिकालकूटकवलक्लिष्टतृतीयो धृतः ॥ भूयः क्षीरनि
 धेर्धनप्रमथने सक्तश्चतुर्थस्तथा पायासुः कमलापते भंगवतो नानारसाः पाणयः ॥

कूलरसागानां निबंधानकर्तव्यो यतः प्रति
 कृलांगं प्रकृतपुष्टिं वाधेत संतोषसुंदन्यायेन वीभयोपहतिः स्यादिति प्रघट्टकार्यः ॥ वस्तुगत्याधिकरणभेदाभावेपि निरुक्तदेशभेदविव
 स्तामात्रेणापि विरोधपरिहारो भवतीति दर्शयन्नाद्यविरोधपरिहारमुदाहरति ॥ कमलापते लक्ष्मीकांतस्य भगवतो नारायणस्य नानारसाः
 विभिन्नावच्छेदकावच्छिन्नतत्तस्याप्यनुमापकविभिन्नवेषाभाजः पाणयः पायासुरेकान्यत्तमः सिंधुभुवो लक्ष्म्याः करे विलुलितः कंपमा
 नो निहितो द्वितीयस्तदन्यः कश्चिच्चक्रे स्थितस्तृतीयो ह्याभ्याविलक्षणः कश्चित्कालकूटकवलक्लिष्टस्वडग्रासविह्वले कामध्वसिनि शिवे
 धृतश्चतुर्थो नशिष्टस्तुभूयः पदं लोकानुकृतिं प्रकटयद्वाक्यालंकारकमेव क्षीरनिधेः समद्रस्य घनप्रमथने इतरप्रयत्नानिष्पाद्ये तस्य प्रकृष्टे

मथने तत्राकुरुणयेव सक्त इत्यर्थः ॥

र. त. ८८ नानापाणिरूपावकं दकभेदादेकाधिकरणकत्वेन प्रसक्तस्याद्यविरोधस्याप्यभावइत्यर्थः ॥ कामरिपोर्महादेवस्य धनुर्भंगं राज्यं परि
 हृतं त्यक्तं कानने स्थितं त्रिशिरानिर्भिन्नः खरस्य पिशितं स्पृष्टं कपिलीलितो लंकेशो दलितो लंकावधूनां रुदितं चिराय बहुकालं श्रुतं वि
 देहभूः सस्यनीता प्रापिता तद्रामस्याखिलं कर्म लोकोत्तरमित्यर्थः ॥ विरुद्धयोर्न्यवहितचर्वणा कत्वेन तथैव प्रसक्तस्य द्वितीयविरोधस्या
 प्यभावइति भावः ॥ नच करुणशृंगारयोरन्यवहितचर्वणा कत्वा द्विरोध एवेति शक्यं ॥ तयोरधिकरणभेदात् ॥ नास्यैवानयोर्विरोध इति यु

नौका

अत्र शृंगारौद्रकरुणादुत्तरसानां विरोधाभावः ॥ समयभेदेन यथा ॥ भग्नं कामरिपोर्धनुः परिहृतं राज्यं स्थितं कानने निर्भिन्न
 स्त्रिशिरः खरस्य पिशितं स्पृष्टं कपिलीलितः ॥ लंकेशो दलितश्चिराय रुदितं लंकावधूनां श्रुतं नीता सस्य विदेहभूस्तदखिलं रा
 मस्य लोकोत्तरं ॥ अत्रादुत्तशांतभयानकरो द्रवीभक्तहास्यवीरकरुणशृंगाराणां विरोधाभावः ॥ अंगो गिभावानापन्नानारसा
 नानिवेशो यत्र सरसशवलइति वेदितव्यं ॥ तस्याप्यतदेवोदाहरणं ॥ अंगयोर्वैरेपिनरसहानिर्भटयोर्वैरे प्रभोरिव ॥ यथा
 ॥ सीता संस्मर्य वै चिप्रचलकुवलयस्य द्विचक्षुः क्षिपन्ती सेनां संवीक्ष्य रसः शरदलितवपुः शोणितासारसिक्ता ॥ ॥

या श्रुतसूत्रानुरोधिनः ॥ अंगो गिभावानापन्नानामिति ॥ विरुद्धानामिति यावत् ॥ एतदेव ॥ भग्नमित्याद्येव ॥ कालभेदे सति पूर्वपूर्वोप
 मर्दस्यापि सद्भावादिति भावः ॥ तथाच विरोधप्रकारेण भासमानस्वस्था योत्तरस्था यिकत्वं तच्च बोध्यं ॥ प्रकारान्तरेणापि विरोधपरिहारद
 र्शयति ॥ नरसहानिरिति ॥ हयोः समुच्चित्य प्रधानरसांगत्वानुपपत्तेरिति भावः ॥ रामेण वै चिप्रचलकुवलयस्य द्विचक्षुः क्षिपन्ती सीता
 संस्मर्य रससांशरैर्दलितानां विदारितानां वपुषां शोणितानामासारे धारासंघातैः सिक्तां सेनां संवीक्ष्य क्रोधेन तत्कार्याविवेकादिना दृष्यतो गवि

रामः ८८

ष्टस्य दशमुखस्य निपततां मुंडानां लाभात्प्रमोदे न हर्षेण क्रीडत्याः कात्याः करालाया भुकुट्याः सहचरो कौरिल्यान्निधननिदानत्वाच्च
 चापयष्टिः संदधे इत्यर्थः ॥ अत्र कार्यशैघ्र्यप्रतिपत्तये कायांतरभाष्यपमानतोक्ता ॥ तुल्यायुक्त्या गंगिभावोपिविरोधभंजक इत्याह ॥ विरो
 धिनोरिति ॥ एतेनान्योन्यांगंगिभावापन्नयोर्नित्यन्यांगंगिभावापन्नयोरित्युक्तं ॥ अविरोधिनोरिति पाठे त एवेत्यादिः ॥ नरसहानिरिति
 । प्रधानरसं प्रतिगुणीभूतरसस्यां गत्वानुपपत्तेरिति भावः ॥ दशकंधरेण भोजंगमंगिरिमयं वाजलदात्मकं वायदेव शस्त्रं मुमुचे विदेह
 तनया विरहाकुलेन रामेण तत्सर्वं वह्निमयशस्त्रमिव व्यलोकि दृष्टमित्यर्थः ॥ अत्र भयानके वीरस्यां गत्वा दविरोधः ॥ न नुरसो द्विविधः

रामेण क्रोधदृष्यदशमुखनिपतन्मुंडलाभप्रमोदक्रीडत्कालीकरालभुकुटिसहचरो संदधे चापयष्टिः ॥ अत्र शृंगारबीभ
 त्सयोर्विरोधेपिनरसहानिः ॥ एवमंगंगिभावापन्नयोर्विरोधिनोरेकत्रभावेपिनरसहानिः ॥ यथा ॥ भोजंगमंगिरिमयं जल
 दात्मकं वा शस्त्रं मुमुचे दशकंधरेण ॥ सर्वं विदेह तनया विरहाकुलेन रामेण वह्निमयशस्त्रमिव व्यलोकि ॥ ननु बीभत्स
 शृंगारयोः सहजं वैरं कृतो मधुनिषीयनिष्ठावतोः संभोगदर्शनादिति चेत् ॥ सत्यं ॥ बीभत्सस्य जुगुप्सा स्थायिभावः ॥ स्वनिष्ठः परनि

ष्टश्रेत्युक्तं तत्र स्वयं मधुनिषीयनिष्ठावतोः स्त्रीपुंसयोर्द्वयोरपि संभोगदर्शनात्कथं शृंगारबीभत्सयोर्विरोध इत्याशंकते ॥ किमत्र तटस्थस्य
 बीभत्सेन विरोधः शृंगारिणोरेव वा तेन सहासावभिमतः ॥ नाद्योधिकरणभेदाद्विरोधप्रसरस्यैवाभावात् ॥ नात्सः ॥ अगोक्तस्ये नान्यतरस्या
 पि जुगुप्साया अभावादित्याशयेनोत्तरयति ॥ तटस्थस्येति ॥ एतेनरतिक्रोधोत्साहभयशोकविस्मयनिर्वेदेषु प्रागुदाहनेषु यथा लंबनाश्रय
 योः पृथक् प्रत्ययोनतथाहासे जुगुप्साया च सर्वत्र क्वचिदालंबनस्यैव प्रतीतेः ॥ पद्यश्रातुश्ररसास्वादाधिकरणत्वेन लौकिकदास जुगुप्साश्रय

ननु
 पन्न
 ति

तथा च तत्र विभावयोरालंबनाश्रयरूपयोः सम्यगप्रतीत्याकथं रसोद्बोधः स्यादिति परास्तं ॥ तत्रापि तटस्थस्य तथाविधस्याक्षेप्यत्वात् ॥ तस्यानाक्षेपेपि श्रोतुः स्वकीयकालावर्णनपद्यादिवरसोद्बोधे बाधकाभावाच्चेत्यपि द्रष्टव्यं ॥ देशभेदाद्यभावेपि ह्योरेककालतास्यैवेति पुनः शकते ॥ तथाप्यधिकरणभेदादिनानिरुक्तस्य लेविरोधवारणेपीत्यर्थः ॥ बीभत्स इति सतीति शेषः ॥ नैव तथा दृष्टमिति विप्रतिपन्नं प्रत्याह ॥ यदपि शिवस्य हृदि विशालामुंडमालावर्तते पाणिनैरकपालं नत्यजतिचैलं गौरवं चर्मभवति तदपि गिरिसुता

सा च तद्दर्शनेन तटस्थस्य भवति न तु तयोरालोक्यादिति ॥ ननु तथापि बीभत्से शृंगारो दृश्यते ॥ तथा हि ॥ यदपि हृदि विशालामुंडमालानपाणिस्त्यजतिनरकपालं गौरवं चर्मचैलं ॥ तदपि गिरिसुतायाः पक्षपातः पुरोगो समुद्रयतिविचित्रः कामिनोः प्रेमबंधद्वयादाविति चेत् ॥ सत्यं ॥ निजभर्तुरधमेपि भूषणे भक्त्यतिशयेन पत्यास्तत्र जुगुप्सवनावतरति जुगुप्सितत्वेन प्रतीयमानमेव हि जुगुप्सोत्यादकं भवति ॥ किंच प्रियसंबंधोपाधिकमधिकं तत्र प्रेमैवोत्पद्यते ॥ तस्मात्स्यापि भावाभावाद्बीभत्सस्तन्न जायते इति ॥

याः पार्वत्याः पुरोगो शिवे पक्षपातः प्रेमातिशयः समुद्रयत्यतएव कामिनोः प्रेमबंधो विचित्रो बाधकेनाप्यनपनोद्यति प्रतीम इत्यर्थः ॥ नायके रालोक्यादिवनायकभूषणेपि भक्त्यतिशयान्न जुगुप्सेत्युत्तरितप्रायमेवेत्यभिप्रेत्याह ॥ अधमेपि वस्तुतो जुगुप्सितत्वे सत्यपि ॥ तत्र भर्तरि ॥ जुगुप्सितत्वेन दोषद्वितत्वेन ॥ जुगुप्साहेतुभूषणस्य भूषणे जुगुप्सितत्वावगमस्य प्रतिबंधकस्य भक्त्यतिशयस्य सत्तामुपपाद्य जुगुप्साविरोधि शृंगारसामग्रीसत्ताके मुतिकन्यायेनोपपादयति ॥ तत्र भूषणे ॥ तस्मादिति ॥ भर्तृभक्त्यतिशयेन भूषणे जुगुप्सितत्वावगमस्य हेतोरभावादित्यर्थः ॥ स्यापि भावाभावाद्भूषणे जुगुप्सान्यजकलाभावान् ॥

यद्यप्यत्र प्रकरणे सशब्देन स्यापि भावमात्रं गृह्यतेः स्वडानंदमयस्य विरोधासंभवादित्युक्तप्रायमेव तथा व्येकतरबाधेनैकतरस्तत्र कोमुमंतव्यदृतिजिज्ञासु प्रत्येतदुत्तरमित्यवधेयं ॥ वीरभयानकयोरोद्राद्रुतयोश्च विरोधेशंकते ॥ एकस्यसंभृतसामग्रीकत्वतदितरस्याधीनभवत्येवेति समाधत्ते ॥ रसावेशाद्गोक्तव्यात् ॥ हयोरनयोः स्यापि भावयोरकाधिकरणसमुपलंभेष्वधिकरणभेदइव विषयभेदोपि विरोधभंजको भवतीति प्रतिपादयति ॥ विषयभेदमेवाह ॥ रोद्राद्रुतयोर्विषयभेदमुपपादयति ॥ वैरिरसंवारयेदिति प्रागुक्तं ॥ उदाहृतं चांगयोरंगागिनोर्वावैरंतत्कथमेतदित्याशंक्य तत्र प्रबलेर्विरोधि नोरसस्यो गेर्यथा विद्यमानेष्वपि सांगेषु प्रकृतरसाभि

ननु वीरस्य युधिगच्छतः सर्पस्पर्शे च कितता दृश्यते ॥ रोद्रे च कस्मिंकोत्याताति पाते विस्मयदृतिचेत् ॥ च कितता विस्मयश्च तत्र रसावेशान्भवत्येव ॥ सति वा विषयभेदः ॥ वीरस्य न प्रतिभटाद्रयं किंतु भुजंगमात् ॥ रोद्रे च न प्रतिबलबलाधिक्ये विस्मयः ॥ किंतूत्याने ॥ रसवैरस्योत्यादकमखिलमवधेयं ॥ व्यक्तेः प्रतिबंधो वापकर्षो वा स्यात्तथावचनं न कार्यमित्येवाभिप्रेतं न तु सर्वथे

व विरोधिरसप्रतिपादकं न वाच्यमिति नियमः ॥ वैरिनिजयकृतवर्ण्यशोभाधायकस्य बाध्यत्वेन विरोधिरसनिर्वधनस्य प्रकृतरसपरिपोहकवौनामत्यंतोपादेयत्वादित्याह ॥ केचित्तु विरुद्धोरसायेषांते विरसास्तेषांभावो वैरस्य विरुद्धोरस इति फलितोर्थः ॥ तथा च प्रकृतरसविरुद्धरसव्यंजकं निरसनीयमित्याहुः ॥ तन्न ॥ वैरिरसइवेत्यादिनापानरुक्त्वापत्तेः ॥ पूर्ववदित्यर्थकतथेत्युक्तान्यार्थकान्यच्चेति च संदर्भासंगतेश्च ॥ अन्येतु वैरस्य नामपानकपानेसिकतापातेनैवार्कतुदनेति तद्धेतुर्वचनादिवैज्यद्वयाहुः ॥ तदपिन ॥ वक्ष्यमाणानौचित्येन गतार्थत्वात् ॥ किंतुरसस्य वैरं प्रतिबंधो वापकर्षो वा तस्येति व्युत्पत्त्योपदर्शिनार्थकमेव ॥ अखिलं न तूक्तमात्रं ॥ अवधेयं विरुद्धरसवन्निरसनी

यत्नेन दृश्यं ॥ अखिलपदार्थे विवेचयितुं तत्र समतिमाह ॥

१. त.
१२

अनौचित्यस्य साक्षादेव स दोषतान परंपरकीयविभावादिवत्परमुखनिरीक्षकतयेत्याविकृतं सर्वथेति ॥ अवश्यमेव न तु य
 क्तिं चिदेव प्रकारविशेषविशिष्टमेव वेत्यर्थः ॥ तेन व्यभिचारिणापदवाच्यत्वं न सर्वं दोषः ॥ यत्रेतरव्यावृत्तौ नानुभावस्तत्र तस्या दो
 षत्वादित्यपि सूचितं ॥ तदुक्तं ॥ न दोषः स्वपदे नोक्तावपि संचारिणः क्वचिदिति ॥ तत्ररसप्रातिकूल्यमन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्राचीनग्रंथ
 रूढक्ताभ्यां दृढयितुमाह ॥ कुतो नौचित्यं परिहरणीयमित्याशंकाह ॥ यतः पानकेसिकतासंपातद्वारुणुदतासंपादकमित्यर्थः ॥ अनौ
 चित्यमौचित्यविपर्ययस्तत्र किमौचित्यं ॥ धर्मेशान्निविद्धत्वस्य तथात्वे त्वन्यविवाहितायाः शृंगारेण नौचित्यापत्तेः ॥ न वैष्टापति
 ॥ तत्रचित्तदूत्युत्कर्षस्यैव सकलसहृदयसंमतत्वादत एव वक्ष्यति ॥ ह्योयूनोरिति ॥ अत्रेष्टापतिं चेदमंस्यत्तर्हिदं पत्योरित्येवोप
 तत्र प्राचीनग्रंथरुतः ॥ अनौचित्यादृतेनान्यद्रसभंगस्य कारणं ॥ प्रसिद्धौ चित्यबंधस्तुरसस्योपनिषत्परेति ॥ उद्देगकर
 मनौचित्यं ॥ लोकयात्राप्रसिद्धिसिद्धत्वं नौचित्यं ॥ तस्माद्दूयोयूनोर्यत्रमिथोरतिस्तत्रैवरसः ॥ समहरिष्यदनस्तदाह ॥ लो
 कयात्रेति ॥ लोकव्यवहारेत्यर्थः ॥ प्रसिद्धिर्ज्ञानं ॥ सिद्धत्वं विषयता ॥ तथा च सार्वजनीनतादृशव्यवहारजन्यज्ञानविशेष्यत्वं तदिति
 फलितं ॥ लोकमात्रप्रसिद्धीति क्वचित्प्राठः ॥ तत्र मात्रपदं कृत्वा र्थकमिति प्रसिद्धिपर्यं तेन प्रमापर्यंतविवक्षणात्तत्रमाविशेष्यत्वं त
 रिति फलितं बोध्यं ॥ स्त्रीपंसयोः परस्परानुरागवर्णने ब्राह्मणस्याध्ययनादिवर्णने राज्ञो मृगायावर्णनेपि चोचित्यं तद्विपर्ययश्चानौचित्य
 मित्यादिरीत्या वा बहुविधं तदित्याविकृत्वं न्विवसितार्थमाह ॥ यूनोरिति पुमान्निर्णयेत्येकशेषेतात्पर्यं ग्राहयितुं ह्योरिति मिथुनोभूत
 योरित्यर्थः ॥ जरास्वपिमान्मथो विकारो नुचित एवेति ध्वनयितुं यूनोरित्युक्तम् ॥ तत्रैवेत्येवकारव्यवहृत्यमाह ॥ ११ ॥ ११ ॥

नौका

रामः
१२

युक्तितोल्यादाह॥ अत्रोभयत्रापि स्वविषयावृत्तिस्वाश्रयविषयकरतिकत्वंकैवल्यंषष्ठीसमभिव्याहृतैवकारार्थः॥ तेन॥ यांचिंतया
 मिसततंमपिसाविरक्तासाचान्यमिच्छतिजनंसजनोन्यसक्तः॥ अस्मत्कृतेचपरितुष्यतिकाचिदन्याभित्ताचतंचमदनंचइमांच
 मांचेत्यादौस्वविषयेस्वाश्रयान्यविषयरतिमत्त्वेपिरसाभासतानिष्यत्तूहैवेतिधोयं॥ रसाभासएवनतुरसइत्युभयत्रापिप्रथमासम
 भिव्याहृतैवकारार्थः॥ एतेनदृषकतावीजस्यैकरूपस्यैवनिरुक्तकैवल्यस्यसंभवादुदाहरणभेदप्रयोजकवैचित्र्यांतरगवेषणपरि
 श्रमोनकर्तव्यइतिसूचितं॥ कामोनिशयितत्वाद्रामोवातदेकप्रयोजनत्वात्सीतेत्यादिसीतासमागमस्ययोग्यतासिद्धयर्थंबंधुरंन

शब्दः॥
 पञ्चाक्षरं॥

एकस्यैवरतिश्चेद्रसाभासएव॥ एकस्याएवरतिश्चेद्रसाभासएव॥ क्रमेणोदाहरणं॥ सीतासमागमश्चाघावंधुरंदश
 कंधरं॥ प्रहर्तुंशमतेकामोरामोवा निशितैः शरैः॥ निधुवनवनप्रातेयातंचलैर्नयनांचलैः किमिति वलितग्रीवंमुग्धेमुह
 मुहुरीक्षसे॥ विफलमखिलंयूनोर्नोचैदुदेतिपरस्परंरतिरथमनोजन्मादेवःसएवनिषेयतां॥ अविनीतमिति यावद्
 शकंधरंनिशितैरुहीपनातिशयमुक्तैस्तीक्ष्णैश्चशरैःपुष्पैर्वाणैश्चप्रहर्तुंमारयितुंशमतेसमर्थोभवतीत्यर्थः॥ हेमुग्धेसंभृतवि
 नष्टानुरागानुभिज्ञेनिधुवनेत्यादि॥ सुरतप्रधानवनसमीपेयांतं॥ युवानमित्यर्थादितिकेचित्॥ तन्ना॥ तथासतिबहुविषयरति
 प्रतीत्याप्रकृतोदाहरणसंगतेः॥ किंतुमामेनमित्याद्येकतरमर्थोच्चलैर्लज्जालोलैर्नयनांचलैःपश्मभिर्वलितग्रीवंतिर्यग्विवर्तित
 कंठंयथास्यान्त्याकिमिति किमुद्दिश्यमुहमुहुरीक्षसेयूनोःपरस्परंरतिश्चेन्नोदेतितर्हीखिलमीक्षणादिविफलंभवति॥ अथेतिप
 क्षानरदत्यर्थः॥ हयोरप्यनुरागइतियावत्सईक्षणादेरुद्देश्यामनोजन्मादेवःकामएवनिषेयतांतन्मतसिद्धार्थानुष्ठानस्यैवनत्सेवारू

अनौचित्यस्य साक्षादेव सदोषतानपरंपरकीयविभावादिवत्परमुखनिरीक्षकतयेत्याविकर्तुं सर्वथेति॥ अवश्यमेव न तु य
 किंचिदेव प्रकारविशेषविशिष्टमेव वेत्यर्थः॥ तेन न्यभिचारिणापदवाच्यत्वेन सर्वदोषः॥ यत्रेतरव्यावृत्तौ नानुभावस्तत्र तस्यादो
 पत्तादित्यपि सूचितं॥ तदुक्तं॥ न दोषः स्वपदे नोक्त्वावपि संचारिणः क्वचिदिति॥ तत्र रसप्रातिकूल्यमन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्राचीनग्रंथ
 रुद्रक्ताभ्यां दृढयितुमाह॥ कुतो नौचित्यपरिहरणीयमित्याशंकाह॥ यतः पानकेसिकतासंपातइवाहंतुदतासंपादकमित्यर्थः॥ अनौ
 चित्यमौचित्यविपर्ययस्तत्र किमौचित्यं॥ धर्मशास्त्रानि सिद्धत्वस्य तथात्वे त्वन्यविवाहितायाः शृंगारेण नौचित्यापत्तेः॥ न चैष्टापति
 ॥ तत्र चित्तदूत्युत्कर्षस्यैव सकलसहृदयसंमतत्वादतएव वक्ष्यति॥ ह्योयू नोरिति॥ अत्रेष्टापतिं चेदमंस्यत्तर्हिदं पत्योरित्येवोप

तत्र प्राचीनग्रंथरुतः॥ अनौचित्यादतेनान्यद्रसभंगस्य कारणं॥ प्रसिद्धौ चित्यबंधुस्तुरसस्योपनिषत्परेति॥ उद्देगकर
 मनौचित्यं॥ लोकयात्राप्रसिद्धिसिद्धत्वमौचित्यं॥ तस्माद्दूयोयू नोर्यत्र मिथोरतिस्तत्रैवरसः॥ समहरिष्यदनस्तदाह॥ लो

कयात्रेति॥ लोकव्यवहारेत्यर्थः॥ प्रसिद्धिर्ज्ञानं॥ सिद्धत्वं विषयता॥ तथा च सार्वजनीनतादृशव्यवहारजन्यज्ञानविशेषत्वं तदिति
 फलितं॥ लोकमात्रप्रसिद्धीतिक्वचित्प्राठः॥ तत्र मात्रपदं कृत्वा र्थकमिति प्रसिद्धिपर्यं तेन प्रमापर्यंतविवक्षणात्तत्र माविशेषत्वं त
 रिति फलितं बोध्यं॥ स्त्रीपुंसयोः परस्परानुरागवर्णने ब्राह्मणस्याध्ययनादिवर्णने राज्ञो मृगयावर्णने पित्रो चित्यंतद्विपर्ययश्चानौचित्य
 मित्यादिरीत्या वा बहुविधं तदित्याविकुर्वन्विवक्षितार्थमाह॥ यूनोरिति पुमान्स्त्रियेत्येकशेषे तात्पर्यग्राहयितुं ह्योरिति मिथुनोभूत
 योरित्यर्थः॥ जरास्वयिमान्मथो विकारो नुचित एवेति ध्वनयितुं यूनोरित्युक्तम्॥ तत्रैवेत्येवकारव्यवहृत्यमाह ॥ ११ ॥ ११ ॥

युक्तितोल्यादाह॥अत्रोभयत्रापिस्वविषयावृत्तिस्तत्रयविषयकरतिकत्वंकैवल्यंषष्ठीसमभिव्याहृतैवकारार्थः॥तेन॥यांचिंतया
 मिसततंमयिसाविरक्तासाचान्मिकृतिजनंसजनोन्यसक्तः॥अस्मत्कृतेचपरितुष्यतिकाचिद्व्यापित्ताचतंचमदनंचइमांच
 मांचेत्यादौस्वविषयेस्वाश्रयान्यविषयरतिमत्त्वेपिरसाभासतानिष्यत्हेवेतिध्येयं॥रसाभासएवनतुरसइत्युभयत्रापिप्रथमासम
 भिव्याहृतैवकारार्थः॥एतेनदृषकतावीजस्यैकरूपस्यैवनिरुक्तकैवल्यस्यसंभवाद्दाहरणभेदप्रयोजकवैचित्र्यांतरगवेषणपरि
 श्रमोनकर्तव्यइतिसूचितं॥कौमोतिशयितत्वाद्रामोवातदेकप्रयोजनत्वात्सीतेत्यादिसीतासमागमस्ययोग्यतासिद्धयर्थंबंधुरंन

एकस्यैवरतिश्चेद्रसाभासएव॥एकस्याएवरतिश्चेद्रसाभासएव॥ऋमेणोदाहरणं॥सीतासमागमश्चापाबंधुरंदश
 कंधरं॥प्रहर्तुंक्षमतेकामोरागोवातिशितैःशरैः॥निधुवनवनप्रातेयांतंचलैनेयनांचलैःकिमितिवलितग्रीवंमुग्धेमुह
 मुहुरीक्षसे॥विफलमखिलंयूनोर्नोवेदुदेतिपरस्परंरतिरथमनोजन्मादेवःसएवनिषेव्यतां॥अविनीतमितियावह

शकंधरंनिशितैरुहीपनातिशयमुक्तैस्तीक्ष्णैश्चशरैःपुष्पैर्बाणैश्चप्रहर्तुंमारयितुंक्षमतेसमर्थोभवतीत्यर्थः॥हेमुग्धेसंभृतवि
 नष्टानुरागानुभिज्ञेनिधुवनेत्यादि॥सुरनप्रधानवनसमीपेयांतं॥यवानमित्यर्थादितिकेचित्॥तन्ना॥तथासतिबहुविषयरति
 प्रतीत्याप्रकृतोदाहरणसंगतेः॥किंतुमामेनमित्याद्येकतरमर्थाच्चलैर्लज्जालोलैनेयनांचलैःपश्मभिर्वलितग्रीवंतिर्यग्विवर्तित
 कंठंयथास्यान्थाकिमितिकिसुदृश्यमुहुरीक्षसेयूनोःपरस्परंरतिश्चेन्नोदेतितर्ह्यखिलमीक्षणादिविफलंभवति॥अथेतिप
 क्षान्तरइत्यर्थः॥द्वयोरप्यनुरागइतियावत्सईक्षणादेरुद्देश्यामनोजन्मादेवःकामएवनिषेव्यतांतन्मतसिद्धार्थानुष्ठानस्यैवतत्त्वेवारू

॥
 रत्न
 ॥
 पत्नी
 ॥

तथा च न स्यान्नुरागे स्वत एव प्रवृत्तत्वादी क्षणावसर एव न ॥ अनुरागाभावे त्वीक्षणवेपथ्यमुक्तमेव ॥ न चास्मदाक्षणे नैवानुराग उ
ज्जीविष्यतीत्याशंसनीयं ॥ प्रशमनवासनाया एवात्यंतोच्छेदादिति भावः ॥ यद्वा वासनाया अत्यंतोच्छेदमेव दर्शयति ॥ अथेति षिडे
प्याचीर्णे सति सोनादिप्रवाहो मनोजन्मामनो धानस्थितिदेव उद्दिष्टकर्मफलप्रसूनिषेव्यतामेव विषयसिद्धिसुदरापास्तेव ॥ प्रसू
तविरक्ते शनिर्विण्णायास्तवापि वासनां क्षणक्षणा सर्वस्वामवगच्छामदत्याशयः ॥ आशंसावचनविभक्तिसमभिग्राहारात् ॥ प्रा
ग्रावणस्यैवानुरागेन सीताया इति प्रकाश एव प्रकृतेनायको विरक्तो नायिका चानुरक्तेति तु विचारगम्यमिति तद्विवेचयति ॥ निरु

अत्र नायिकाया एव रतिर्न तु नायकस्य ॥ एवमेकस्थानेकविषयार्तीरसाभास एव ॥ परं लेषविशेषः ॥ यस्य व्यवस्थि
ता बहोनायिका भवति तत्र नरसाभासस्तथा सति क्लृप्तस्य सकलान्तमनायकस्य बहुकामिनीविषयायारतेराभासता
पतेः ॥ तस्मादव्यवस्थितबहुकामिनीकवेशिकनायकपरमेतत् ॥ ककेवत्याभावेप्यन्यतरस्थानेकालंबनरतिमत्वेपिरसा

भास एवेत्याह ॥ आलंबनस्याव्यवस्थितत्वं विशेषणं दानुमुपक्रमते ॥ अनौचित्याभावेनेष्टपत्तिर्न संभवतीति भावः ॥ वैशिकेति ॥ वै
श्योपभोगरसिकेत्यर्थः ॥ यद्यपि सुप्रसिद्धतयावेश्या नारसाभासः प्रथमं दर्शयितुमुचितस्तथापि यदैव रतेर्बहुविषयकत्वेनाभासत्वं
बुद्धानारूढं तदेवानेकपत्नीविषयकरतेराभासता प्रसंगोपीत्यव्यवस्थितानेकविषयत्वेनाभासत्वेपरिहरणायैस्त्रीणामनेकविषया
रतिराभासोनपुरुषाणामिति विप्रतिपन्नस्य वैशिकरत्नप्रसंगशंकापरिजिहीर्षुणा तद्रत्यलक्ष्यत्वाभावस्यत्यादनायस एव प्रथ
मं लस्यत्वेनापि प्रदर्शितः ॥ अत एवौत्सर्गिकीरीतिमनुरुंधानः प्रसिद्धिक्रमेणैवादाजहारेति विदुषा परामर्शः ॥ ७ ॥ ७ ॥

नायकेष्ववस्थितत्वं विशेषणमावश्यकमन्यथा पांचाल्याः पंचविषयकशृंगारादिवर्णनेष्याभासतायाः कस्याप्यनभिमतायाः समा-
पत्तेरिति स्फुटयन्निरुक्तार्थे प्राचीनसंमतिमाह ॥ वैशिकानामित्यनेन नायिकायामवस्थितत्वं दृढीकृतं ॥ वेश्यानामित्यनेन नाय-
केष्ववस्थितत्वं दृढीकृतं ॥ हे सखियसुरो यदग्रेनेत्रताराकनीनकातरलितासाभिलाषवलितातस्यकस्यसंपत्तारभवति ॥ यद्वासप-
द्विषयसंपत्ताररूपतयापरिणमते फलितेति यावद्यदभिमुखगतारत्नकांचीवेपतेहर्षोद्गमात्तेनकेनायकांचीपुरीदृष्टादर्शनाविनाभूत-
फलसंपत्तेः ॥ यदनुगमेयनिमित्तकश्चिद्विशिष्यानिर्वचनायउग्रोतिशयितोतएवाभितापभौत्सुक्यात्तस्यकस्याद्योगः सदाशिवस्तुष्टे

अतएववैशिकानांवेश्यानांचरसाभासदृतिप्राचीनमतं ॥ एकस्याअनेकविषयारतिर्यथा ॥ संपत्कस्याद्यताराभवति
तरलितायसुरोनेत्रतारादृष्टाकेनायकांचीयदभिमुखगतावेपतेरत्नकांची ॥ उग्रः कस्याद्यतुष्टः सखियदनुगमेकश्चि-
दुग्रोभितापः स्नातकेनायवेणापयसिविलुलितायत्कृतेकापिवेणा ॥ अत्रकिमोबाहृत्येनवेश्यात्वं ॥ एकस्यानेकविषयार-
तिर्यथा ॥ पंचेषुसितिपप्रतापलहरीश्रीतिस्तदीयापुनः कासानस्तनकांचनाचलतटेकाश्मीरपंकायते ॥ यत्कृतेयदर्थंकापिवे-

णाविलुलिताकंपात्तेनकेनायवेणापयसिस्नातमित्यर्थः ॥ संपत्तुष्टादिषदसाकांक्षषष्ठ्यंतकिमः स्नातदृष्टादिपदनिराकांक्षत्वेनषष्ठी-
ततीयाभेदभिन्नकिमद्वयावश्यकत्वेपिषष्ठ्यंतद्वयंततीयातद्वयमितिकिम्बहुलोपादानकव्युभितवक्तृजितास्यद्वयविनानुपपन्न-
तस्यानेकत्वंगमयतीत्युदाहरणसंगतिरित्याह ॥ प्रियाभिलाषिताथेपरायणानएवसखेः प्रतार्यपंचेषोः पंचम्योयस्यकस्यापिभूतपंचक-
तादात्म्यप्रतिपत्तयेमरणायेतियावदिषवेजाणायस्यतस्यातएवसितिपस्यराज्ञः कामस्यप्रतापस्यपोरुषस्यलहर्षुज्जंभगरूपातदीया

र.त.
९४

नौका.

प्रकृतं पंसः प्रीतिः पुनस्त्वर्थे कासां स्त्रीणां स्तनात्मनः कांचनावलस्य सुमेरुगौरत्वादभ्युन्नतत्वाच्च तटे प्रावारेन काशमीरयं कायते य
सकटं माद्यात्मना परिणमते यसकटं मश्रुकपूरा गरुकस्तूरीकं कोलेयसकटं मद्रतिकोशोक्तः ॥ कासां वानी रजदृशं मूर्धनि नैव
सिंदूरलेखायते तदात्मना परिणमते ॥ कासां वाकर्णयोर्न च माणिक्यभूषणायते माणिक्यघटितभूषणात्मना परिणमते ॥ अपितु स
वोर्स्वैव तैस्तेः प्रीतिकार्येस्तदीया प्रीतिर्यत्कैवेति नायक नर्मसचिवं नायिकालोभयितारं प्रत्युक्तिरियं ॥ सौलभ्यार्थं कैवकारोपसंदा
नेन किमादित्वेनापीत्यर्थः सूचितः ॥ अत्रेदं बोध्यं ॥ कलहशीलकृपत्राद्यालंबनतया वीतरगादिनिष्ठतया च वर्ण्यमानः शाकावृत्त्या
विद्यानधिकारिचांडालादिगतत्वेन च निर्वेदः कदर्यकातरादिगतत्वेन क्रोधः पित्राद्यालंबनकत्वेनौत्साहसेद्रजालिकाद्यालंबनत्वेन

कासां मूर्धनि नैव पंकजदृशं सिंदूरलेखायते कासां वानचकर्णयोः प्रियसखे माणिक्यभूषणायते ॥ अत्रापि वैशिकताया
खदेव ॥ यत्र रसाबहवः सरसशबलः ॥ यत्र भावाबहवः सभावशबलः ॥ चविस्मयः गर्वाद्यालंबनतया च हासो महावीरग

तत्त्वेन वर्ण्यमानं भयं यज्ञीयपशुवसासुद्रांसाद्यालंबनतया वर्ण्यमाना जुगुप्सा च रसाभासः ॥ भावाभासेषु व्येषे वरीतिरनुसर्तव्येति
दिक ॥ रसशबलदृशं तेन भावशबलवक्तुरसशबलमनुवदति ॥ भावशबललक्षयति ॥ सप्तम्याकाव्यजन्यचमकृतिजनकैकज्ञा
नमोचरत्वलभ्यते ॥ तथा च तत्सत्यनेकभावत्वं तल्लक्षणं बोध्यं ॥ न च विरुद्धांगेन प्रतिबंधाल्कथं विरुद्धभावाभिव्यक्तिरन्यथारस
शबलस्य दुर्वचत्वादिति वाच्यं ॥ आनुभाविकरसानभिव्यक्त्याऽलौकिकाभिव्यक्तिं प्रत्येव तद्विशोधित्वात् ॥ स्वाभिव्यंजकचर्वणाव्यवहि
तचर्वणाकत्वान्न प्रतिबंधसंभावेनेत्यपि वदति ॥ अत्र निर्वेदादयस्त्रयस्त्रिंशदुर्वीदिविषयारतिश्च भावपदार्थः ॥ बहव इति ॥

रामः
९४

अत्र पूर्वपूर्वोपमर्देन निबध्यत इति शेष इति केचित्तन्त्रा ॥ पश्येत्कश्चिच्चलचपलरेकात्तराहं कुमारीहस्तालंबं वितरहहहायुक्रमः
 कासिष्वासि ॥ इत्यंष्टी परिचूढ भवद्दिहिषोरण्यरुत्तेः कन्याकाचित्युलकिसलयान्याददानाभिधत्तइत्यत्रशंकासुयाधत्तिस्वत्ति
 अमर्देन्यमस्योक्तुक्त्वात्सुपमर्दलेशशून्यत्वेपिशवलतायाराजस्तुतिगुणत्वेनपंचमोह्लासमंमटभट्टैरभिधानत ॥ एतेन परस्परसामा
 नाधिकरणेन चर्च्यमाणभावत्त्वशवलतेत्येवविधः परसंदर्भसोदसमपरिष्कारोपिपरास्तः ॥ एकस्यामनेकेषांप्रतीतावप्येकस्यामने
 परस्याश्रितत्वरूपस्यापिपरस्परसामानाधिकरण्यस्यप्रकृतेःप्रतीतेः ॥ यदिचतत्प्रत्यायनार्थेपश्येत्कश्चिदितिब्रुवाणाकाचित्कन्या
 चलचपलरे इत्यभिधत्ते इति शेषपूरणेनव्याचिख्यासातर्हि विरोधद्वारापूर्वपूर्वोपमर्दयोतकापिशब्दसमुच्चितशेषपूरणं किमिति न
 रोचये ॥ तस्मान्नारिकेलजलसौरसिताकदलमिश्रणे ॥ विलक्षणोपथास्वादोभावानांसंहतौतथेत्यवधेयं ॥ रसशवलदृष्टान्तस्यानुसर
 रणमपिसाकृतमेव ॥ तद्यथा ॥ यएतेभावशास्युदयसंधिशवलताधनयः सर्वैरुदाहृताविस्तरभियासमाख्यामात्रसमधिगतवि
 शेषवत्तयाचास्याभिर्नप्रदर्शिताः परंतुतेष्यस्मत्प्रदर्शितभावधनिपदरूढानकंचनविशेषमितरमावहंति ॥ यतोविद्यमानतयाचर्च्य
 माणेष्विदेष्यत्यवह्निन्नत्वविनश्यदवस्यत्वस्वफलोपधायकसामग्रीसमवहितत्वरूपसंधीयमानत्वेकसत्तापर्यवसितपरस्परस
 मानाधिकरणत्वेः प्रकारे अर्च्यमाणेष्वपिभावेष्वप्राधान्यस्यावस्थानात्तेष्वेवचमत्कृतिविश्रांतेः ॥ यद्यप्यत्यन्तिविनाशसंधिशवलता
 नांतत्संबन्धिनांचभावानांचर्वणाविषयतावैलक्षण्याभावान्नप्राधान्येकाधिद्विनिगमनात्तथास्थितोभावेषुवप्राधान्यस्यकृतप्रतयाभा
 वशक्त्यादिष्वपितेष्वेवशांतिप्रतियोगिकत्वेरभियक्तेषुतस्याः कल्पयितुमुचितत्वात् ॥ किंचयदिभावशास्वादोभावोनप्रधानं किंतुतदुप
 सर्जनकशांत्यादिरेवेत्यभ्युपेयतेतदाव्यज्यमानभावेष्वभिहिततत्प्रशमादिषुकाव्येषुभावप्रशमादिधनित्वेनस्यात् ॥ तथाहि ॥ तत्रभावे

२. न.
९५

दयध्नौ व्यज्यमानभावप्रतियोगिकस्योदयस्य वाच्यत्वेभावोदयध्नमित्त्वं न स्यात् ॥ यथा ॥ उषसि प्रतिपक्षनायिकासदन्तदंतिकं
वतिप्रिये ॥ सुदशोनयनाब्जकोणयोरुदियायत्वरयारुण्युतिः ॥ अत्रोत्पूर्वकेणोतिनाभावोदयस्य वाच्यतयेव प्रत्यायनात् ॥ उदय
स्य वाच्यत्वेपि भावस्यावाच्यत्वाद्भूतित्वं सुस्थमितिचेत् ॥ प्रधानस्य व्यपदेशनोपयिकत्वे प्रधानरुतव्यपदेशानुपपत्तेः ॥ अस्म
न्मते तत्त्वत्वे वाच्यत्वेप्युत्पत्त्यवच्छिन्नस्यामर्षस्यावाच्यत्वाद्युक्तएवभावोदयध्ननिव्यपदेशः ॥ एवंभावशांतिध्नौ व्यज्यमानभा
वप्रतियोगिकस्य प्रशमस्य वाच्यत्वेभावशांतिध्नित्वं न स्यात् ॥ यथा ॥ समापणेकपदयोः पदयोः पतलिप्रिये ॥ शमुः सरोजनयना
नयनारुणकांतयः ॥ ननु शब्दवाच्यानां प्रशमादीनामरुणकांतैवान्वयादरुणकांतिप्रशमादेरेव वाच्यत्वं पर्यवसितं न तु तादृशप्रश
मादिभ्यंम्यस्यरोषप्रशमादेभ्यं ग्यंजकभेदस्यावश्यकत्वात् ॥ न चारुण्यव्यंग्यरोषस्यैव वाच्यभूतप्रशमाद्यन्वयइति वाच्यं ॥ वाच्यं
ग्यप्रतीत्योरानुपूर्व्येण सिद्धतया वाच्यान्वयबोधवैलापावाच्यैः सह व्यंग्यान्वयानुपपत्तेः ॥ अन्यथा सुदशोनयनाब्जकोणयोरित्यस्या
न्वयोन स्यात् ॥ मेव ॥ एवमपि ॥ निर्वीसयंतीं प्रतिमंगनानां शोभाहरैरेणदशोधयंत्याः ॥ विरायराधस्यतिमासलोपिरोषः सणप्रापुणि
कोबभूवेत्यादावपि भावप्रशमध्नित्वापत्तेः ॥ भावस्य वाच्यत्वेपि प्रधानस्य तत्प्रशमस्य व्यंग्यत्वात् ॥ उभयोरप्यवाच्यत्वमपेक्षितमि
तिचेत् ॥ प्रागुक्तपद्यद्वयेशमत्त्वोदयत्वाभ्यां शमोदययोर्वाच्यत्वादनुदाहरणतापत्तेः ॥ इष्टापतिस्तु सहृदयानां नौचितीभावहति ॥ त
स्याद्भावप्रशमादिष्वपि प्राधान्येन भावानामेव बभूवकारित्वं प्रशमादेस्तूपसर्जनत्वमतौ न तस्य वाच्यत्वं दोषः ॥ इदं पुनर्भावध्नित्वा
भावशांत्यादिध्नौ नाशमत्कारवैलस्य ग्येनिदानं ॥ पदेकत्रचवर्णीयोभावेषु वस्तुगत्याचर्वणीयनायकगतामर्षादिगतस्थित्यवच्छिन्ना
मर्षादित्वमर्षादित्वमेव वा प्रकारेण्यत्रनुप्रशमावस्यत्वादिरपीति ॥ रसस्य तु सामाजिकगतचिरंतनवासनारूपस्थायिमूलकत्वा

नौका

रामः
९५

त्यशमादेरसंभवः॥ रावणादिविमर्शसंभावितः सामाजिकगतोपि हेष्टादिरभिनवोदितोपि संभाव्यतां॥ परंतु नासौ चर्चमाणो
प्यलौकिकचर्चणाविषयः॥ किंतु लौकिकचर्चणाविषयस्तत्कृतमकारइति नासौ विचारहृदय्यादीत्यन्यत्रविस्तरः॥ रसशवलौ
हाहरणमननुसंधानस्योदाहरणन्यूनताशंका मया कर्तुं स्मारयति॥ अत्रानयोर्भेदयोर्मध्यदत्यर्थः॥ दर्शितइति॥ तस्याप्येतदेवोदा
हरणमिनेनेत्यादिः॥ अत्र प्रवृज्यैव शुभं भविष्यतीति निर्वेदः॥ तस्या राधायावचो मम श्रुतिपथं जायेतेत्यौत्सुक्यं॥ मम चक्राग्रे स्मरः क
इत्यपि सेयेणामर्षः॥ त्रिजगती राधया विना शून्येति भ्रमः॥ मनस्त्रया निर्मुक्तैवेति मतिः॥ मृगदृशो लावण्यमन्या दृशमप्रतिममिति

अत्र रसशवलौ दर्शितः॥ भावशवलो यथा॥ प्रवृज्यैव शुभं मम श्रुतिपथं जायेत तस्यावचो मम चक्राग्रे मम कः स्मरस्त्रिजगती
शून्या विनाराधया॥ निर्मुक्तैव मनस्त्रया मृगदृशो लावण्यमन्या दृशं धिग्जन्मकगतासि किं विलपितैः कासि प्रसन्ना भव
॥ निर्वेदौत्सुक्यामर्षं भ्रममतिस्मृतिविषाददेन्यानां भावानां साक्यो देषभावशवलइति॥ स्मृतिः॥ त्वंकानि धारितदेशे गता

सिततएवममजन्मपि गितितदलाभे विषादः॥ विलपितैरतः परं प्राणान्नधारयिष्यामीत्यपार्थक्यकवाक्यैः किमसां मुख्यात्कासि प्रसन्ना भ
वयत्रस्तास्तन आगत्य प्रसादयेति तेन्यंच सूच्यतइत्याह॥ एतावता प्रवृधेन ह्यसंलस्य क्रयस्य विषयो दर्शितः॥ इदिति प्रतीतेषु विभा
वानुभावव्यभिचारिभावेषु सह दयतमेन प्रमात्रासूक्ष्मेण वसमयेन प्रतीयमानानां सर्वेषामेव स्वस्वाभिभ्यंजकचर्चणाकालसनिर्क
टकालव्यक्तिकामापि परमार्थसद्वेनुहेतुमत्स्यो वापर्यवित्तिवेद्यत्वाभावात्॥ संप्रति तु यत्र काये विभावादयोनसम्यक्प्रतीयते प्र
करणं वा विचारवेद्यं तत्र सामग्री विलंबाधीनं च मत्कृतिमांशयमेवेति संलस्य क्रमोप्येष भवतीति वक्तुमवसरः॥ ११॥ ११॥ ॥

र. न.
९६

ननु यद्यं रसादिः संलक्ष्यक्रमस्य विषयः स्यात्तदा नुरणनभेदगणनप्रस्तावेर्थाशक्तिमूलस्य द्वादशभेदाद्व्याचार्याभिनवगुणप्रपादानामुक्ति
स्तथा तेनायं द्वादशात्मक इति भ्रमं भङ्गनामुक्तिश्च विरुध्येत ॥ वस्त्वलंकारात्मना द्विविधेन वाच्येन स्वतः संभवित्वात् कविप्रोढोक्तिनिष्पन्न
त्वकविनिबद्धवक्तृप्रोढोक्तिनिष्पन्नत्वे स्त्रिभिरुपाधिभिस्तैर्विध्यमायन्नेना त एव षड्वात्मना वस्त्वलंकारयोरिव रसादेरप्यभिव्यजनादष्टादशत्व
प्रसंगादिति चेन्न ॥ तद्व्यस्यदिस्त्रदर्शनमात्रपरत्वात् ॥ अन्यथा कविनिबद्धवक्तृभितवक्तृप्रोढोक्तिनिष्पन्नत्वप्रयुक्तभेदानामगणने न न्यूनता
पत्तेर्दुर्वारत्वात् ॥ अस्य कविप्रोढोक्तिनिष्पन्नत्वेन क्रोडीकरणे कविनिबद्धवक्तृप्रोढोक्तिनिष्पन्नस्यापि तथात्वापत्तेरित्यलमनल्पजल्पेन ॥ ननु प्रमा
णिकनिबंधात्संलक्ष्यक्रमव्यंग्यस्य वस्तुत्वमेव न रसादित्वमित्येव कल्पयितुमुचितमिति चेत् ॥ अश्रद्धधानोसि ॥ न ह्युपलक्षणतास्माभिः क
थ्यते ॥ किंतुरसभावादिरथो ध्वन्यमान एव न वाच्यस्तथापि न सवौप्यलक्ष्यक्रमस्य विषय इत्यभिनवगुणप्रपादाचार्यैरेवोक्तत्वात् ॥ अत्र रसपदे
नरतिमात्रे विवक्षितमिति चेत् ॥ कः संलक्ष्यक्रमतायां विद्वेषो बलवान् ॥ न खलु धर्मिग्राहकमानसिद्धं रत्यादिध्वनेरसंलक्ष्यक्रमव्यंग्यत्वं ॥ येन
त्वद्वचसि श्रद्धो महि ॥ इत्यं च यदुक्तं ॥ एववादिनिदेवेषो पार्श्वे पितुरधो मुखी ॥ लीलाकमलपत्राणि गणयामास पार्वती त्यलकुमारी स्वाभ्या
दधो मुखत्वविशिष्टस्य लीलाकमलपत्रगणनस्योपपन्नत्वात् नानाग्विलंबेन नारदांगिरः प्रभृत्युपक्रांतविवाहादिप्रसंगेषु ह्युपाकूटो व्रीडायाभ
पिचमत्करणात्संलक्ष्यक्रमोयध्वनिरित्यानेदवर्देनाचार्यैस्तत्राप्यसौवस्तुध्वनिरिव नभावध्वनिरित्याग्रहस्यक्तव्यः ॥ तथा प्राधान्य एवैषारसा
दित्वमन्यथातुरत्यादित्वमेवेत्यप्याग्रहो न कर्तव्यः ॥ किंतुरसादित्वमनुमतव्यमेव ॥ भावालंकारादिप्रधानकाव्येषु रसध्वनिव्यपदेशो न कस्म
पिसंमत इति चेत् ॥ अनुक्तोपालंभ एवासौ ॥ यतो न वयं तत्काव्यस्य रसध्वनित्वमन्नहे ॥ किंतु तत्काव्यव्यंग्यस्य रसादेरसादित्वमात्रं ॥ न हि वेदपा
रायणासमर्थे ब्राह्मणपत्यं ब्राह्मण्यहीनमिति वक्तुं शक्यं ॥ प्राधान्यस्य प्रयोगोपाधित्वांगीकारादेवानतिप्रसंगात् ॥ तस्मात्संलक्ष्यक्रमव्यंग्यः संल

नोका

रामः
९६

स्य क्रमं ग्यो गुणो भावितात्मा चेति सिद्धं रसत्रैविध्यमित्यादि बहुतरमनुसंधानमाह ॥ सामान्यतो धर्मिण्युवगते विशेष जिज्ञासा
वशात्प्रकारेण तस्मिन्निभज्यमानेरसभालंकाराणां परस्परगुणप्रधानभावमापन्नानामभिव्यक्तिर्मनोविश्रामधामताप्युक्त
प्रायेत्याशयः ॥ उच्यते इति शेषः ॥ भावालंकारयोरभिव्यक्तिं दर्शयितुं संविभजते ॥ अभिमुखं लक्षयति ॥ विमुखं लक्षयति ॥ भावालं
काराभिव्यक्त्या विवेचनायत्तौ संविभजते ॥ यद्यपि वस्तुमुखोपित्तौ यो वक्तुमुचितः यथा मम अलंकारेण शिवकग्रहाननुनासा
श्रितवान्निखावलः ॥ रदने किमुदादिमभ्रमान्मुखमुक्तं ठमनेन नामितमित्यत्र नासाभरणसौंदर्यातिशयोमुख्यो मनोविश्रामहेतुत्वा

अथ रसभालंकाराणामभिव्यक्तिः ॥ रसस्त्रिविधो भिमुखो विमुखः परमुखश्चेति ॥ व्यक्तैर्भावविभावानुभावेर्यस्याभिव्य
क्तिः सो भिमुखः ॥ भावविभावानुभावानामनुक्तत्वात्कृष्टावगमो विमुखः ॥ परमुखोपि द्विविधः ॥ अलंकारमुखो भावमुखश्च
॥ अलंकारमुखे लंकारो मुखो मनोविश्रामहेतुत्वाद्द्रसोगौणः ॥ भावमुखे भावो मुखो मनोविश्रामहेतुत्वाद्द्रसोगौणः ॥ अत्र प्रा
चीनसंमतिः ॥ अलंकारै चरु विरे मनोविश्रान्तिकारिणि ॥ अलंकारस्य मुख्यत्वं गौणत्वं रसभावयोरिति ॥ अभिमुखाः स्वस्वप्र
करणे उदाहृता एव ॥

द्रसोगौण इत्यस्यापि वक्तुं शक्यत्वात्तथापि भावालंकारयोरिव भावालंकारत्वात्पन्नवस्तुमात्रस्य व्यक्तेः कथ
नस्य प्रतिज्ञायाः पूर्वमकृतत्वात्तद्देदस्योक्तरीत्या वाच्यवदेव परिस्फुरणाच्च तदप्रदर्शनेपिन न्यूनततिसभेदो नोक्तः ॥ अलंकारस्य धनिप
दप्रवृत्तिनिमित्ततां दर्शयति ॥ भावस्य धनिपदप्रवृत्तिनिमित्ततां दर्शयति ॥ तत्र संमतिमाह ॥ तदिदं व्याख्यातमथ स्तात् ॥ उदाहरणन्यूनता
माशंकमानं विरवधानं प्रत्याह ॥ श्लोकार्थः स्पष्ट एव ॥ अत्र यथाविति पाठं प्रकल्प्य वाक्यभेदकल्पनाद्बुतरसाननुगुणेव ॥ ग्रंथकृदपि चैतस

भागत्त इति विरुष्वन्यपरिति बहुवचनं तेषां
रुच्यनक्ति ॥

२-त-
९७

एतादृशप्रयोगानुरोधेनैववचनस्यतिमार्मिकास्तार्किकाअप्यारम्यानेकवचनस्यशक्तिमेकत्वेविवदमानाएवाख्यातद्विवचनबहु
वचनयोर्द्विवचनयोःशक्तिमेकवाक्यतयांगीचक्रुः॥नन्वेवमाख्यातबहुवचनोपस्थापितबहुत्वस्यमैथिल्यादिष्वन्वयेमैथिली
पदप्रयोज्यमैथिलीनिष्ठविशेष्यतायाबहुत्वप्रकारताद्वारानिरूप्यालक्षणादिविशेष्यतास्येवेतितेषांसमासापत्तिः॥एकपदप्रयो
ज्यविषयतायाःसाक्षात्परयावानिरूप्यायाविषयतातत्प्रयोजकत्वरूपसामर्थ्यस्यैवसमासनियामकत्वात्॥नचात्रसमूहालेब
नस्यैवबोधस्योत्थाबहुत्वप्रकारताभेदान्नोक्तसामर्थ्यमितिवाच्यं॥तथासत्येकैकमैथिल्यादिनात्यर्थेणप्रकृतप्रयोगानुपपत्तेः॥

विमुखोयथा॥मैथिलीलक्ष्मणोरामःसुग्रीवःपवनात्मजः॥लंकापुरंपरित्यज्यपारंवारिनिधेर्ययुः॥अत्रसंकरम
खिलंसमुत्तीर्येतेसमागतादृत्यद्रुतारसःकष्टादवगम्यते॥अलंकारमुखोयथा॥एषानलेखाभमतामलीनांभाति
प्रभातेनवकैरविण्याः॥आलिंगतःकिंतुनुषारभानोःकातिःकलकस्यवपुर्विलग्ना॥

निरूपितैकाबहुत्वप्रकारतातत्रैवसमवायस्यत्रित्वसंसर्गत्वात्॥यत्रनुतादृशविशेष्यतानिरूपिताबहुत्वप्रकारताभिन्नातत्रोद्दे
श्यतावक्तृकव्याप्ययोप्रेरेवसंसर्गतयामैथिल्यादिबहुत्वएवतथाप्रयोगसाधुतावसरात्॥कथमन्यथादिशोनेहसो गगनानी
तिप्रयोगसाधुत्वमितिचेन्मैव॥प्रकृतेनिरुक्तसामर्थ्यसत्त्वपिसमासविधेर्विभाषाधिकारीयत्वात्समासइतिसमासः॥प्रभातेन
वकैरविण्याःसंकुचकुड्यालायाःकुमुदिन्याःप्रांतेभमतामलीनांलेखापक्तिर्न॥किंतुआलिंगतःवर्तमानसामीप्यवर्तमानबहालिंगि
तवतः॥अतएवाह॥विलग्नेति॥अन्यथालगंतीत्येववक्तुंयुक्तंयनुधातुसंबंधेप्रत्यपादतिव्याचख्यो॥तन्मदं॥विलग्नेत्यस्यरुदंतत्वेनप्र

नौका

पुनथातुलभावात्॥

रामः

९७

लुषारभानोर्हि मरुशमेः कलंकस्यवपुर्विलग्नकैरविणी संवद्वाकांतिर्भवतीत्यर्थः ॥ यथा वामम ॥ दानैः पिच्छिलिताः कचेदुरधिगाः सं
 वीसिताहस्तिनः स्वभ्यस्तादृष्टपक्षपातसुलभान्म्राः फलैः शाखिनः ॥ प्रातर्योनिमधुवने विकसतिस्वार्थोपपन्नोदरान्निर्यातेमलि
 नेमतेतुनलिनैसौजन्यजन्ययशः ॥ अत्रापस्तुतप्रशंसालंकारो मुख्योदानवीररसोगौणइति विशेषः ॥ सप्तसंख्याकसमुद्रावात्मकहीर
 कसमुदायरूपालंकारवतीं मेदिनीं पृथ्वीं विप्रकुलायकूपभूसुरेभ्यो बहुभ्योदानं संकल्पसूचकवाक्योपक्रमं योजितवतः कृतवतो भार्ग
 वस्य किमप्यतिशयितं त्रिडास्मितमत्रोक्तप्रतिज्ञानिर्वाहप्रकृतार्थिकामप्रपूणयोर्विरोधादित्यप्यारब्धानं ॥ हस्तप्रसारणमात्रेण संप्रदा
 अत्रापद्भूतेरलंकारस्य मुख्यता ॥ भावमुखो यथा ॥ सप्तंभोनिधिनीरहीरपटलालंकारिणीं मेदिनीं दानं विप्रकुलाय यो
 जितवतः संकल्पवाक्योद्यम ॥ नाभीनीररुहात्सरोरुहभुवात्कालमावि कृतेहस्ताभोरुहिभार्गवस्य किमपि त्रिडास्मितपातु
 यः ॥ अत्राद्भुतभावस्य मुख्यतादानवीररसोगौणः ॥ विहृद्वारिधराः स्नेहं तथावर्षतसंततं ॥ लभते विपुलावृद्धियथारसतरंगिणी ॥ १३ ॥

नान्तरवर्जनाप्रतीतेः ॥ कल्पदस्य कुलीनपरतया षुपपत्तेर्बहुला प्रत्यायकत्वाच्च ॥ किं त्वित्यपितामहाद्यालंबनकन्वप्रसक्त्या लोकापवा
 देन त्रीडा व्यंजकं स्मितमिति व्याख्येयं ॥ तदेतदुक्तं पित्राद्यालंबननयावर्णमानउत्साहआभासदस्यधस्तात् ॥ वः पातुकस्मिन्सति सरोरुह
 भुवावृत्त्या नाभीनीररुहान्परापणावतारभूतस्वकीयनाभीसंबधिकलाद्दस्ताभोरुहिपात्रहस्त रूपेभोरुह्यभासित्यागजलानिराहंति त्री
 षुपपत्त्यान्यततः फलसंस्तृष्टानि भवंति यस्यात्तदृशेत्कालं दृष्टित्या विकृते प्रसारिते सतीत्यर्थः ॥ सिकीर्यनुवृत्तेर्विहृत्य रिशीलनं विनादर्घ्य
 र्त्संमन्वानस्ताप्यार्थयते ॥ विहृद्वारिधरा इति ॥ हे पण्डिता हे वागमृतप्रयात्कार इत्यर्थः ॥ स्वग्रंथोदाहरणेषु परकीयत्वाशंकावारपन्देवताप्रसादा

यकविभारतासमधिष्ठात्रीदेवताप्रार्थयते ॥

र. न.
९८

दिन्यां॥ निमज्जनो न्यज्जन क्रीडाहेतुं गूढा गूढ अंग्या मिति यावत् ॥ स्वकी र्त्सु नृत्त ये स्वस्य ग्रंथ स्वचना मनी निवधुन्स्व यशः प्रथपित्री
मेना म्मा शास्ते ॥ कापि ॥ काच पटी वर सादुता ॥ मभानोरिति ॥ एते नर सतरं गिणी पद प्रवृत्ति निमित्त मुक्त मिति विरम्यते ॥ श्रीरस्तु ॥
प्राचा श्लाघ्या शिरसा जन्होरिव मंमटस्य कुक्षिगता ॥ अधिधरणि मयानी तातरं गिणी यं भगीरथे नेव ॥ १ ॥ गंगायमुनाभ्यंतः सरस्वती
सर्वसंमता जयति ॥ आस्तिक संवादिन्यपि नास्तिक्येनोपहस्यते जगति ॥ २ ॥ नानार्थनाहृतकलो भूसुरराजोपियत्र संक्लिष्टः
॥ सूर्ये न्युदित पद्ये पतंतु तत्राधुना मधुपाः ॥ ३ ॥ दूरे पस्तकं संपदो निजमनो गौरी कलत्रालये भावो दुर्दुरस प्रधान सरणिः सैषा त
रं गिण्यपि ॥ तावत्या मपि कार्य संकटततो नौका से माप्तिस्तु या स्वस्ति श्री यमदेव पंडित विभोर व्याहता जैवसा ॥ ४ ॥ पत्या स्वर्ग सुखा

नौका

अवगाह स्ववाग्देवि दिव्यारसतरं गिणीं ॥ अस्मत्पद्येन पद्येन रचय श्रुति भूषणं ॥ २ ॥ यावद्गानोः सुता कापिका लिंदी
भुविवर्तते ॥ तावतिष्ठतु मे भानोरेषारसतरं गिणी ॥ ३ ॥ इति प्रकीर्णकं नामाष्टमस्तरंगः ॥ समाप्त आर्य ग्रंथः ॥

भिमुख्य पदवीं यातुं समुत्कंठया यस्य स्वात्म निराधया दिनकरो जीवातुरालक्षितः ॥ आस्माकी न कृति हि द्विविगलच्छास्त्रामृता
प्यापितं र्चामस्तसुतेन सोस्य फलितं शादूलविक्रीडितं ॥ ५ ॥ गंगाधरस्य गंगेव विस्मोर्विसुपदीववा ॥ नौका बुधाविनाभूः स्ताही
कीर्तिर्वाण गौरवी ॥ ६ ॥ ग्रहाकनगपृथ्व्यके १७९९ नौका गिरसि वत्सरे ॥ एकद्वित्रिचतुः श्लोका ४३२१ गंगारामेण पूरिता
॥ ७ ॥ ॥ इति श्री जड्युपनामक गंगाराम विरचिता यां नौकाख्यायारसतरं गिणी व्याख्यायामष्टमस्तरंगः ॥ समाप्त आर्य ग्रंथः ॥
वारणसी प्रसादस्य नियोगेन तु यत्नतः ॥ काशी संस्कृत मुद्रायामे कितो यं शिलासरे ॥ १ ॥ श्री काशी जी मे महल्लेहोदकटोरा श्री बाबू वाराणसी प्रसाद जी के मकान मे काशी
संस्कृत मुद्रायंत्र मे रूपिजिनकोलेनाहो यउनको श्री बाबू वाराणसी प्रसाद जी के पासयाकचोरी गली मे भाई प्रताप सिंह जी के दुकान पर मिलेगी संबत् १९४३ ॥ ॥

रामः
९८

इति नौकाटीकासहितारसतरंगिणीसमाप्ता

